RUSSIAN STUDIES HU

2019

EDITED BY GYULA SZVÁK

RussianStudiesHu

Főszerkesztő / Главный редактор / Editor-in-chief: Szvák Gyula

Szerkesztő / Редактор / Editor: Mezei Bálint

Tagok / Члены редакции / Members: Vladimir Boldin, Gyóni Gábor, György László

Kiadó / Издатель / Publisher
Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért

Felelős kiadó / Ответственный издатель / Published by
Az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért elnöke
1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Kapcsolat / Контакты / Contact
centre@russianstudies.hu
Website: https://www.russianstudies.hu

ISSN 2677-1640 RussianStudiesHu (print)
ISSN 2677-0660 https://www.russianstudies.hu (online)

© Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért, 2020
All rights reserved

Szerkesztőbizottság

Venyiamin Alekszejev akadémikus (Jekatyerinburg) • Jevgenyij Anyiszimov professzor (Szentpétervár) • Chester S. L. Dunning professor emeritus (College Station, Texas A & M University) • Font Márta professzor (Pécs) • Andrej Golovnyov OTA levelező tag (Szentpétervár) • Andrej Jurganov professzor (Moszkva)
Krausz Tamás professor emeritus, elnök (Budapest) • Andrej Medusevszkij professzor (Moszkva) • Peter Pastor professor emeritus (New Jersey) • Maureen Perrie professor emeritus (Birmingham) • Dmitrij Regyin professzor (Jekatyerinburg)
Lorina Repina OTA levelező tag (Moszkva) • Sashalmi Endre professzor (Pécs)
Szvák Gyula professor emeritus (Budapest) • Igor Tyumencev professzor (Volgográd)

Редакционная коллегия

Академик РАН Вениамин Васильевич Алексеев (Екатеринбург) • Профессор Евгений Викторович Анисимов (Санкт-Петербург) • Член-корреспондент РАН Андрей Владимирович Головнёв (Санкт-Петербург) • Профессор-эмерит Честер С. Л. Даннинг (Колледж-Стейшен, Техасский университет A&M)
Председатель редколлегии, профессор-эмерит Тамаш Краус (Будапешт)
Профессор Андрей Николаевич Медушевский (Москва) • Профессор-эмерит Петер Пастор (Нью-Джерси) • Профессор-эмерит Морин Перри (Бирмингем)
Профессор Дмитрий Алексеевич Редин (Екатеринбург) • Член-корреспондент РАН Лорина Петровна Репина (Москва) • Профессор-эмерит Дюла Свак (Будапешт)
Профессор Игорь Олегович Тюменцев (Волгоград) • Профессор Марта Фонт (Печ)
Профессор Эндре Шашхалми (Печ) • Профессор Андрей Львович Юрганов (Москва)

Editorial board

Member of RAS Veniamin Alekseev (Yekaterinburg) • Professor Evgenii Anisimov (Saint Petersburg) • Professor Emeritus Chester S. L. Dunning (College Station, Texas A & M University) • Professor Márta Font (Pécs) • Corresponding Member of RAS Andrei Golovnev (Saint Petersburg) • Head of the editorial board, Professor Emeritus Tamás Krausz (Budapest) • Professor Andrei Medushevsky (Moscow) • Professor Emeritus Peter Pastor (New Jersey) • Professor Emeritus Maureen Perrie (Birmingham) • Professor Dmitrii Redin (Yekaterinburg) • Corresponding Member of RAS Lorina Repina (Moscow) • Professor Endre Sashalmi (Pécs) • Professor Emeritus Gyula Szvák (Budapest) • Professor Igor Tyumentsev (Volgograd) • Professor Andrei Yurganov (Moscow)

Tartalom / Содержание / Contents

11 **Gyula Szvák**
Magyar és orosz panteonok
(Kísérlet a történetpolitikai és történeti emlékezeti rekonstrukcióra)
Kutatási koncepció

Hungarian and Russian Pantheons
(A Reconstruction of Memory Politics and Historical Memory)
Research outline

19 **Tamás Krausz**
Отношения между историографией и политикой памяти.
Тезисы в зеркале споров об оценке советско-германского пакта о ненападении.
Кто несет ответственность за войну?

The Connections between Historiography and Memory Politics: Debate about the Interpretations of the Soviet-German Non-Aggression Pact: Who was responsible for the war?

33 **Gábor Gyóni**
1941 problematikája az orosz historiográfiában

The Controversy Surrounding 1941 in Russian Historiography

63 **Ádám Farkas**
Holdudvarból börtönbe. Háy Gyula magyarországi karrierje, 1945–1965

From the Inner Circle to Prison: Gyula Háy's Career in Hungary, 1945–1965

97 **Endre Sashalmi**
Withdrawal from the Public and Increased Ruler Visibility: The Tsar's Image and His Mortal Body as Means of Fostering National Cohesion during the Reign of Tsar Alexander III (1881–1894)

125 **András Bencze**
Kirill Hlebnyikov, Orosz-Amerika történésze és tisztviselője

Kirill Khlebnikov, the Historian of Russian America and the Chief Manager of the Russian-American Company

141 **Andrei Yuryevich Dvornichenko**
Древний русский Крым в творчестве Георгия Вернадского (к публикации статьи Г. В. Вернадского «Корсунь в русско-византийских отношениях»)

The Ancient Russian Crimea in the Works of George Vernadsky (for publication of G. V. Vernadsky's article on "Korsun in the Russian-Byzantine relations")

163 **Bálint Mezei**
Микросообщество и устная история: венгерские ветераны Закарпатья в афганской войне (Предпосылки и результаты одного проекта по устной истории)

Micro-Communities and Oral History: Transcarpathian Hungarian Veterans of the Soviet Union's War in Afghanistan (The Background and Results of an Oral History Project)

177 **Ágnes Dukkon**
Hősök és antihősök kapcsolatrendszere a klasszikus orosz irodalomban

Heroes and Anti-Heroes in Classic Russian Literature

Lectori Salutem!

A *RussianStudiesHu* évi egy számmal megjelenő, az év folyamán állandóan bővülő peer reviewed történeti ruszisztikai tudományos online folyóirat, amelynek anyagai a tárgyévet követően évkönyvformában, nyomtatott verzióban is megjelennek. Ennek első számát tartja most kezében az Olvasó.

Publikációkat magyar, orosz vagy angol nyelven fogadunk, feltétel az adott nyelven való első megjelenés. Minden szerzőt szívesen látunk, aki a keleti szláv, az oroszországi és a szovjet történelem bármely problémájának (beleértve a magyar és kelet-európai vonatkozásokat) történettudományos vagy más rokondiszciplína általi feldolgozását adja, és elfogadja a publikálási szabályainkat. „Vendég-rovatunk" teret biztosít a tág értelemben vett „Russian Studies" képviselői számára is.

A *RussianStudiesHu* nem részesít előnyben semmilyen történetírói „műfajt", módszert vagy irányzatot – függetlenül attól, hogy alapítóinak tudományos érdeklődése saját munkásságukban leginkább a historiográfiára összpontosul.

A *RussianStudiesHu*-nak webfelületet és szakmai bázist biztosító www.russianstudies.hu oldalt Gyóni Gábor, Krausz Tamás, Mezei Bálint és Szvák Gyula alapították 2019-ben. Mindannyian a Ruszisztikai Tanulmányok Centrum, az oroszságismeret „budapesti iskolájának" munkatársai.

A 30 éve megálmodott, majd 1990-ben létrehozott Magyar Ruszisztikai Intézet, az 1995-ben alapított ELTE Ruszisztikai Központ (későbbi nevén Történeti Ruszisztikai Tanszék) szellemi örökösének és jogutódjának, az ELTE Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének tagjai.

Ám mindez nem csak róluk vagy éppen nekik szól. A www.russianstudies.hu szerkesztői szívesen látnak minden kollégát az oldalon – nem kizárólag olvasói minőségben, de társalkotóként is azzal, hogy publikálási felületet biztosítanak a történeti ruszisztika művelői számára. A folyóirat már születése pillanatában túlnőtt megálmodói legmerészebb elképzelésein, munkájához a nemzetközi történeti ruszisztika kiemelkedő képviselői csatlakoztak, s ezzel kilépett nem csupán egy konkrét műhely, de a hazai ruszisztika keretei közül is, és az egyetemes tudomány szolgálatába állt.

A www.russianstudies.hu ruszisztikai műhelyoldal és a *RussianStudiesHu* online periodika üdvözli Olvasóit!

Szvák Gyula – főszerkesztő

Lectori Salutem!

Онлайн-издание *RussianStudiesHu* – это рецензируемая (peer reviewed) научная онлайн-периодика по исторической русистике с постоянно расширяющимся содержанием, материалы которой печатаются каждый год в формате ежегодника. Его первый номер держит сейчас в руках уважаемый Читатель.

Публикации принимаются на венгерском, русском и английском языках. К публикации в журнале принимаются научные статьи, содержащие новые, ранее не публиковавшиеся результаты научных и практических исследований, соответствующие профилю журнала.

Мы приглашаем к участию всех исследователей, работающих над любыми вопросами восточнославянской, русской и советской истории (включая венгерские и восточноевропейские аспекты) в научно-методологических рамках исторической науки или её вспомогательных дисциплин и принимающих наши правила публикации. В нашем «Гостевом разделе» мы предпставляем место и представителям «Russian Studies» в широком понимании этого термина.

Издание *RussiansStudiesHu* не отдаёт предпочтение ни одному из исторических «жанров», методов или направлений, несмотря на то, что научные интересы его основателей сосредоточены прежде всего на историографии.

Интернет-ресурс russianstudies.hu, обеспечивающий web-площадку и профессиональную базу для *RussianStudiesHu,* был создан в 2019 г. Габором Дьёни, Тамашом Краусом, Балинтом Мезеи и Дюлой Сваком. Они основатели Центра россиеведения, который является правопреемником Венгерского института русистики (создан в 1990 г.).

Russianstudies.hu приветствует всех коллег на своей странице не только в качестве читателей но и созидателей, ведь наш интернет-ресурс предоставляет возможность для научных публикаций представителям исторической русистики. Журнал уже в момент своего рождения перерос все самые смелые замыслы своих создателей, к его деятельности присоединились выдающиеся представители международной исторической русистики, таким образом, он вышел за рамки не только конкретного научного центра, но и отечественной русистики в целом, и стал на службу мировой науке.

Russianstudies.hu интернет-ресурс исторической русистики и онлайн периодика *RussianStudiesHu* приветствует своих читателей!

Дюла Свак – Главный редактор

Lectori Salutem!

The publication *RussianStudiesHu* is an online peer reviewed academic periodical on Russistics in a single volume per year which is constantly complemented with new publications in the course of the same year. Furthermore, in the subsequent year, the papers already accepted will also be published in print form as the yearbook of the periodical. This present volume is the very first such print edition.

General Guidelines Papers are accepted in Hungarian, Russian and English. The site *RussianStudiesHu* does not accept previously published material in the same language. *RussianStudiesHu* welcomes all colleagues interested in any part of the Eastern Slavic, Russian and Soviet history (including their Hungarian and Eastern European aspects), who submit a scientific paper that observes the publication rules. Our 'guest special' provides space for representatives of Russian Studies in the widest possible meaning of the term.

Thus *RussianStudiesHu* seeks to provide a publication platform for authors from different research fields (history, liberal arts, social sciences, etc.) *RussianStudiesHu* does not prefer any 'genre', method or trend in history writing, however, historiography stands at the centre of its founders' scientific interest, research and publications.

Russianstudies.hu as an entity that maintains its website edition, print edition, and also provides disciplinary focus to the publications, was created in 2019 by Gábor Gyóni, Tamás Krausz, Bálint Mezei, and Gyula Szvák, staff members of the Russian Studies Centre, 'the school of all Russian-related knowledge' in Budapest nested under the Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University (ELTE).

Russian Studies Centre is the intellectual and legal heir of the Hungarian Institute for Russian Studies (dreamt up 30 years ago and founded in 1990) and the ELTE Centre for Russian Studies (founded in 1995 and later known as the Department of Historical Russistics).

However, this site is not only 'for' or 'about' staff members. The page russianstudies.hu is designed to serve all colleagues interested in historical Russistics, not only as readers but also as co-creators, by providing online space and opportunities for publishing.

The creators of russianstudies.hu, a new research website and online periodical *RussianStudiesHu* are delighted to welcome its readers!

Gyula Szvák – Editor-in-chief

Tanulmányok / Статьи / Essays

Szvák Gyula

MAGYAR ÉS OROSZ PANTEONOK

(Kísérlet a történetpolitikai és történeti emlékezeti rekonstrukcióra)

Kutatási koncepció

HUNGARIAN AND RUSSIAN PANTHEONS

(A Reconstruction of Memory Politics and Historical Memory)

Research outline

Every era has created its imaginary, and sometimes even physical, pantheon. These pantheons have been constructed and reconstructed in the image of their eras in accordance with the progeny's choice of values. Some historical characters have been purged, others have been retained or added. Every era has created or destroyed porticos, monuments and cemeteries, but also has erected or demolished statues, has named or renamed streets after famous persons whose portraits have been printed on banknotes. Each and every era has made its paintings, stamps, photographs and films, has written its books and studies, has compiled its national portrait galleries ('halls of fame') or literary canons on the basis of their selected heroes, whose current role and reputation nowadays are 'surveyed' by history-themed reality shows. It has never been easy to reconstruct the 'results' of these social processes, whose spontaneity and realization vary by era, as it has always been difficult to separate the value judgments that reflected widely held opinions and notions, from the politically manipulated ones. This study makes a proposal of a professional separation by drawing up a research outline, with case studies from the former Soviet sphere and Hungary.

Keywords: comprehensive national panteons, virtual halls of fame, memory politics, Russia, Hungary

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.1

A „történelem hasznáról” már a történetírás kezdeteitől folyik a vita. Az egyik ilyen hasznát szokás a hazafias nevelésben – de legalábbis a nemzeti (ön)tudat erősítésében – látni, nem véletlen tehát, ha a mindenkori államhatalom hajlamos eszközként kezelni a múltat a jelenért folytatott politikai harcban. Ebben, természetesen, nem csupán a történetírásra támaszkodik, hanem a történelmi reprezentáció és a szimbolikus politizálás számos formáját és technikáját is igénybe veszi.

A „nemzet” színre lépését követően minden nemzeti hatalom lázasan kereste identitását, igyekezett megkonstruálni a nemzeti múlttal való folytonosságát, jelentős részt ily módon biztosítva legitimációját. Nem érthetetlen, ha ezen igyekezetében fokozott érdeklődést tanúsított a nemzet hősei, kiemelkedő személyiségei iránt, hiszen azokon keresztül saját dicsfényét úgy növelte, hogy egyúttal kiszolgálta a „félistenek”, idolok, legendás vezérek iránti kultikus népi igényeket.

Minden korszak megalkotta a maga képzeletbeli – néha valóságos – panteonját. Értékválasztásával a saját képére formálta azt, hol kidobott belőle személyeket, hol beemelte őket. Oszlopcsarnokokat, emlékműveket, temetőket épített, alakított át vagy rombolt le, köztéri szobrokat emelt és döntött, utcákat nevezett el és át- nagy emberekről, akiknek képmását pénzjegyeire nyomatta, akikről festményeket, bélyegeket, fotókat, filmeket készítettek, könyveket és tanulmányokat írtak, történelmi arcképcsarnokokat és irodalmi kánonokat állítottak össze, manapság pedig még történelmi valóságshow-kkal is „tesztelik” őket.

E koronként változó tudatos emlékezetpolitikai és spontán társadalmi folyamatok „végeredményeit”, e virtuális össznemzeti panteonokat nem könnyű utólag rekonstruálni és a „közmegegyezésen”, illetve manipuláción alapulókat egymástól elválasztani. Ebben a munkában a komparativisztika és az interdiszciplináris megközelítés lehet a fő módszertani eszköz, amellyel a történettudomány (elsősorban historiográfia) mellett egy sor más diszciplínát is segítségül kell hívni, kezdve a numizmatikától egészen a közvélemény-kutatásokig.

A kutatás térbeli és időbeli kiterjesztése kapacitásfüggő, de kívánatos lenne a 19. század második felétől egészen napjainkig nyomon követni a változásokat. (Oroszországban pl. az 1862-es, Magyarországon pedig a 19. század végi millenniumi emlékművek felállításától kezdve.) Az európai összehasonlítást a hagyományos „nagy nemzetek”, illetve egy-egy régió jellegzetes képviselője esetében lenne célszerű megejteni, úgy hogy az ókori és középkori előzményeket is figyelembe vegyük.

E nagy ívű és ambiciózus kutatás során a hatalom és/vagy a társadalom által mintegy kanonizált hősökön keresztül megelevenedik egy-egy nemzet felemelkedéseinek és bukásainak, dicsőségének és esendőségének története. A nemzet nagyjai állandóan változó panteonjának retrospektív rekonstrukciója egyben a nemzeti önismeret elmélyítését és identitástudatának erősítését is szolgálja.

Az alábbiakban, mintegy illusztrációként, felvillantok egy-egy lehetséges kutatási témát/területet.

I. Ezeréves emlékművek

Mindkét országban nagyszabású emlékműveket emeltek az államiság/honfoglalás ezeréves évfordulójára. Oroszországban ez gyakorlatilag pár év alatt, 1862-re, elkészült, míg Magyarországon az 1890-es évek második felétől egészen az 1920-as évek végéig tartott a megvalósítás. Novgorodban az emlékmű változatlan formában áll a mai napig, míg Budapesten, a Hősök terén látható szoboregyüttest 1948 után részben kicserélték oly módon, hogy a Habsburg-uralkodók helyére az ellenük folyó küzdelem egy-egy emblematikus alakját állították.

Az orosz emlékmű, mából visszatekintve, talán meglepőnek tetsző „demokratizmusával" tűnik ki: nemcsak cárok, de a nép egyszerű (ugyan legenda szülte) fia (Ivan Szuszanyin), írók, művészek (pl. Puskin), de még a Moszkva elleni küzdelem egy mártírja (Marfa Boreckaja) is szerepel rajta.

Nincs ugyanakkor megörökítve IV. Iván cár, helyette viszont ott láthatjuk feleségét, Anasztaziját, és a Kiválasztottak Tanácsa két vezéralakját. A magyar millenniumi szoborcsoport nem törekszik a népi egység szimbolizálására, itt eredetileg csak uralkodók voltak, néhány kivételtől eltekintve valóban a legjelentősebbek (II. Lipót például nagyon kilógott a sorból, míg Zsigmond király nagyon hiányzott belőle).

A két emlékműről külön-külön jelentős tanulmányok születtek,[1] összehasonlító vizsgálatuk azonban még várat magára.

---

1 Gerő András, *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből* (Budapest: PolgART, Eötvös Kiadó, 2004), 203–39.; В.Г. Смирнов, Россия *в* бронзе*: памятник Тысячелетию России и его герои* (Новгород: Русская Провинция, 1993)

II. Antipanteonok

A rendszerváltásokat követő emlékezetpolitikai változások következtében a „kommunizmushoz" kötődő köztéri szobrok Magyarországon gyakorlatilag teljes körűen, Oroszországban részlegesen külön, úgynevezett szoborparkokba lettek száműzve, amellyel az új rendszerek megteremtették a maguk antipanteonjait. Magyarországon Budapest határában, majdnem a pusztában, igen ingerszegény körülmények között és alig látogatottan,[2] míg Moszkvában a moszkvaiak egyik legkedveltebb kirándulóhelyén, egy kortárs művészeti alkotásoknak is helyet adó állandó szabadtéri kiállításon.[3] Az orosz esetben a múlt és a jelen ily módon szimbiotikus és élő kapcsolatban van egymással, ellentétben a magyarral, amikor is jobb sorsra érdemes, igen kiváló művészeti alkotások (pl. Marx–Engels első kubista ábrázolása, Segesdi György műve 1971-ből, vagy Varga Imre 1986-os Kun Béla-szobra) lesznek lassan az enyészeté.

III. Nekropoliszok

Témánk szempontjából a temetők kiemelt fontossággal bírnak. A nevezetes emberek síremlékei sajátos panteont alkotnak, különösen az olyan kiemelt fontosságú temetkezési helyeken, mint pl. a budapesti Fiumei úti sírkert[4] vagy a moszkvai Novogyevicsi temető.[5] Mindkettőben államférfiak, tudósok és művészek sokasága nyugszik, érdemes őket számba venni, a síremlékeket a tiszteletadás módja, körülményei, presztízse szempontjából elemezni. Korszakonként és korstílusonként ugyan jelentős változásokat regisztrálhatunk, de első megközelítésre például a Fiumei úti sírkert sírjai között több a monumentális alkotás és erősebben dominálnak a vallási-kegyeleti szempontok, mint pl. a Novogyevicsi temetőben, amelyben viszont – paradox módon – jóval több életszerűséget fedezhetünk fel. Külön vizsgálandók a *munkásmozgalmi* nekropoliszok, például a Fiumei úti temetőben lévő emlékmű. Ide sorolom magát a Kreml falát is, illetve az előttük lévő, szobrokkal ékesített nyughelyeket, amelyek sok érdekességet rejtenek a panteonokat rekonstruálni igyekező kutatók számára.

---

2 http://www.mementopark.hu/?lang=hu (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)
3 https://park-gorkogo.com/muzeon (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)
4 https://fiumeiutisirkert.nori.gov.hu/ (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)
5 https://novodeviche.pro/ (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)

IV. Köztéri szobrok

Számba veendők a köztéri szobrok is, amelyek mennyiségi mutatói jól reprezentálják az egyes személyiségek helyét a nemzeti emlékezetben. Nálunk például Szt. Istvánról mintázták a legtöbb szobrot,[6] Oroszországban – gyaníthatóan – még mindig Leninről, de ez is további vizsgálódásokat tesz szükségessé.

V. Utcanevek

Az utcanevek mindenhol hűen követik a nagy társadalmi-politikai változásokat, segítségükkel nyomon követhetjük a történetpolitika és történelmi emlékezet egyes stációit is. A táblák leszerelése és újakkal való felcserélése hullámszerűen következik be a történelmi korszakváltásokkal, de néha azokon belül is vannak mozgások. Magyarországon például 2013-ban az „önkényuralmi rendszerekhez köthető" utcanevek esetében törvény tette kötelezővé a Magyar Tudományos Akadémia döntőbírói szerepét, amely a feladatot egyik intézményéhez, a Bölcsészettudományi Központjához (Történettudományi Intézetéhez) delegálta. Az akadémiai utcanév bizottság ténykedését lehet – és kell is – bírálni, de a teljes történethez hozzá tartozik, hogy csak azokkal a nevekkel foglalkozott, amelyek ügyében állásfoglalást kértek tőle az illetékes szervek (döntően önkormányzatok). Nos, mi lehet az önkormányzati fejekben, ha még a „partizán", a „kisdobos", az „úttörő", a „népfront" – sőt, a „béke", „fejlődés", „győzelem", „haladás", „szabadság", „köztársaság" – nevet is képesek „tudományos alapon" ellenőriztetni? Ha végignézzük a kételyek lajstromát, akkor egy kivétellel nem találunk rajta egyetlen Horthy-korszakhoz köthető személyt sem, mindegyik XX. századi önkényuralmi rendszerrel összefüggésbe hozható személy a „kommunista" történelemből kerül elő.[7] És tiltólistára került Gorkij és Majakovszkij is…

VI. Festmény portrék

Magyarországon is (Nemzeti Múzeum, Nemzeti Galéria), Oroszországban is (Tretyakov-képtár, Orosz Múzeum) a legnagyobb múzeumok jelentős történelmi képgyűjteménnyel rendelkeznek. (A Magyar Nemzeti Múzeum például külön történelmi arcképcsarnokba rendezte e tárgyú képeit.[8]) Ezek szintén részei az adott kor nemzeti panteonjának.

---

6 https://www.kozterkep.hu/ (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)
7 Ld. részletesen: Szvák Gyula, „Pofon ütjük a közízlést", *Népszabadság*, 2013. 05. 02.
8 https://mnm.hu/hu/gyujtemenyek/tortenelmi-kepcsarnok (Hozzáférés: 2019. 05. 26.)

VII. Bélyegek

Szintén képzőművészeti alkotások a bélyegek, amelyek a festményeknél még reprezentatívabban közvetítik a történetpolitikai akaratot. Érdekes lehet megvizsgálni, hogy egy-egy történelmi korszakban kiről adtak ki legtöbbször bélyeget, s nyilván a címletek számba vétele is érdekes következtetések levonására adna lehetőséget.

VIII. Papírpénzek

Kisebb variációs lehetőséget tartalmaznak, de annál szignifikánsabban jelölik a nemzeti hősökre vonatkozó hivatalos verdikteket a papírpénzek. A Szovjetunióban például nagyon hosszú időn át Lenin szerepelt minden címleten, míg Magyarországon 1946-tól három évtizeden keresztül Petőfi, Dózsa, II. Rákóczi és Kossuth volt látható a 10, 20, 50, illetve 100 forintosokon. Érdekes megfigyelésre adott alkalmat a modernkori Magyarország történetének három egymást felváltó pénze, a korona, pengő és forint. Csak egyetlen közös alak volt e bankókon, II. Rákóczi Ferenc fejedelem.[9]

IX. Irodalmi,[10] történeti kánonok

Az irodalomtörténet és a történetírás mindig kiemelten foglalkozott a nagy történelmi személyiségekkel: tankönyvekben, tanulmányokban, monográfiákban, reprezentatív szintézisekben. Ezek filológiai és historiográfiai elemzése már önmagában kutatók garmadájának grandiózus munkájával lehetséges csupán.

X. Közvélemény-kutatások, TV-show-k

A különféle közvélemény-kutatások időről időre rákérdeznek a nemzet legjelentősebb alakjaira, ezért szintén jelentős forráscsoportoknak számítanak. Mi például 2016-ban csináltattunk egy reprezentatív felmérést a magyarok oroszokhoz való viszonyáról, amelyben megkérdeztük azt is, hogy kit tartanak az egyetemes kultúra szempontjából legjelentősebb orosz személyiségnek. A sorrend a következő volt: 1. Lenin 16%; 2. Tolsztoj 14%;

---

9 Rádóczy Gyula, Tasnádi Géza, *Magyar papírpénzek, 1848–1992* (Budapest: Danubius Kódex Kiadó, 1994)

10 Vö.: Takács József (szerk.), *A magyar irodalmi kánon a XIX. században* (Budapest: Kijárat, 2000); И.Н. Сухих, *Русский литературный канон (XIX–XX вв.)* (СПб.: РХГА, 2016)

3. Puskin 10%; 4. Sztálin 8%; 5. Csajkovszkij 7%; 6. Gorbacsov 6%; 7. Csehov 5%; 8. Gogol 4%; 9. Gorkij 4%; 10. Dosztojevszkij 4%.

Az eredmény meglepő, ha összevetjük a 2006-os és 2012-es hasonló felmérésekkel, amelyeken mindig Lev Tolsztoj volt az első és Alekszandr Puskin a második.[11] Egyébként a rendszerváltást követően Oroszországban is megtörtént, hogy Lenin az élen végzett, de jellemzőbb volt I. Péter első helye. Az utóbbi időben megfigyelhető Sztálin előretörése. Végül is ez utóbbit tapasztalhattuk a BBC-licenc alapján készült, nagy nyilvánosságot kapott úgynevezett „szavazásos" TV-show, a Rosszija csatorna „Imja Rosszija" című műsorában is.

E furcsa „versenyt" Krausz Tamással együtt már sokszor elemeztük,[12] konstatáltuk, hogy a szavazások során milyen tömegesen próbálták manipulálni az eredményt, hogy végül egy kompromisszumos figura, Alekszandr Nyevszkij végezzen az élen. Csupán pár ezer szavazattal megelőzve a 3. helyre „befutó" Sztálint, aki a verseny bizonyos etapjain még vezetett is. (Megjegyzem, hogy az eredményt máshol is befolyásolták, mindjárt például az ötletadó BBC-nél.)

Visszatérve 1862-es kiindulópontunkhoz, mindenesetre sokatmondó tény, hogy míg 1862-ben II. Sándor nem engedte, hogy koronás elődje, IV. Iván az emlékműre kerüljön, addig 2008-ban beszavazták őt a 12 legnagyobb orosz közé, s azóta Orjol városában már köztéri szobrot is kapott.

A nemzeti panteonok tehát változnak. Hőseik néha többet árulnak el a jelenről, mint saját magukról.

Gyula Szvák – D.Sc. in History, Professor Emeritus, Russian Studies Centre, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: centre@russianstudies.hu

11 A felméréseinkről részletesebben: Szvák Gyula (szerk.), *A magyarok orosz-képe (2006–2016)* (Poszt-Szovjet Füzetek XXII.) (Budapest: Russica Pannonicana, 2017), 6–9.

12 Дюла Свак (ред.), *Двенадцать имен России* (Ruszisztikai Könyvek XXXV.) (Budapest: Russica Pannonicana, 2012)

Тамаш Краус

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИСТОРИОГРАФИЕЙ И ПОЛИТИКОЙ ПАМЯТИ

Тезисы в зеркале споров об оценке советско-германского пакта о ненападении[1]

Кто несет ответственность за войну?

THE CONNECTIONS BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND MEMORY POLITICS

Debate about the Interpretations of the Soviet-German Non-Aggression Pact

Who was responsible for the war?

This essay discusses the historiography and some aspects of memory politics (*Erinnerungskultur*) concerning the outbreak of World War II. In the European Union and the United States the dominant interpretation of history is that the outbreak of World War II was the consequence of the Soviet-German Treaty of Non-Aggression (Molotov–Ribbentrop Pact) concluded on 23 August 1939, by the leading circles of the two 'totalitarian dictatorships'. Today in Eastern Europe some politicians and historians go even further and transfer major responsibility for the outbreak of the war to Stalin. The most important historiographical trend, however, also focuses on the antecedents of the Soviet-German Treaty of Non-Aggression. The followers of this approach simultaneously stress the responsibility of the other great powers whose leaders concluded a treaty with Hitler in September 1938 (the Munich Pact, which was the consequence of the policy of appeasement) and also leaders of certain small states, who made separate 'deals' and agreements with Hitler. For example, even prior to the outbreak of the war, the Polish establishment perceived the Soviet Union and not Germany as Poland's major enemy. Unfortunately, there are always historians, who cannot resist the pressure of power elites, who – with ever increasing apparatuses and capital – appropriate and falsify history for the sake of (geo)political interests. The author of this article argues that the Soviet-German Treaty of Non-Aggression was signed by the Soviet Union as it did not want to bear alone all the burdens of a war with Nazi Germany.

Keywords: *Russian historiography, memory politics, Second World War (WWII), Munich Treaty, Molotov-Ribbentrop Pact, 1939, Soviet Union, Nazi Germany*

---

1 Конференция Института всеобщей истории Российской академии наук по случаю 80-й годовщины начала Второй мировой войны. (2–3 октября 2019 г.) Отредактированная версия лекции

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.2

I. Политика и история

Уже 30 лет тому назад по существу все было ясно. В процессе т.н. смены режима, в переходе ко второму изданию капитализма, либералы и националисты-консерваторы сдают старый исторический нарратив, в том числе нарратив, интерпретацию, восприятие 2-й мировой войны. Многие не хотели понять, что этот глобальный политический переворот ведет к гегемонии старой консервативной американской интерпретации холодной войны. Либералы в духе консерватизма предали старый антифашистский, антинацистский неподписанный, но много раз декларированный союз, который господствовал до конца 80-х годов. А вот идеологические рамки переворота: отождествление СССР с нацистской Германией, преувеличение достоинств западных союзников, недооценка советских военных усилий, прямая фальсификация начала Второй мировой войны. Эти тезисы сегодня являются общей точкой правительственной политики памяти восточно-европейских стран. Большинство историков поддерживало эту тенденцию мышления и действия. Все оттенки „старого", традиционного подхода попали под термин сталинизма. В последнее десятилетие ничего существенного не появилось, только русофобия укрепилась в пропагандистских аппаратах режимов. В этих странах политика памяти контролируется сетью музеев памяти, государственными комитетами по истории и.т.д. От Львова до Будапешта, от Вильнюса до Варшавы эти институты сохраняют политические и моральные позиции властвующих элит. Новые авторитарные режимы этих стран сотворили специальный образ и особый взгляд на историю. Этот взгляд исходит везде из исключительно популистско-националистических соображений. Более того эти режимы и их основные политические позиции поддерживаются в Евросоюзе сверху. Например, несколько дней назад консервативно-либеральное большинство Европарламента приняло резолюцию о Второй мировой войне, в которой на русофобской, антилевой и антикоммунистической основе почти отождествляется — в отношении начала второй мировой войны — роль СССР с ролью германо-фашистской империи. Резолюция даже не упомянула положительную роль антифашистского сопротивления.[2]

---

2 Ссылка:https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20190917IPR61204/europe-must-remember-its-past-to-build-its-futurecm Левый протест против резолюции см.: (https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20190917IPR61204/europe-must-remember-its-past-to-build-its-future) (дата обращения: 31 октября 2019.)

Впрочем у нас в 80-е годы ЦК ВСРП уже ни разу не принимал резолюцию по вопросам истории.

II. Цель и функция искажений

Лет 10 назад в связи с 70-летней годовщиной заключения советско-германского договора о ненападении полмира спорило о возможностях новой интерпретации этого соглашения. Эта полемика «просочилась» и в Венгрию. Ставка и цель серии дискуссий, начавшейся одновременно во многих странах, состояли в том, чтобы представить советско-германский договор о ненападении важнейшим документом, приведшим к началу второй мировой войны и свидетельствующим об «общей ответственности тоталитарных диктатур».[3]

Сегодня ситуация не лучше. В Праге, например, сняли статую маршала Конева, в Украине после пронацистской, ужасно-авантюристской политики памяти Порошенко-Вятровича, новый президент, юморист Зеленский, в роле историка просто заявил как истину сразу после выборов, что антисемиты-убийцы, Бандера и Шухевич, защищали Украину в войне и останутся национальными героями. В Будапеште первый союзник Гитлера, Хорти, получил бюст на площади Свободы. В России некоторые историки и политики даже популяризируют Власова и власовцев. Не удивительно, если чешские „власовцы" адекватно восприняли это завещание.

Хотя всё больше и больше появляется свободно исследуемого архивного материала, число фальсификаций, искажений также национализма, в историографии. История сама стала игрушкой геополитических столкновений не без непосредственного участия историков.

Кажется все с ума сошли в нашем регионе. Но нет, есть причина оглупления. В Восточной Европе идеологически оправдать новое здание олигархической системы, второго издания капитализма без традиционного национализма невозможно, потому что этот тип национализма авторитарный, ультраконсервативный, антинаучный, агрессивный, содержит в себе наследие режимов периода между мировыми войнами и времени второй мировой войны.

---

3 В разоблачении и опровержении этого, помимо публикации российских архивных источников, большую роль сыграл фонд «Историческая память» и его директор А.П. Дюков. См.: А.П. Дюков: «Пакт Молотова-Риббентропа» в вопросах и ответах. Фонд «Историческая память». (М., 2009)

Итак. Эти дискуссии однозначно показали основное противоречие: в то время как, с одной стороны, российские архивы открыли доступ и опубликовали огромное количество архивных материалов, с другой стороны, в спорах, проходивших повсеместно от Америки до Европы, именно архивные источники играли наименьшую роль. Еще более странно, что чем дальше мы двигаемся в Европе на восток, тем меньшее значение придается архивным источникам. На востоке Европы политическая и легитимационная цель, быть может, еще более очевидна, чем на западе: снять с Гитлера и его союзников часть ответственности за мировую войну и нападение на СССР и переложить её на Сталина для того, чтобы замолчать историческую ответственность «политики умиротворения» западных держав (1934–1939) и дипломатии малых восточноевропейских государств в усилении нацистской Германии, расширении её экспансии и развязывании мировой войны.

Ясно, что осуществляется ревизия вопроса об ответственности. Насколько мне известно, за последние 30 лет не обнаружено ни одной группы источников, которая доказывала бы, что отношения между СССР и нацистской Германией, несмотря на различные случаи «тактического сотрудничества», в основном и по существу определялись бы не взаимной враждебностью. Казалось бы, само собой разумеется, что с момента своего возникновения гитлеризм считал своим главным врагом «иудео-большевистский» СССР и марксизм, ведь нацисты провозглашали это везде от «Mein Kampf»-а до их наиболее популярного пропагандистского издания 1937 г., «Der Ewige Jude», и подобные, а также всегда и последовательно декларировали это на своих массовых собраниях и мероприятиях, а 22 июня 1941 г. однозначно доказали и на практике. Так зачем же исторической науке пересматривать столь очевидные вещи? До смены режима практически никому, тем более серьезным историкам, не приходило в голову утверждать, что заключение пакта было с советской стороны результатом некоего заранее определенного плана. Не было и нет подтверждающих это достоверных источников, документов, хотя, как я отмечу ниже, за последние 20 лет неоднократно совершались попытки фабрикации фальшивых документов, манипулятивный характер которых вскоре обнаруживался с полной ясностью.

В Венгрии эта дискуссия прошла в политических газетах и журналах, а также на радио и телевидении на таком жалком уровне, что приходится задуматься над резким падением качества

«мейнстрима» отечественной исторической публицистики по этой тематике. 20-30 лет назад нельзя было представить, что представители венгерской исторической науки, включившиеся в крупную международную дискуссию, могут позволить себе пренебречь массой свежеопубликованных источников ради одного-двух сфабрикованных документов и упорно повторять свои идеологические фантасмагории. В настоящее время это стало возможным.[4] Провозглашение абсурдных концепций, прежде всего идеи о том, что вторая мировая война вспыхнула в результате пакта, и ответственность за это лежит главным образом на Сталине, служит стиранию грани между палачом, нацистской Германией, и жертвой, СССР. Не случайно, что принятые в науке исследования и аргументация теряют при этом всякое значение. Вместо этого просто объявляется новый «результат». Конечно, в связи с похожей темой и теми же авторами уже и ранее говорилось о большом вреде, наносимом указанным методом «переписывания истории», который под флагом научного подхода проник в СМИ и господствует в них, практически не встречая никакого сопротивления.[5] Открытое и циничное пренебрежение документами и архивными источниками, безграничное распространение теоретической неподготовленности и неосведомленности, надменный отказ от всяких научных соображений при обращении к широкой публике, – все это не только подрывает доверие к упомянутым историкам, но, к сожалению, наносит вред и исторической науке в целом.[6]

---

4 Журнал *Eszmélet* (Эсмелет) часто публикует критику таких фальсификационных материалов. Последним скандалом был фальсификация (Андреей Пето) интерпретации фото советского военного фотографа, Эв. Халдера. Об этом см. анализ Петера Пастора: Pásztor Péter: *Eszmélet*, № 121.

5 Об этом см. объективную полемическую статью, написанную несколько лет назад: Sipos Péter, „Hozzászólás egy sajátos recenzióhoz" (По поводу одной своеобразной рецензии), *Élet és Irodalom*, 2005. március 11.

6 Тот же самый историк, который уже много лет решительно высказывает свое мнение по всем вопросам российско-советской тематики, хотя ни разу не видел ни одного источника на русском языке. О разоблачении такого подхода см.: Werth Márk, „Az Ungváry jelenség" (Феномен Унгвари), *Eszmélet* (осень 2002), № 55; об обсуждении этой проблематики см.: Konok Péter, Krausz Tamás, Sipos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós, „Magyarország és a II. világháború" (Венгрия и вторая мировая война), *Eszmélet* (весна 2003), № 61.

III. Об исторических предпосылках пакта

Историки убедительно показали, что заключение советско-германского договора о ненападении объясняется тремя основными причинами, которые обязательно должны учитываться при оценке исторического значения, «ценности» пакта.[7] Намерения Германии были очевидны: немцы не хотели войны на два фронта. В своем известном и пространном труде об истории второй мировой войны Дёрдь Ранки уже в начале 1970-х гг. сформулировал тот научный консенсус, о ревизии которого в наши дни я говорил выше. Имеет смысл остановиться на мнении Ранки подробнее, поскольку позже оно укоренилось в венгерской исторической науке, хотя в наши дни на повестке дня оказалось как раз выкорчевывание этих корней. «После Мюнхенского соглашения, – писал Ранки – заключением которого правительства Англии и Франции, ссылаясь на сохранение мира, пожертвовали своими чехословацкими союзниками и молчаливо признали немецкую гегемонию в Юго-Восточной Европе, направляя экспансионистские устремления Германии на Восток, советское правительство было вынуждено пересмотреть свою прежнюю политику. Если ранее, руководствуясь идеей антифашистской борьбы, оно стремилось к заключению союза исключительно с западными державами, то с весны 1939 г. его политика стала более осторожной из-за опасения, что западные державы могут вынудить СССР воевать с Германией в одиночку. Поскольку западные державы даже на переговорах летом 1939 г. не выказывали готовности к заключению серьезного военного договора, советское правительство приняло предложение германии о заключении договора о ненападении».[8]

Обобщая: 1. Основной причиной подписания пакта (и секретного протокола[9]) советской стороной была т. н. политика умиротворения,

---

7 Об этом см., например: Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953* (New Haven and London: Yale University Press, 2006)

8 Ránki György, *A második világháború története* (История второй мировой войны) (Budapest: Gondolat, 1973), 7.

9 О том, насколько секретным был этот протокол для Англии и США, хорошо свидетельствует заявление, которое было сделано на московской конференции историков, организованной по случаю 70-летней годовщины заключения пакта. На конференции говорилось о том, что уже в день подписания пакта американцы узнали о секретном протоколе из донесения американского разведчика, работавшего в германском посольстве. Не случайно, что через несколько недель после заключения договора о нападения даже и Черчилль, выступая в Палате общин, по существу взял

которая проводилась западноевропейскими великими державами после прихода Гитлера к власти и достигла своей высшей точки в заключении Мюнхенского соглашения. Эта политика западных стран продолжалась до самого начала войны (попытка добиться «второго Мюнхена»), причем даже несмотря на беспримерную агрессивную экспансию нацистской империи, несмотря на Аншлюс, раздел Чехословакии, первый и второй Венский арбитраж и Данциг. Вопреки всем международным договорам и соглашениям, Англия и Франция проглотили почти все, что предложил им Гитлер.

2. Все попытки советского руководства заключить какой-либо союз с Польшей и остальными восточноевропейскими странами были неудачны. Министр иностранных дел Польши Бек, несмотря на сильное давление со стороны Франции, не обратился к правительству СССР в интересах заключения договора о взаимной помощи даже тогда, когда 23 августа 1939 г. Риббентроп прилетел в Москву: «Он по-прежнему был твердо убежден в том, что независимая Польша имеет больше шансов достичь соглашения с Гитлером. Он считал, что Советская Россия начинает отворачиваться от Европы, и это было для него хорошей новостью».[10]

3. Видя всеобщее противодействие своей политике «коллективной безопасности», Сталин вместе с тем чувствовал растущую угрозу, вытекающую из полной изоляции СССР на международной арене. К тому же Сталин знал (ведь именно тогда он совершил «непростительную ошибку»: обезглавил Красную армию), что СССР не подготовлен к войне. В 1939 г. отсрочка начала войны представлялась ему вопросом жизни и смерти, ведь после Мюнхена стало очевидным, Гитлер обратится на Восток. Даже и критически настроенные историки не подвергают сомнению неизбежность заключения договора о ненападении, признавая, что советское правительство в конечном итоге могло выбирать лишь между заключением договора и войной. В зависимости от исторического подхода и исследовательской позиции пакт может считаться продуктом «мудрости» и предусмотрительности (как это обычно наблюдалось в советской исторической науке) или

его под защиту, высказав мнение, что появление Красной армии на спорных границах все же лучше, чем приближение Вермахта к советским территориям.

10 A. J. P. Taylor, *A második világháború okai* (Причины второй мировой войны) (Budapest: Scolar Kiadó, 1998), 311.

вынужденным шагом и результатом допущенных ранее ошибок.[11] Однако эти группы причин включают в себя такую цепь причин и следствий, которая не может быть произвольно разорвана.

IV. Польша и Прибалтика: ревизия политики памяти

Архивные источники, опубликованные ныне в России, однозначно подтверждают тот «издавна» очевидный факт (если в наши дни еще существуют очевидные факты), что определяющие группировки властной элиты Польши и балтийских государств уже в 1939 г. считали своим главным врагом СССР, а не нацистскую Германию. А для СССР балтийские государства, первоначально созданные Антантой, являлись важным военно-стратегическим регионом на случай войны: находясь под немецким влиянием, они могли блокировать Балтийский флот, а Вермахт получил бы благоприятную позицию для наступления на Ленинград. По этим причинам советское руководство настойчиво добивалось нейтралитета соседних балтийских государств. Стремясь укрепить его, оно весной 1939 г. сделало попытку дать совместно с западными державами гарантии балтийским государствам, однако эта попытка оказалась безуспешной. Еще шли переговоры с Англией и Францией, когда 7 июня Литва и Эстония заключили с нацистской Германией договоры о ненападении (таким образом, первый «договор о ненападении» с Германией заключил отнюдь не СССР!). После этого этот регион посетили руководитель Абвера адмирал Канарис и начальник Генштаба сухопутных сил Вермахта генерал Франц Гальдер. В то время как позиции Германии в балтийских государствах заметно укрепились, советские руководители чувствовали, что оправдываются их «давние» опасения: Прибалтика становится плацдармом для нападения на СССР. В этой ситуации снова возникла мысль о том, что СССР либо должен практически в одиночку вступить в войну с Германией, либо заключит с ней соглашение.[12] Как советские руководители, так

---

11 Diószegi István, *A hatalmi politika másfél évszázada* (Полтора столетия властной политики) (Budapest: História Könyvtár, MTA TTI, 1997), 430.; Sipos Péter, *A II. világháború és az azt követő békék* (Вторая мировая война и последовавшие за ней мирные договоры) (Budapest: IKVA, 1991), 25–35.

12 А.П. Дюков «Пакт Молотова-Риббентропа»...; О.Н. Кен, А.И. Рупасов, Москва и страны Балтии: опыт взаимоотношений, 1917–*1939 гг. – Страны Балтии и Россия: общества и государства* (М., 2002)

и западные политики с самого начала истолковывали пакт именно в этом смысле: в своем конфиденциальном сообщении от 27 сентября 1941 г. (которое было передано Сталину, Молотову, Берии и Меркулову в ноябре того же года) английский посол в СССР сэр Стенфорд Криппс так информировал свое начальство: «Нет никакого сомнения, что непосредственной причиной подписания этого пакта являлось, как это неоднократно заявляли советские лидеры, их желание остаться вне войны. Они считали возможным осуществить это, хотя бы на время, путем заключения соглашения с Германией».[13]

1 августа 1939 г. советский агент, работавший в эстонском представительстве в Англии, доносил в соответствующую инстанцию советской разведки о том, что в Англии «особенно часто передает сообщения о германском влиянии в Эстонии и Латвии Mediterranean Press Agency, которое получает информацию из Парижа, и связано также с советами».[14] Документы разведки, содержащие сведения о германском «контроле» над балтийскими государствами, особенно важны потому, что они показывают, что мог в действительности знать Сталин о фактах «окружения» СССР.

Конечно, в данном случае речь идет о длительном процессе, Сталин и его коллеги разобрались в указанном выше аттитюде малых восточноевропейских государств и Польши не внезапно и не в 1939 г. Позиция Польши состояла в том, что с удивительной и неизменной слепотой связывала свои интересы с нацистской Германией в противовес СССР и Литве. Необходимо принять во внимание, что польская властная элита даже в августе 1939 г. противилась заключению такого англо-франко-советского военного соглашения, которое предусматривало бы вооруженную защиту Польши, что в некоторой степени объясняет вялое ведение французами и англичанами московских переговоров в августе 1939 г. Если посмотреть источники, то выясняется, что это антисоветское мышление и соответствующая политическая практика имели глубокие корни. Уже в 1933 г., когда Лига Наций готовилась ввести санкции против гитлеровской Германии, отозвавшей своих представителей с конференции по разоружению, Польша заверила руководство нацистской империи о несогласии с введением санкций и сделала предложение о заключении союза

13 Прибалтика и геополитика. 1935–1945. Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации. (Составитель: Л. Ф. Соцков). Служба внешней разведки Российской Федерации. Архив СВР России. (М., 2009), 142.

14 Прибалтика и геополитика. Док. № 23–27.

против СССР, что показалось слишком радикальным даже нацистским руководителям. Все же в конце концов в январе 1934 г. была подписана совместная германо-польская декларация о мирном урегулировании спорных вопросов. Когда же в сентябре 1934 г. СССР предложил Польше подписать совместную декларацию о неприкосновенности балтийских государств, Польша отклонила это предложение под давлением немцев и из-за территориальных претензий Варшавы к Литве. Польские руководители сообщили о своей готовности связать судьбу Польши с Германией и Парижу. Польша следовала за нацистской Германией и тогда, когда начался конкретный «пересмотр» европейских границ. В марте 1938 г. в рамках провокации, организованной на польско-литовской демаркационной линии, Польша предъявила Литве ультиматум, в котором под угрозой применения силы потребовала официального признания перехода к Польше территорий, занятых польской армией в 1920 г. и аннексированных в 1922 г. Эта бесславная историческая роль Польши была увенчана польской властной элитой участием в агрессии нацистской Германии, закончившейся разделом Чехословакии, когда Польша получила Тешин.[15] «Мудрость» польской властной элиты сравнима лишь с «мудростью» элиты венгерской.

Польша считала определяющими свои отношения с немцами и в связи с другими восточноевропейскими странами. В апреле 1935 г. на основании секретного телеграфного сообщения из Румынии (на документе не обозначена точная дата, однако речь идет о том периоде времени, когда Геринг посетил Варшаву) Сталина информировали о том, что Польша и Германия принимают все меры к срыву переговоров между СССР и Румынией о взаимной поддержке. «20 апреля поляки под угрозой разрыва польско-румынского союза предложили Румынии ... взять курс на сближение с Германией. Румынский король заявил полякам, что пакта с СССР он без Германии и Польши не заключит... Король намерен проводить политику активного сближения с Германией...». Далее подписавший документ заместитель начальника ИНО ГУГБ НКВД Слуцкий обратил внимание советского руководителя и на то, что « между польским и германским генеральными штабами заключена конвенция, направленная против СССР».[16]

---

15 М.И. Мельтюхов, *17 сентября 1939: советско-польские конфликты, 1918–1939* (М., 2009), 168–82.

16 Секреты польской политики. Сборник документов (1935–1945). Составитель: Л. Ф. Соцков. (М., 2009), 21.

Позже Сталин получил немало других документов, отражавших антисоветскую политическую стратегию польского правительства и балтийских государств и свидетельствовавших о том, что в интересах сохранения хороших отношений с нацистской Германией поляки и руководители балтийских государств отвергали заключение «двусторонних пактов» с СССР. Например, в сентябре 1937 г. тот же Слуцкий направил Сталину, Молотову и Ворошилову копию секретного сообщения, посланного послом Польши в Эстонии министру иностранных дел Польши. Этот документ информировал министра о том, что, по сведениям эстонских военных источников, эстонская позиция в связи со слухами о советских предложениях, сделанных Латвии и Литве с целью улучшения отношений, однозначна. Конкретно это означало, что по вопросу «об установлении более тесной связи с Москвой в форме двусторонних пактов» «Эстония ни на какие комбинации не согласится».[17] Составитель другого секретного документа, директивы № 2304/2/37 польского Генштаба от 31 августа 1937 г.,[18] уже фантазировал «об уничтожении всякой России». Что же касается практических целей, то польская военная разведка намеревалась создать из эмигрантских элементов сепаратистские движения, которые способствовали бы отторжению от СССР Кавказа, Украины и Средней Азии.[19] В этой организационной работе, центром которой был Париж, акцент откровенно, без сомнения ставился на эмигрантском «националистическом радикализме», как говорится в секретном документе, «в стиле Пилсудского».[20] Все это заставило Сталина и других советских руководителей глубоко задуматься о действительных намерениях польских политиков, вероятно, вспомнив при этом и о «разочарованиях» 1920 г.

Руководители балтийских стран, как и польские политики, находились в плену иллюзорной надежды на возможность балансировать между нацистской Германией и СССР, избегая при этом поглощения их стран великими державами. Однако секретный протокол к пакту Молотова-Риббентропа показал, что во время войны военно-стратегические

17 Там же. 218.
18 Там же. 201. и далее.
19 Там же. 204–05.
20 Там же. 208., 213., 215.

интересы «пересилят» все остальные соображения.[21] Пакт, содержавший в себе перспективу аннексии Прибалтики, стал актуальным поздней весной 1940 г. потому, что радикально изменилось военное положение. После Норвегии и Дании нацистская Германия готовилась расправиться с Францией. В изменившихся стратегических условиях СССР продвинул свои границы практически до Германии. В русле этих соображений в июне 1941 г. в соответствии с постановлением ЦК ВКП(б) И Совета Народных Комиссаров («О мерах по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветских и социально-опасных элементов») началась депортация тех групп населения, которые потенциально могли усилить лагерь антисоветских сил или возглавить его. Постановление, выработанное в спешке в НКВД, первоначально относилось лишь к Литве, а позже, в последний момент, в него от руки вписали Эстонию и Латвию. Нужно отметить, что в Прибалтике социальные группы частных собственников, связанные с капиталистическим строем, не просто служили базой своих правительств, но видели в нацистской Германии союзника, который мог гарантировать сохранение капитализма в противовес советской системе государственного социализма.[22] (Другой вопрос, что быстрая «советизация» Прибалтики и связанные с ней депортации поставили на сторону немцев и такие группы общества, которые в другом случае, вероятно, могли бы остаться нейтральными). Почти одновременно с нападением нацистов на СССР в крупных городах Литвы, а затем и в Латвии и Эстонии начались совершавшиеся местными «активными национальными силами» кровавые антикоммунистические и антисемитские расправы, которые влились в организованный немцами процесс Холокоста и о которых позже, уже «видя достигнутые результаты», с большим признанием доносил в Берлин даже командир айнзатцгруппы «А».[23]

---

21 В советские времена секретный протокол никогда не упоминался, отрицалось даже само его существование. В конце 80-х гг. будущий известный «разоблачитель» Д. Волкогонов (начальник Главного политического управления СА и ВМФ) во время своего пребывания в Будапеште в присутствии автора этих строк опровергал существование тайного протокола, хотя к тому времени мы уже цитировали его в нашей биографии Сталина, ведь текст протокола давно циркулировал в различных западных изданиях. Академик Ранки рассказывал, что подпись Молотова на копии пакта, хранившейся в Германии, была подлинной, аутентичной.

22 А.П. Дюков «Пакт Молотова-Риббентропа», 29–31, 47–52. ИЛЬМЯРВ М. Балтийские страны в 1939–1940 гг.: замыслы и возможности. – Международный кризис 1939–1941 гг.: От советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР. (М., 2006), 276.

23 См.: Донесение командира айнзатцгруппы «А» бригаденфюрера СС Ф. Шталеккера о деятельности группы в оккупированных областях Прибалтики и Белоруссии (Не

V. О критерии оценки

Проблему оценки пакта и секретного протокола необходимо отделить от оценки германо-советского договора о дружбе 28 сентября 1939 г. При оценке пакта мы не последовали старой идеологической привычке к «морализированию» и искали и приводили рационально-исторические соображения, в то же время договор о «дружбе» во время войны запятнал грязью поведение советского руководства. Конечно, упоминания о «дружбе» в сталинской дипломатии служили ничему иному, как желанию успокоить немцев относительно того, что СССР будет соблюдать предписания договора о ненападении. И все же, несмотря на это, договор о «дружбе», приведя к прекращению антифашистской пропаганды, оказал катастрофическое влияние на обороноспособность СССР, на все международное рабочее движение и антифашистское общественное мнение. Этот договор до сих пор служит идеологическим средством для тех, кто пытается вывести проблематику советско-германского сотрудничества далеко за первоначальные рамки, преследую цель, о которой упоминалось выше. Консенсусным мерилом оценки германо-советского договора о ненападении может служить уже упомянутое выступление Черчилля по радио, в котором он охарактеризовал пакт и его последствия следующим образом: «Россия проводит холодную политику собственных интересов. Мы бы предпочли, чтобы русские армии стояли на своих нынешних позициях как друзья и союзники Польши, а не как захватчики. Но для защиты России от нацистской угрозы явно необходимо было, чтобы русские армии стояли на этой линии. Во всяком случае, эта линия существует и, следовательно, создан Восточный фронт, на который нацистская Германия не посмеет напасть».[24] Да, 30-е годы были временем, когда реальные или мнимые интересы столкнувшихся друг с другом националистических государств, как мы видели это на примере Польши, балтийских стран или мюнхенской политики, оказались сильнее всех разумных расчетов и иных соображений, негативно отразившись в итоге на судьбе самих этих государств. На самом деле в 1939 г. «холодная политика собственных интересов» уже не могла никого удивить. В Европе к тому времени не было ни одного государства, готового к самоограничению. Напав

ранее 31 октября 1941 г.). – Прибалтика. Под знаком свастики (1941–1945). Сборник документов. Объединенная редакция МВД России. Ассоциация «Военная книга» (М., 2009). Положению в Литве и Латвии Шталеккер противопоставил ситуацию в Белоруссии, где «население не готово ни к каким погромам»., 160–63.

24 Winston Churchill, *The Second World War, Vol. II.* (London: Paperback, 1948), 42.

22 июня 1941 г. на СССР, нацистская Германия сама разорвала пакт о ненападении. Таким образом, стремление задним числом представить пакт в качестве документа какого-то стратегического союза, «логично» следующего из природы «тоталитарных диктатур», является не более, чем простой фальсификацией истории, деградацией исторической науки до уровня «памфлетописания», превращением исторической науки в игрушку современной политики. Служение политике памяти со стороны историков огромная ответственность, поэтому лучше служить исканию истины и собственной совести.

Tamás Krausz – D.Sc. in History, Professor Emeritus, Russian Studies Centre, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: centre@russianstudies.hu

Gyóni Gábor

1941 PROBLEMATIKÁJA AZ OROSZ HISTORIOGRÁFIÁBAN

THE CONTROVERSY SURROUNDING 1941 IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

This study discusses the evolution of the '1941 problematique' in Soviet and Russian historiography, by focusing on the history of the question regarding the level of preparation of the USSR on the eve of the upcoming war against the Nazi Germany. The question is very sensitive and its interpretations often reveal political overtones. The first interpretations, given by politicians (Y. V. Stalin and V. M. Molotov) on the treacherous attack by Germany on the USSR, largely determined subsequent historical narratives. The same happened again in the 1950s, during the 'exposure of the cult of personality of Stalin'. However, in the 1960s there appeared several different explanations about the events as there were various interpretations on the causes of the tragedy of 1941. Meanwhile the official historiography was quite critical of Stalin's activity and the military leadership's efficiency on the eve of June 22. Military memoirs, which appeared in large numbers in the 1960s, on the contrary, testified the country's adequate preparation for the war. In the conditions of the Soviet historical discipline's reality, this 'dispute' remained latent, although some convergence can be found in the officially approved history of the Great Patriotic War, whose volumes were published in the Brezhnev era. After the collapse of the Soviet Union in the early 1990s, the reevaluation of the events of 1941 began. In this spirit, even in the leading Russian historical periodical were expressed opinions, saying that the USSR, allegedly, was preparing an offensive strike against Germany. Current historiography's interpretation is much closer to the point of view of the Brezhnev era, however, it relies on a far more extensive material than the latter.

Keywords*: Soviet historiography, Russian historiography, 1941, USSR, Stalin, Nazi agression against the Soviet Union, Great Patriotic War*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.3

I.

A szovjet és orosz történetírásban, de a történelem iránt fogékony szélesebb közönség körében is hosszú ideje élénk érdeklődés és viták tárgyát képezi az 1941-es év problémája: azaz a háború előtti német–szovjet kapcsolatok értékelése; a Szovjetunió háborúra való felkészültségének kérdése; illetve az 1941 nyarán bekövetkezett kolosszális léptékű szovjet katonai vereség értelmezése.[1] Az alábbiakban a vonatkozó orosz (szovjet) historiográfia fejlődését tekintem át a „kezdetektől" a legutóbbi időkig. A problematika irodalma óriási, egy egész élet is kevés lenne az áttekintéséhez. Az alábbiakban elsősorban a reprezentatívnak számító, illetve az új impulzusokat adó műveket vettem számba, így vázolva a felvetett kérdések kapcsán az orosz történeti gondolkodás *evolúcióját*.

Német részről már 1940 nyarától konkrét tervek merültek föl a Szovjetunió megtámadására, a katonai operációt konkrétan vázoló ún. Barbarossa-tervet a német kancellár december 18-án írta alá. 1941 január végén kezdődött a tervnek megfelelő német stratégiai csapatösszevonás. Április 30-án dőlt el, hogy a támadás dátuma június 22. lesz.[2]

Június 22-én a kora hajnali órákban bekövetkezett a fasiszta agresszió a Szovjetunió ellen. Hajnalban Schulenburg német nagykövet Moszkvában átadta Molotov szovjet külügyi népbiztosnak a német hadüzenetet és vele diplomáciai jegyzékeket, melyekben az szerepelt, hogy Berlin értékelése szerint a Szovjetunió diverzáns tevékenységet és propagandát folytat Németországban, valamint csapatokat összpontosít a nyugati határán. Hajnali 4 órakor Berlinben Ribbentrop német külügyminiszter Vlagyimir Gyekanozov szovjet nagykövetnek adott át hasonló közleményt a támadás okairól.[3]

A történtek első szovjet értelmezését Molotov szovjet kormányfőhelyettes és külügyi népbiztos fogalmazta meg a június 22-én, moszkvai idő szerint 12 órakor elhangzott rádióbeszédében. Szavai szerint Németország

1 Krausz Tamás, „Viták a német–szovjet megnemtámadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?", in *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*, szerk. Bartha Eszter, Krausz Tamás (Budapest: Russica Pannonicana, 2011), 9–22.

2 В.С. Христофоров, *1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы в Великая отечественная война.* 1941 год (Москва: Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2011), 211–60.; *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны* (Москва: Кучково Поле, 2012), 353.

3 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 532.

hadüzenet és követelések bejelentése nélkül támadta meg a Szovjetuniót. A támadás „példátlan árulás a civilizált népek történetében," mivel a Szovjetunió betartotta a német–szovjet megnemtámadási egyezmény feltételeit. Később Molotov mégis megemlíti, hogy a német nagykövet már a támadás után, reggel fél hatkor közölte a hadüzenetet, és a német agresszió arra hivatkozva indult meg, hogy a szovjet hadsereget a keleti német határokon összpontosították. Molotov szerint a Szovjetunió békés politikát folytatott Németország irányában, a felelősség a történtekért Berlint terheli, mivel Németország a támadó fél.[4]

Sztálin először csak 1941. július 3-án szólalt meg nyilvánosan a háború kitörése után, nevezetes rádióbeszédében (amikor a régies/egyházi „Fivéreim és nővéreim" megszólítással fordult a Szovjetunió lakosaihoz). A rádióbeszéd elhangzásakor már nyilvánvalóvá vált, hogy a támadó német erők áttörik a nyugati határon összpontosított szovjet védelmi rendszert. Amikor Sztálin megszólalt, már elesett Minszk, Riga, a breszti erőd védői bekerítve folytatták hősies harcukat, az ukrajnai Lembergben ünneplő tömeg várta a bevonuló németeket, és a szovjet hadsereg kezdeti fölénye ellenére elvesztette a dubnói tankcsatát. Sztálin – ekkor már a június 30-án létrehozott, különleges hatalmi jogosítványokkal rendelkező Állami Védelmi Tanács elnöke – értékelése szerint a német sikerek oka, hogy az ellenség tudatosan készült a háborúra, ellentétben a békés életet élő Szovjetunióval. A németek számukra kedvező, a Szovjetunió számára kedvezőtlen időpontban kezdték meg a támadást. A szovjet fegyveres erők nem voltak mozgósított állapotban: „a szovjet seregeket még mobilizálni kellett volna és a határhoz vonni." A szovjet állam vezetője röviden értékelte az 1939–1941 közötti német–szovjet kapcsolatok kérdését is: a Szovjetunió az 1939 augusztusában Németországgal kötött megnemtámadási egyezménnyel másfél évi békét nyert, „és lehetőséget kapott, hogy felkészítse erőit a támadás kivédésére, ha a fasiszta Németország megkockáztatná a támadást országunk ellen a paktum ellenére is." Az egyezménynyel Németország is nyert – folytatja Sztálin –, mert erőit felszabadíthatta, „de politikailag veszített, mert véres agresszorként leleplezte magát az egész világ előtt." Azaz a Szovjetunió jobban jött ki a megállapodásból, mert a háború kirobbantásáért Németország vitte el a felelősséget. Hibát követett-e el a Szovjetunió, amikor megnemtámadási egyezményt kötött Németországgal, és „olyan hitszegő, gonosztevő emberekkel, mint Hitler

4 В.М. Молотов, «Выступление по радио Заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова», *Правда* 23 июня 1941 г.

és Ribbentrop?" – fogalmazza meg a dilemmát az önmagával folytatott kérdés-felelet kommunikációt kedvelő Sztálin. A válasz: a Szovjetunió nem hibázott a megnemtámadási egyezmény megkötésével, hiszen Németország tett békeajánlatot, és egy olyan békeszerető államnak, mint a Szovjetunió, ezt el kellett fogadnia.

Ami a háború menetét illeti, a szovjet kormány feje kénytelen megállapítani, hogy „hazánk nagy veszélybe került." A német támadás folytatódik, bár „az ellenség legjobb egységei már megsemmisültek." Sztálin értékelése szerint a Vörös Hadsereg hősies ellenállást tanúsít, amiben „az egész szovjet nép" támogatja. A Szovjetunió önvédő és *felszabadító* harcot folytat. A gazdaságot a hadsereg szükségleteinek kell alárendelni. A gyávákkal és pánikkeltőkkel le kell számolni. A megszállt területeken az ellenségnek semmit nem szabad hagyni.[5]

Mint látható, az első szovjet hivatalos megszólalások június 22. után a német támadás hitszegő jellegét, de nem a váratlanságát hangsúlyozták.

Sztálin következő nyilvános helyzetértékelésére 1941. november 6-án került sor a moszkvai metró Majakovszkaja állomásán. A moszkvai közgyűlés előtt elmondott beszédében (a bolsevik hatalomátvétel 24. évfordulójára rendezett ünnepségen) német hitszegő támadásról és békeszerető Szovjetunióról beszélt, melyet csak a háború kényszerített arra, hogy életét a katonai viszonyokhoz alakítsa. Összegezte a háború négy hónapjának eredményeit, megállapítva, hogy a németeknek jelentős területeket sikerült elfoglalniuk, de 4,5 millió embert vesztettek, ezzel szemben a Szovjetunió 350 ezer főt vesztett halottakban, 378 ezer ember eltűnt, megsebesült 1 millió 20 ezer. A német erőforrások már kimerülőben, a szovjeteké csak most kezd növekedni. A német villámháborús tervek összeomlottak. A németek abban reménykedtek, hogy sikerül Anglia és az USA támogatását elnyerni a Szovjetunió elleni háborúhoz, és ez lett volna a célja Rudolf Hess májusi angliai útjának. Nem vált be a németek azon számítása sem, hogy a szovjet rendszer hamarosan összeomlik: *„A Vörös Hadsereg kudarcai nemcsak hogy nem gyengítették, hanem éppen ellenkezőleg, még jobban megerősítették a munkások és parasztok szövetségét, a Szovjetunió népeinek barátságát."* Sztálin hangsúlyozta: a szovjet hadsereg, amely csak négy hónapja vív háborút, tapasztalatlanabb, mint a két éve folyamatosan harcban álló német haderő. Minél jobban távolodnak a németek a hátországuktól, annál gyengébbek lesznek. Értékelése

5 И.В. Сталин, «Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И.В. Сталина», *Правда* 3 июля 1941 г.

szerint a német hadsereg gyengébben, a szovjet hadsereg jobban szerepelt eddig. Ugyanakkor kitért arra, is, hogy mi okozta a Vörös Hadsereg „átmeneti kudarcait." Az okok: hiányzik a második front (vagyis a felelősség Moszkván kívül keresendő); nincs elég tank és repülő, bár a szovjet tankok és repülők minőségben felülmúlják a németeket.[6]

Egy harmadik értékelést is érdemes idézni Sztálintól, nevezetes, 1945. május 24-én elhangzott „győzelmi pohárköszöntőjét." Sztálin ebben a beszédben a – szerinte – Szovjetunió vezető nemzetévé vált orosz népre emelte poharát, s ezt mondta: „*Kormányunk nem kevés hibát követett el, 1941–1942-ben kétségbeejtő helyzetek is voltak, amikor hadseregünk hátrált, elhagyta Ukrajna, Belorusszia, Moldávia, Leningrád megye, a Karél-Finn Köztársaság falvait és városait, mert nem volt más kiút. Más nép azt mondhatta volna: maguk nem váltották be az önökhöz fűzött reményeket, más kormányt nevezünk ki, amely békét köt Németországgal, és nyugalmat biztosít nekünk. Ez megtörténhetett volna, vegyék figyelembe. Ám az orosz nép nem így döntött, az orosz nép nem kötött kompromisszumot, hanem támogatásban részesítette kormányunkat. Ismétlem, követtünk el hibákat, két évig a hadseregünk kénytelen volt hátrálni, nem voltunk urai a helyzetnek, csak futottunk az események után. Ám az orosz nép hitt, kivárt és reménykedett, hogy mégiscsak boldogulunk az előállt helyzettel.*"[7] Első olvasásra is feltűnő, hogy ez a beszéd mennyire sokfenekű és milyen sok értelmezést tesz lehetővé. Nem véletlen, hogy régóta viták tárgyát képezi. Ami számunkra ez esetben jelentős, az nemcsak az „önkritika", hanem annak deklarálása, hogy az 1941-es összeomlás után valóban már Oroszország határain belül sikerült megállítani Németország és szövetségesei támadását, és jelentős részt valóban az orosz (értsd: nem az ukrán, moldáv, üzbég, stb.) nép áldozatvállalásának köszönhetően maradhatott fenn a Szovjetunió, a szovjet rendszer.

Sztálin fent említett beszédei (kivéve a sorba nem teljesen illeszkedő győzelmi pohárköszöntőt), és az ezeket is tartalmazó, 1946-ban kiadott, sztálini narratívát tartalmazó, a Nagy Honvédő Háború történetét taglaló kötet[8] nagyjából kijelölték az 1941-es év problematikájának további értelmezési

6 И.В. Сталин, «XXIV годовщина Великой Октябрьской Социалистической Революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И. В. Сталина», *Правда* 7 ноября 1941 г.; И.В. Сталин, *О великой отечественной войне Советского Союза* (Москва, Военное издательство Министерство Вооруженных Сил СССР, 1946), 16–23.

7 И.В. Сталин, «Приём в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии», *Правда* 25 мая 1945 г.

8 Сталин, *О великой отечественной войне Советского Союза*

kereteit: eszerint tehát a német–szovjet megnemtámadási egyezmény helyes döntés volt; a Szovjetunió békeszerető politikát folytatott; az 1941-es átmeneti német sikerek oka az ellenfél túlereje volt, de a németek villámháborús terveiket így sem tudták realizálni a Vörös Hadsereg hősies ellenállása miatt, amiben a szovjet nép vállvetve támogatta a katonákat.

II.

A háború történetének akadémikus megírása már 1941 decemberében kezdetét vette a Szovjetunióban. Ekkor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája bizottságot állított fel a Honvédő Háború Évkönyvének elkészítése céljából. A bizottság jelentős részben dokumentálással, illetve propagandatevékenységgel foglalkozott. Első publikációik már 1942-ben megjelentek az *Isztoricseszkij zsurnal* című folyóiratban (Ogyessza védelméről, a partizánmozgalomról).[9] Ugyancsak már 1942-ben napvilágot látott M. Tolcsonov *A német stratégia bukása* című műve, amelynek fő mondanivalója, hogy a német villámháborús tervek kudarcot vallottak.[10] Még 1945 előtt számos hadtörténeti jellegű mű megjelent az aktuálisan zajló háború eseményeiről (a hátország tevékenységétől kezdve az egyes csataleírásokig). A háború hadtörténeti kutatása természetesen intenzíven zajlott 1945 után is: 1946-ban hadtörténeti tanszékek jöttek létre, 1955-ig 500 kandidátusi és 2 doktori disszertációt írtak a Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.[11]

Ezek a publikációk elsősorban a szovjet sikerek bemutatására irányultak, miközben az 1941-es nagy *vereség* témája tabusodott, már csak azért is, mert az felvetette volna a szovjet katonai és politikai vezetés felelősségét (mint ezt láttuk Sztálin pohárköszöntőjében). A szovjet olvasóközönség előtt rejtve maradtak az 1941 előtti német–szovjet kapcsolatok Moszkva számára utólag kellemetlen elemei. 1946-ban jelent meg *A második világháborút megelőző időszakra vonatkozó dokumentumok és anyagok 1937 – 1939* című diplomáciai iratgyűjtemény, két kötetben (1981-ben újra kiadták). Ez a válogatás természetesen nem tárta fel az 1941 előtti német–szovjet együttműködés minden elemét (a megnemtámadási egyezmény titkos záradékát), melyekről csak az 1980-as évek végén lehetett („legálisan") megtudni többet. 1948-ban viszont az amerikai külügy kiadásában megjelent egy

9 И. Сосновский, «Героическая оборона Одессы», *Исторический журнал* 1-2 (1942), 37–53.

10 М. Толченов, *Крушение германской стратегии* (Москва: Воениздат, 1942)

11 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 26.

dokumentumkötet a német–szovjet együttműködésről, ami tartalmazta a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát is,[12] és a Szovjetunióban is nagy visszhangot váltott ki. Erre válaszul még abban az évben *Történelemhamisítók* címmel egy szovjet brosúra látott napvilágot (a Szovjet Információs Iroda anonim kiadványa), amely rágalomnak nevezte az amerikai külügy dokumentumai alapján megjelenített német–szovjet együttműködést, és ellentámadásként az amerikai ipari köröket vádolta a náci Németország katonai programjának támogatásával. A fokozódó hidegháborús retorika szellemében a nyugati hatalmak diplomáciáját ostorozta a háború kezdeti periódusa miatt, azt feltételezve, hogy a nyugati hatalmak össze akarták ugrasztani Németországot és a Szovjetuniót. A Szovjetunió ebben a helyzetben kénytelen volt elfogadni a német ajánlatot a megnemtámadási egyezményről, mert ezzel időt nyert a háborúra való felkészülésre. Az események ilyen alakulásáért a felelősséget Anglia és Franciaország viselik.[13] A hidegháború, a nyugati–szovjet szembenállás árnyéka tehát a Nagy Honvédő Háború (NHH) szovjet értelmezésére is rávetült.

1952-ben jelent meg I. V. Anyiszimov és G. V. Kuzmin tábornokok rövid összefoglalása *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújá*ról, amely a hidegháború szellemiségében a nyugati országokat tette felelőssé a náci Németország politikája miatt.[14] A könyv szerzői szerint „az USA, Anglia, Franciaország reakciós, imperialista körei" támogatták Németországot, a német hadiipart, abban reménykedve, hogy a német fasizmus kezével pusztítják el a szocializmust. Amikor pedig Németország agresszióba kezdett, „ezek a körök nyíltan kiegyeztek vele" – tulajdonítják a szerzők azt a magatartást a nyugati hatalmaknak, amit maga a Szovjetunió (is) folytatott.[15] A könyvben egy szó sincs a német–szovjet együttműködésről.

Hasonlóan hidegháborús, nyugatellenes szellemiségről árulkodik a többi, még a sztálini korszak aurájában született mű a második világháborúról.[16]

Ugyanakkor a szovjet irodalomban már az 1940-es években megjelentek a csírái az alternatív véleményeknek az 1941-es tragédiával kapcsolatban.

---

12 Raymond James Sontag, James Stuart Beddie (eds.), *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of German Foreign Office* (Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948)

13 *Фальсификаторы истории (историческая справка)* (Москва: Госполитиздат, 1948)

14 И.В. Анисимов, Г.В. Кузьмин, *Великая отечественная война Советского Союза* (Москва: Военное издательство, 1952), 3.

15 Анисимов, Кузьмин, *Великая отечественная война Советского Союза,* 5.

16 Sz. Golikov, *A szovjet hadsereg világraszóló győzelmei a Nagy Honvédő Háborúban* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1953), 5.

Nyikolaj Voznyeszenszkij, a szovjet Tervhivatal vezetője 1948-ben publikálta *A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború idején* című művét, ami rámutatott a szovjet gazdaság eredendően militarizált jellegére – tehát kétségbe vonta a „békeszerető Szovjetunió" tézisét, még úgy is, hogy a könyv természetesen sikertörténetként ábrázolja az 1930-as években végbement nagy gazdasági átalakítást, a kollektivizációt, iparosítást.[17] Voznyeszenszkij könyvét „antimarxistának" nyilvánították (őt magát pedig 1949-ben az ún. „leningrádi ügy" keretében letartóztatták, 1950-ben kivégezték).

Az 1953 utáni korszak a szovjet történettudományban is az „enyhülés" időszaka, a korábbi kinyilatkoztatások és dogmák mellett tere nyílt a tudományos diskurzusnak is,[18] illetve folytatódott a forrásgyűjtemények kiadása. Az egyik legfontosabb, a mai napig alapvetőnek tekintett munka az 1955-ben öt kötetben megjelent *A fasiszta Németország és szövetségesei szárazföldi haderőinek dokumentumai csoportok, összetétel, diszlokáció szerint*, a korban divatos, barokkos című forrásgyűjtemény.

Az 1950-es években merült fel az igény a háború történetének reprezentatív, „kanonikus," az egész szakmát átfogó feldolgozására, amely addig hiányzott. 1955-ben a *Voproszi Isztorii* 5. számában jelentés számolt be a szándékról, még a „személyi kultusz" jegyében.[19] A könyvre azonban még éveket kellett várni, és a háború történetének feldolgozását komolyan befolyásolta a sztálini személyi kultusszal való szembefordulás 1956-ban.[20]

Nyikita Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára 1956. februárban a XX. Kongresszuson tartott zárt (de a pártszervezetek között terjesztett; a szélesebb nyilvánosság számára a Szovjetunióban csak 1989-ban publikált) előadásában Sztálin cselekedeteiről szólván 1941-es politikáját is bírálat érte. Hruscsov előadása szerint a Szovjetunió nem készült fel a háborúra, ami Sztálin bűne. A győzelmet ugyanakkor a személyi kultusz idején Sztálin nevéhez kapcsolták – indokolatlanul. Az 1941-ben a szovjet hadsereg vereséget szenvedett, amit a későbbi értékelés igyekezett győzelemként interpretálni, mondván sikerült meggátolni a német villámháborús terveket. Holott – emlékszik vissza az akkor az ukrán

---

17 Н.А. Вознесенский, *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной Войны* (Москва: Госполитиздат, 1948)

18 Л.А. Сидорова, *Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия* (Москва: Памятники исторической мысли, 1997)

19 «О разработке истории Великой отечественной войны Советского Союза», *Вопросы Истории* 5 (1955), 3–8.

20 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. VI. Итоги Великой Отечественной Войны* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1965), 424.

párt élén álló Hruscsov – 1941 előtt a szovjet retorika az volt, hogy ha az ellenség támadást intéz a Szovjetunió ellen, akkor azonnal az ellenség területére helyezik át a hadműveleteket. Hruscsov szerint „egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a németek támadása váratlan lett volna." Régóta ismert volt a német fenyegetés, ám Sztálin ignorálta a figyelmeztetéseket. A szovjet ipar szervezetileg felkészült a háborúra, ám ennek ellenére nem volt elég tank, repülő és más felszerelés. Az 1937-ben indult represszók a hadsereget is érintették. Sztálin a német támadás után pánikba esett, cserbenhagyta az országot, utána pedig indokolatlanul beavatkozott a katonai kérdésekbe. Végül a győzelem kovácsa a Párt volt (tehát nem Sztálin, de nem is a szovjet emberek).[21]

Az 1950-es évek végén a hivatalos tudományosságban is a „hruscsovi" koncepciónak megfelelően került korrigálásra a NHH története, például a hadtörténész Borisz Tyelpuhovszkij monográfiájában. A korábbi elemekből persze megmaradt, hogy a Szovjetunió békeszerető ország volt, a németek túlerőben támadtak; de mindez kiegészült Sztálin éles kritikájával: a szovjet ipar nem készült fel a háborúra, a szovjet fegyverzet elavult volt; a hiszékeny, naiv Sztálin pedig hibák sokaságát követte el.[22] A végső győzelem a Pártnak köszönhető. A szovjet csapatok hősiesen küzdöttek a túlerővel benyomuló ellenséggel szemben.[23] Ebben az interpretációban is fennmaradt az a hidegháborús tézis, miszerint az „amerikai imperialisták" segítségével valósulhatott meg a német hadiipar újjászületése az 1930-as években. A nyugati hatalmakat terheli a felelősség a biztonságpolitikai helyzet romlása miatt, mert lemondtak a kollektív biztonsági együttműködésről, és legalizálták a német hadiipari törekvéseket (lásd pl. az 1935-ös brit–német flottamegállapodást). Németország ennek köszönhetően rövid idő alatt a legmodernebb haditechnikával rendelkező hadsereget hozta létre. A Nyugat szándéka Németország és a Szovjetunió egymásnak ugrasztása volt. A Szovjetunió támadása Lengyelország ellen 1939. szeptember 17-én az ott élő beloruszok és ukránok védelmét szolgálta.[24]

1960-ra végre elkészült a reprezentatív, hatkötetes *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története 1941 – 1945* című kiadvány. A könyv munkálatai 1957 őszétől az SZKP kontrollja alatt zajlottak, egy, a párt

---

21 Н.С. Хрущев, «О культе личности и его последствиях», *Известия ЦК КПСС 3* (1989), 128–71.

22 Б.С. Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткий очерк* (Москва: Политиздат, 1959), 33., 39–40.

23 Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза,* 51.

24 Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза,* 7.

által kijelölt bizottság koordinációja mellett. A bizottság tagjai hozzáférést kaphattak zárt dokumentumokhoz. A munkában összesen több tucat szerző vett részt, a Szovjetunióval szövetséges szocialista országokból is, az NDK-ból és Csehszlovákiából (magyar szerző nem kapott lehetőséget).

Ebben a narratívában is megmaradt az 1941 (1939) előtti nyugati politika elítélése, amiről mindjárt az első kötet alcíme is tanúskodik, miszerint az „imperialista hatalmakat" terheli a felelősség a háború kirobbantásáért. Miközben a nyugati országok azon mesterkedtek, hogy kivéreztessék Németországot és a Szovjetuniót is, valamint készségesen kielégítették a német hódító törekvéseket (München, 1938), csak a Szovjetunió lépett fel határozottan és következetesen a fasiszta agresszió ellen.[25] A narratíva a Szovjetunió expanzív törekvéseit is a „békepolitika" részeként ismerteti, például az, hogy Moszkva 1940 novemberében Bulgáriát a saját érdekszférája elismeréseként követelte Németországtól, a szöveg megfogalmazása szerint valójában Bulgária védelmét jelentette a német-fasiszta megszállás fenyegetése elől.[26]

A Szovjetunió számára jó döntés volt a megnemtámadási megállapodás megkötése Németországgal, mert így az ország időt nyert, bár a békés építkezés és a háborúra való felkészülést szolgáló időnyerés szándéka logikailag nem feltétlen illeszkedik egymáshoz. E szöveghagyomány szerint a Szovjetunió állítólagos katonai előkészületeiről szóló elképzelések a náci propagandából vett legendáriumok. Ugyanakkor a szöveg nyíltan kifejti, hogy a háború előtti szovjet nehézipari fejlesztések jelentős részben katonai célokat szolgáltak. 1939 és 1941 között a szovjet hadsereg átfegyverzése zajlott, de nem elégséges tempóban. A háború előtti szovjet tervek kizárólag védekező célokat szolgáltak, és az 1941-es kudarc legfőbb oka az volt, hogy nem állt rendelkezésre elégséges erő a nyugati határ menti övezetekben.[27] A felelősség az események kedvezőtlen alakulása miatt Sztálint terheli. Bár Sztálin számos figyelmeztetést kapott a várható német támadásról, de nem vett ezekről tudomást, amit a TASSZ június 14-i közleménye demonstrál a leginkább (eszerint alaptalanok a pletykák egy esetleges német–szovjet háború közeledtéről). Az 1941-es vereség miatt a felelősség a hiszékeny és

25 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1960)

26 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*, 396.

27 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*, 402., 404., 407., 470., 475.

együgyű, ugyanakkor minden hatalmat önző módon a saját kezében összpontosító Sztálint terheli, továbbá Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztost, és Georgij Zsukov vezérkari főnököt, akik „rosszul mérték fel a stratégiai helyzetet."[28] A német támadás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a szovjet csapatokat, amelyek viszont hősies ellenállást tanúsítottak a túlerőben előrenyomuló ellenféllel szemben. Ez a koncepció annyiban új és jelentőségteljes, hogy Sztálin mellett már a szovjet katonai vezetés felelősségét is felveti. A hibát hibára halomozó Sztálin és katonai vezetők helyett a győzelem kovácsa a Párt. A Hruscsov által előadottakhoz képest viszont ez a reprezentatív NHH-történet csak említésszerűen veti fel a represszók kérdését (az utolsó kötetben),[29] és a „hibák ellenére" továbbra is váratlannak tartja a német támadást. Tehát a korrekciók ellenére végül is nem vált hivatalossá az az ábrázolásmód, amit Nyikita Hruscsov vázolt fel 1956. február 25-én előadott zárt beszédében.

III.

A háború és a győzelem, a nagy emberveszteség, a kolosszális pusztítás az 1945 utáni életnek is része volt a Szovjetunióban. A Győzelem napja azonban csak 1965-től vált hivatalos ünneppé, amikor is a szovjet állami identitásban elfoglalt helye új szintre emelkedett.

Az 1960-as években több figyelem fordult a háború kezdeti, kellemetlen emlékű periódusára. 1962-ben jelent meg V. A. Anfilov kimondottan a háború kezdetének szentelt monográfiája. Ez a mű annyiban jelentős, hogy kétértelműségek nélkül vázolja a Szovjetunió 1941 előtti háborús erőfeszítéseit: az ország intenzíven készült egy fegyveres összecsapásra szervezeti és technikai szinten is. A szovjet hadsereg képes volt arra, hogy bármely ellenség támadását visszaverje. A többi elemet illetően nem tér el a „kánontól": a németek váratlanul és nagy túlerőben támadtak. A Párt szervezte az ellenállást, a szovjet nép a Párt mögé állt, a szovjet csapatok hősiesen küzdöttek. Az ideiglenes kudarcok fő felelőse Sztálin, aki nem engedte időben harckészültségbe helyezni az egységeket. Bár a szovjet

---

28 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. II. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1961), 10.

29 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. VI. Итоги Великой Отечественной Войны* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР 1965), 124–25.

hadsereget felőrölte a túlerő a háború első heteiben, a stratégiai célt mégis sikerült elérni, megakasztva a német villámháborús terveket.[30]

Ugyanakkor az 1941-es téma továbbra is megmaradó érzékenységét jelzi, hogy L. M. Szandalov, a háború kezdetén Breszt környékén állomásozó 4. hadsereg egykori parancsnoka (1941. július) 1961-ben elkészült négykötetes műve, *A Nyugati front 4. hadseregének hadműveletei a Nagy Honvédő Háború kezdetén* az 1980-as évek végéig titkos maradt, csak a katonai akadémiák oktatói férhettek hozzá zárt rendszerben. A szerző könyve, címe ellenére a háború kezdeti periódusát egészében elemzi. Az előzőeknél cizelláltabb véleménye szerint a kezdeti német sikerek elsődleges, legfőbb oka a légifölény volt. Szandalov részletesen beszámol azokról a – védelmi – előkészületekről, melyek a német–szovjet határon zajlottak 1940 nyara óta (repülőterek építése, a vasúti szállítókapacitás növelése, erődítési munkálatok stb.). Írásának fontos eleme, hogy szó sem volt váratlan német támadásról, a háború előtti hetekben már olyannyira nyilvánvaló volt a helyzet, hogy a helyi lakosok is készültek, a boltokban felvásároltak mindent, és mindenki arról beszélt, hogy nemsokára háború lesz a németekkel. Írt azokról a szigorúan titkos „vörös csomagokról", melyeket háború esetén kellett felbontani, ezek viszont véleménye szerint alkalmatlanok voltak arra, hogy az akkor kialakult helyzetre reagáljanak.[31] Szandalov műve, annak ellenére, hogy csak korlátozott közönség olvashatta, az egyik legfontosabb volt azon „katonamemoárok" sorában, melyek az 1960-as években jelentek meg, és érdemben befolyásolták a NHH tudományos interpretációját is. Ezek a művek abban a közegben születtek, amikor, mint ezt láthattuk, az 1950-es évek végén kialakult kanonikus háborúmagyarázat már nemcsak Sztálin, de a katonai vezetők felelősségét is komolyan felvetette. Meg kellett tehát védeni a mundér becsületét.

1965-ben jelent meg Andrej Jeremenko, a Szibériából épp a német támadás idején nyugatra átvezényelt 16. hadsereg parancsnoka *A háború kezdetén* című műve. Szandalovhoz hasonlóan Jeremenko is azt írta, hogy a Szovjetuniót nem érte váratlanul a német támadás, a fokozott katonai előkészületeknek köszönhetően „szocialista államunk minden objektív feltétellel rendelkezett ahhoz, hogy a háború kezdetén döntő csapást mérjen az ellenségre." Jeremenko szerint a szovjet hadsereg minden tekintetben erősebb volt, mint a német, csakhogy a *politikai* vezetés hibái miatt

30 В.А. Анфилов, *Начало Великой Отечественной Войны* (Москва: Воениздат, 1962)

31 Л.М. Сандалов, *Боевые действия войск 4-ой армии в начальный период Великой Отечественной Войны* (Москва: Воениздат, 1961) A „vörös csomagokról" más, későbbi visszaemlékezések is beszámolnak.

az erőfölényt nem sikerült realizálni. Kétértelmű megfogalmazása szerint nem voltak kész háborús tervek, mivel nem vették figyelembe, mi van akkor, ha az ellenség támad a Szovjetunióra.[32]

A megjelenő katonamemoárok a történészi pozíciókra is hatással voltak. Csakhogy míg a hadsereg viszonylagos szervezeti autonómiája lehetővé tette az akadémikus nézőponttól eltérő vélemények óvatos, de határozott megjelenítését, az akadémiai tudományosságba és szélesebb nyilvánosságba „kijutva" ezek hevesebb ellenállásba ütköztek.

1965-ben jelent meg a patinás Nauka kiadónál az akkor 45 éves Alekszandr Nyekrics, a Szovjetunió Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa *1941. június 22.* című munkája. A könyvnek már a felütése eltér a korábban megszokottaktól, mindenféle szépítgetés nélkül egyértelműen kudarcként, vereségként értékeli az 1941-es összeomlást. A mű hangvétele élesen antisztálinista, elítéli nemcsak a személyi kultuszt, hanem a hadsereget is érintő repressziókat. Hangsúlyozza, hogy 1939–1940-től új fokozatba kapcsolt a szovjet gazdaság 1930-as évektől nagy lendülettel zajló militarizálása (munkaidő megnövelése, drákói szigorúságú munkarend bevezetése, a nők ipari munkavállalásának kiterjesztése, 1939-től az általános sorkötelezettség). A szovjet mérnökök munkája eredményeképpen a korban modern katonai eszközöket sikerült kifejleszteni 1941-re a légi (pl. LAGG-3, MiG-3 vadászgépek, IL-2 csatarepülőgép) és földi eszközöket tekintve egyaránt (a T-34 és KV tankok paraméterekeit tekintve a legjobbak voltak a világon).[33] A korabeli szovjet tervek azt feltételezték, hogy a háború az ellenség területén fog zajlani, gyorsan és kis veszteséggel ér véget, annál is inkább, mert a szovjet politikai vezetés tévesen azt feltételezte, hogy a német munkások majd a saját vezetőik ellen fordulnak. A szovjet hadvezetés mindeközben a védekezést elhanyagolta.[34] Nyekrics hivatkozik Sztálin 1941. május 5-én a katonai akadémia növendékei előtt elhangzott beszédére, amely háborús előkészületekről árulkodik. A háborús előkészületek szempontjából tulajdonít fontosságot annak, hogy Sztálin éppen ekkor átvette a szovjet kormány vezetését. Új értelmezését adta a TASSZ nevezetes, június 14-i közleményének, nem éppen Sztálin együgyű ostobaságát látva benne, éppen ellenkezőleg, megtévesztő manővert.[35] Nyekrics könyve teljesen új szellemiségű volt, olvasói arra a következtetésre juthattak, hogy a Szovjetunió offenzív háborúban gondolkodott Németország ellen. Talán

32 А.И. Еременко, *В начале войны* (Москва: Наука, 1965)
33 А.М. Некрич, *1941. 22 июня* (Москва: Наука, 1965), 71., 76–77.
34 Некрич, *1941. 22 июня*, 80–81.
35 Некрич, *1941. 22 июня*, 131., 142.

ezért is, a könyvet 1967-ben gyakorlatilag betiltották, a könyvtárakból kivonták. Hasonló címmel cikk formájában is megjelent 1966 elején az akkor 50 ezer példányban kiadott *Novij Mir* folyóiratban, ám az így nagy publicitást kapó munka gyilkos kritikákban részesült, a kiadót pedig lemondásra kényszerítették. Nyekricset támadói pusztító kritikáikban, már ahogy az lenni szokott, formálisan felkészületlenséggel vádolták.

Nyekrics könyve mégis az egész szovjet történetírás egyik legérdekesebb vitáját generálta. Műve 1966. februárban nagy érdeklődés mellett megvitatásra került az SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézetében, a hatkötetes, reprezentatív NHH-történet szerkesztőinek kezdeményezésére. A vita során ugyan felhánytorgatták Nyekricsnek, hogy szavaiból kiolvasható, alkalmasint negatívan viszonyul az 1939-es német–szovjet megnemtámadási szerződéshez; a közönség egy részének felbuzdulását (egészen vad antisztálinista megjegyzések is elhangoztak)[36] is kiváltóan megfeddték a szerzőt a hadsereget ért repressziók emlegetéséért. Egy-két agresszívabb, Nyekricsbe belegázoló megjegyzéstől eltekintve azonban a vita érdekes, a konstruktivitás elemeit is magában hordozó volt, s a szűkebb témán túl is rendkívül érdekes kordokumentum a jegyzőkönyve (hiszen a diszkusszió végén már az egész sztálini korszak értékelése szóba került). A történészek szinte mindegyike, a bírálatok mellett talált elismerő szavakat is Nyekrics munkájára, sőt a koncepcióját védelembe vevő felszólalás is akadt (G. F. Zasztavenko például elmondta, 1941. június elején Mihail Kalinyin egy, tisztek előtti felszólalásában egyértelműen beszélt arról, hogy nemsokára háború lesz Németországgal). A diszkusszió éles és nyílt volt, olyannyira, hogy a végén már nemcsak feszegette, hanem túl is ment azokon a kereteken, melyeket az 1960-as évek szovjet viszonyai lehetővé tettek (a kollektivizáció, Lengyelország 1939-es német–szovjet felosztásának bírálata).[37] Éppen ezért is egészen 1995-ig kellett várni, hogy a vita teljes jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelenhessen.[38]

---

36 Bizonyos Petrovszkij elvtárs Sztálinról és apologétáiról: *„Hogyan lehet erre a tribünre kiállni, és védelmezni azt, aki olyan bűncselekményeket követett el, amilyeneket még nem ismert a történelem? Hogyan lehet ifjúságunkat egy milliók haláláért felelős bűnöző nevével felnevelni?!”* Обсуждение книги А.М. Некрича *«1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма)* http://militera.lib.ru/research/nekrich/09.html (Дата обращения: 3. 11. 2019 г.)

37 *Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма)*

38 *Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма)*

Az 1960-as években folytatódott a „tábornoki visszaemlékezések" sorozata, úgy is, hogy a memoárokat időnként megnyirbálták, cenzúra alá vetették.

1966-ban jelent meg Nyikolaj Kuznyecov admirális visszaemlékezése, a *Háború előtt*, amelyben a szerző tiszttársaihoz hasonlóan azt igyekezett cáfolni, hogy a Szovjetunió felkészületlenül várta volna Németország támadását. Kuznyecov admirális szerint Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a háború Németországgal elkerülhetetlen: *„A lehetséges konfliktusra való felkészülés tudatosan zajlott a háború kitörése előtt jóidővel, hatalmas erőkkel. Minden szovjet ember tudta, hogy indusztriális erőgyűjtésünk elsősorban az ország védelmi képességeinek megerősítését szolgálja.*" Kuznyecov admirális kategorikusan cáfolta, hogy a német támadás stratégiai értelemben váratlan lett volna, bár operatív értelemben valóban az volt, annak ellenére, hogy „június 21-én délután ismertté vált, éjjel a németek támadása várható." Szevasztopolban a szovjet flotta június 22-én hajnali 2 órakor teljes harckészültségben várta a német támadást. Szandalovhoz hasonlóan ő is úgy véli, a német siker legfőbb oka, hogy a szovjet légierő – ellentétben a helyt álló flottával – katasztrofális teljesítményt nyújtott, a gépek többsége a földön pusztult el.[39]

Konsztantyin Rokosszovszkij marsall először 1968-ban megjelent visszaemlékezéseiben (*Katonadolog*) megerősíti, hogy a szovjet hadvezetés nem hitt abban, hogy elkerülhető a háború Németországgal. A megnemtámadási egyezmény csak időnyerés volt, de a szovjet hadvezetés intenzíven készült a háborúra. A cenzúra számos bekezdést kitörölt Rokosszovszkij könyvéből, ám ezek a részek ismertek. Nem jelenhetett meg az, hogy a szovjet hadvezetés pontosan tisztában volt a németek intenzív felderítő tevékenységével június 22. előtt, de eközben parancs szerint tilos volt lőni a berepülő német gépekre. Miközben a sajtóban megnyugtató közlemények jelentek meg (utalás a TASSZ június 14-i jelentésére), a hadseregben pattanásig feszült volt a hangulat, nem sokkal 22-e előtt a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoksága titokban áthelyezte székhelyét Kijeből Tarnopolba. Szintén nem kerülhetett az olvasók elé, nyilván azért, mert nem illeszkedett a NHH kanonikus elbeszélésébe, hogy Rokosszovszkij említést tett a hadseregben *tömegesen* megnyilvánuló dezertálásokról, „gyávaságról".[40]

Szintén az 1960-as évek végén jelent meg Szergej Stemenko, a szovjet vezérkar egyik főtisztjének visszaemlékezése. A szerző könyvében

39 Н.Г. Кузнецов, *Накануне* (Москва: Воениздат, 1965)
40 К.М. Рокоссовский, *Солдатский долг* (Москва: Воениздат, 1968)

határozottan tagadja, hogy a hadvezetés nem készült volna fel a háborúra Németországgal. Csak azok állíthatnak ilyet, akik nem katonai szakemberek – írja. Az 1930-as évek szovjet iparosítása jelentős részt katonai célokat szolgált, az ország 1940 nyarától fokozott ütemben készült a háborúra. Az 1939-es német–szovjet megállapodás nem keltett illúziókat, világos volt, hogy az összecsapás elkerülhetetlen. Stemenko szerint konkrét tervek léteztek egy Németországgal való konfliktus esetére. Ezek a tervek legalább 1940 októbere óta megvoltak, és azt feltételezték, hogy a határ menti körzetekben sikerül megállítani a német támadást, majd ellencsapásokkal visszaszorítani az ellenfelet. Az eredeti terveket Sztálin javaslatára módosították úgy, hogy a fő csapásmérő erőket nem a belorusz határszakaszon, hanem a délnyugati, lembergi kiszögellésben csoportosították, ami hibás elképzelésnek bizonyult. *„Arról sem felesleges megemlékezni, hogy közvetlenül a háború előtt a legszigorúbb titokban kiegészítő csapatok érkeztek a határ menti körzetekbe*." Összesen öt hadsereg, tehát a szovjet hadvezetés pontosan észlelte a kialakult helyzetet.[41]

A tábornoki visszaemlékezés-folyam legolvasottabb darabja kétségtelenül Georgij Konsztantyinovics Zsukov először 1969-ben megjelent emlékiratai (*Emlékek, gondolatok*), melyek számos kiadást (és átdolgozást) megértek a következő években (Zsukov memoárjai magyarul is kiadásra kerültek az 1970-es évek elején). Az önmagában egy elemzés tárgya lehetne, hogyan írták át, szerkesztgették a Zsukov neve alatt megjelent visszaemlékezéseket. A szöveget olvasva valóban szembetűnőek az ellentmondások. Logikai ellentmondások tömkelegét észlelheti a figyelmes olvasó, de éppen ezekben ragadhatók meg az igazság magvai, például amikor Zsukov leírja, hogy a Szovjetuniónak kb. 16 ezer tankja volt csak a nyugati határvidéken, majd pár bekezdéssel alább azt olvashatjuk, hogy a németek jelentős túlerőben voltak a 3 ezer támadó harckocsijukkal. Miközben a cenzorok belenyúltak a szövegbe, számos részt ki is húztak a marsall könyvéből. Például a hadsereget is érintő 1937–38-as repressziókról szóló vagy a kolosszális embervesztéseket taglaló sorok nem váltak elérhetővé a szovjet olvasók számára. Mindenesetre aki *valóban* figyelmesen és kritikusan elolvasta Zsukov emlékiratait, kétsége nem lehetett afelől, hogy a Szovjetunió legalább 1940 nyara óta intenzíven készült egy Németország elleni lehetséges háborúra.[42]

---

41 С.М. Штеменко, *Генеральный штаб в начале войны* (Москва: Воениздат 1989)
42 Г.К. Жуков, *Воспоминания и размышления* (Москва: АПН, 1969)

Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy az 1941-es események szovjet értékelésében az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus." A véleménykülönbség a Szovjetunió háborús felkészültségét illetően volt megragadható: míg az akadémikus történeti kánon meglehetősen ellentmondásosan egyszerre hangoztatta a békeszerető Szovjetunió és a felemás háborús felkészültség tézisét (kiemelve Sztálin és a katonai vezetők mulasztásait, felelősségét); a hadsereg egykori elöljárói, talán mintegy védekezésképpen is, éppen a Szovjetunió 1941 előtti jelentős katonai erőfeszítéseire mutattak rá, és szinte egyöntetően cáfolták, hogy az ország ne készült volna a Németország elleni háborúra. Ez a véleménykülönbség azonban nem nagyon jelentkezett vitákban, inkább csak látens módon volt jelen (a lefojtott légkörben éppen ezért is lehetett nagy, önmagán túlmutató jelentőségű esemény Nyekrics könyvének vitája).

A jelzett probléma is hozzájárult, hogy a „konzervatívabb" brezsnyevi kurzus idején, alig pár évvel az első elkészülte után, egy újabb reprezentatív NHH-történet látott napvilágot. Ez már tizenkét kötetes volt. Az 1974-ben kiadott harmadik kötet összegzi az 1941 előtti szovjet politikát. A „brezsnyevi" NHH-történet természetesen sok tekintetben illeszkedett a korábbi kánonhoz: eszerint is a Szovjetunió következetes békepolitikát folytatott, ám a nyugati hatalmak egymásnak akarták ugrasztani Berlint és Moszkvát. Lengyelország megtámadása a fasiszta rabság alól mentette meg az ott élő beloruszokat és ukránokat, és ugyanez vonatkozik a balti köztársaságokra is.[43] E narratíva szerint is a háború előtt a Párt vezetésével jelentős lépések történtek az ország védelmi képességeinek megerősítésére, de végül a Szovjetunió katonai potenciálja elmaradt a náci Németországétól, mert nem állt rendelkezésre elég idő a felkészülésre.[44]

A „brezsnyevi" NHH-történetben azonban jelentős nóvum, hogy említést tesz a szovjet támadó tervekről. A szovjet katonai vezetés támadó operációkban gondolkodott, de csak azt követően, miután az országot agresszió éri. *„A hadászati teória arra a következtetésre jutott, hogy a haderő operatív lehetőségeit leginkább egy frontok szerinti támadó műveletben lehet realizálni."* A szöveg viszonylag részletesen ismerteti a tervezett támadó műveletek elméleti vonatkozásait, de konkrétumok nélkül, ugyanakkor bírálja a szovjet katonai vezetést, mert offenzívában gondolkodott, s a

43 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР* (Москва: Воениздат, 1974), 345–58., 366.

44 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР,* 380–388.

védelem kérdéseit elhanyagolták.[45] Tehát ez az „akadémiai" álláspont is tulajdonképpen negatívan értékeli a szovjet katonai vezetés elméleti teljesítményét 1940–1941-ben, a korábbi érveket egy új elemmel kiegészítve. Ami a konkrét terveket illeti, ezek kidolgozása 1940 nyarán kezdődött, ám év végére úgy módosították őket, hogy a délnyugati kiszögellésben koncentrálták az erőket (azt nem jegyzi meg, hogy mindez Sztálin javaslatára történt). A mozgósítási terv (MP-41) 1941. februárban készült el. Említtetik Sztálin május 5-i beszéde, amelyben Németországot jelölte meg várható ellenfélként. 1941 áprilisában rejtett mozgósítás vette kezdetét. A június 14-én megjelent TASSZ-közlemény célja valójában az volt, hogy szondázza a németeket. Mivel reakció nem érkezett, június 14. után felgyorsult a csapatok összpontosítása a nyugati határvidékre.[46] Ez a narratíva tehát jelentősen korrigálta az 1941. június 22. előtti szovjet politikáról adott értékelést. A következő kötetben viszont az események leírása nem különbözik a korábban megszokottól. A németek túlerőben és váratlanul támadtak, tapasztaltabbak voltak, a szovjet csapatok és nép hősies ellenállást tanúsítottak a Párt vezetésével. Ennek eredményeképpen sikerült meghiúsítani a német villámháborús terveket.

IV.

A NHH szovjet narratívájának értelmezésében a peresztrojka hozott új lendületet. 1987-ben megkezdődött a levéltári liberalizáció. 1987 augusztusában az SZKP KB egy új, tízkötetetes, fundamentális NHH-történet megírásáról döntött az Akadémia és a Védelmi Minisztérium égisze alatt. A tervek szerint ebben több figyelem fordult volna az 1941-es év történéseinek objektív feltárására. Az első kötet kézirata 1991 elejére készült el, ám negatív kritikákat kapott a párt által kijelölt ellenőrző bizottságtól, majd Mihail Gorbacsov szovjet elnök leállíttatta a munkálatokat.[47]

Az 1980-as és az 1990-es években számos új, az 1941. június 22-ét megelőző, szovjet katonai előkészületekre vonatkozó dokumentum került publikálásra, több ezek közül a szovjet, majd orosz Védelmi Minisztérium hivatalos lapjában, a *Vojenno-Isztoricseszkij Zsurnal*ban (pl. 1989-ben az az

45 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР,* 411–12., 414–15.

46 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР,* 434–35., 439–41.

47 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 59–61.

utasítás, mely teljes harckészültségbe helyezi a Balti Katonai Körzet légierejét, flottáját 1941. június 19-én).[48] A glasznosztynak, a politikai reformoknak köszönhetően a nyilvános térben is megjelenhettek korábban tabunak számító témák. 1989-ben a Népi Küldöttek II. ülésén a „peresztrojka atyja", Alekszandr Jakovlev vezetésével bizottságot állítottak fel a Molotov–Ribbentrop-paktum jogi értékelésére. Az állásfoglalás szeptember 24-ére készült el. Végül is a népi küldöttek bizottsága védelmébe vette a német–szovjet megnemtámadási egyezményt, mondván, az lehetőséget adott a Szovjetuniónak a háború kitolására. Elítélte viszont a titkos záradékot (ennek szövegét végre, más dokumentumokkal együtt, 1989-ben a Litván SzSzK-ban publikálták oroszul az USA-ban élő orosz történész, Jurij Felstyinszkij gyűjtése alapján),[49] ami „ellenkezik a lenini külpolitika elveivel", és megsértette más országok szuverenitását. Hatályon kívül helyezte a titkos záradék rendelkezéseit.[50]

A Szovjetunió felbomlásában az orosz szeparatizmus játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1990-es évek elején az orosz politikai és kulturális elit jórészt szovjetellenes beállítottságú volt (azzal együtt is, hogy legtöbbjük a szovjet elitből érkezett). 1992 májusában jött létre az elnök környezetében működő levéltári bizottság, amely a korábban titkos iratok minősítését bírálta felül. A korábban titkos iratok publikálása az *Isztoricseszkij Arhiv* című periodikában vette kezdetét (ebben az időszakban kétes hitelességű iratok is napvilágot láttak).[51] A *Vojenno-Isztoricseszkij Zsurnal* is folytatta az 1941-es dokumentumok közlését, ezek közül talán legjelentősebb az 1940. szeptember 18-i dátummal készült, Tyimosenko védelmi népbiztos és K. Mereckov vezérkari főnök által jegyzett, Sztálinnak és Molotovnak címzett dokumentum, amely Németországot jelölte meg a legvalószínűbb katonai ellenfélként, és még azzal számolt, hogy a Szovjetunió elleni fő német csapás iránya a Baltikum lesz, továbbá hogy keleten Japánnal is harcra kényszerül a Szovjetunió. A terv szerint a nyugati határon Breszt-Litovszk térségében kell összpontosítani a szovjet csapásmérő erőket, melyek háború esetén ellentámadásba mennek át és Lublin – Krakkó – Breslau – Pozsony irányban törnek előre, elvágva Németországot a Balkántól. Egy másik variáns

48 В.Р. ЖУРАВЛЕВ, А.С. АНУФРИЕВ, Н.М. ЕМЕЛЬЯНОВА, «Первые дни войны в документах», *Военно-исторический Журнал* 5 (1989), 42–58.

49 *СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октября 1939 г.* (Vilnius: Mokslas, 1989)

50 *Постановление Съезда Народных Депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентропа* http://doc20vek.ru/node/3261 (Hozzáférés: 2018. 12. 12.)

51 И.А. КОНДАКОВА, А.А. ЧЕРНОБАЕВ, *«Исторический архив» 1919–2002 гг. Указатель опубликованных материалов* (Москва: РОССПЭН, 2002)

szerint a szovjet erők Kelet-Poroszországba törhetnének be az ellenséges területre.[52] A tervet módosították október elején, a délnyugati kiszögellés szerepét növelve (mint ezt fentebb láttuk), de az északi variáns is megmaradt lehetséges opcióként: az „északi" és „déli" tervek végleges kidolgozását 1941 májusára időzítették.[53]

1992-ben jelent meg az *1941-es év – tanulságok és következtetések* című monográfia az orosz Védelmi Minisztérium kiadásában. A kötet szerzői, a hadsereg tudományos fokozattal rendelkező tisztjei élesen bírálták az 1941 előtti szovjet kül- és belpolitikát; az ország védelmi képességeit megtörő represszióka t; a szovjet ideológiát, az addigi külpolitikát hiteltelenítő németbarátságot, amely a szovjet embereket is megalázta. Az 1939 augusztusától észlelhető németbarátság összezavarta a szovjet embereket és a hadsereget is, miközben a politikai vezetés pontosan tisztában volt a háborús veszéllyel, a fenyegetettség irányával. Radikálisnak – és nem elfogadhatónak – mondható tézis, hogy ebben a kötetben „preventív háborúnak" nevezik a Szovjetunió megtámadását Németország részéről. A kötetben levéltári források alapján részletes ismertetésre kerülnek az 1941. június 22. előtti szovjet hadműveleti tervek, köztük az 1941 májusának második felében elkészült koncepció, amely kilátásba helyezett egy megelőző csapást Németország ellen. A szovjet vezetés már 1940. december végétől tisztában volt azzal, hogy Németország háborúra készül a Szovjetunió ellen. 1941 áprilisától zajlott a mozgósítási terv, amely a csapatok nyugati határra való vezénylését irányozta elő. „Hadgyakorlatok" címén rejtett mozgósítás vette kezdetét. Május közepétől a határ menti védelmi rendszerek sietős erősítésébe kezdtek. Június 22. előtt napról napra érkeztek az újabb parancsok, melyek arról árulkodnak, a szovjet hadvezetés felkészült a háborúra (június 12.: csapatok összpontosítása a határ mellé, június 14.: a parancsnoki állások kivitele terepre, június 19.: a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnokságának áthelyezése titokban Tarnopolba, június 19.: katonai objektumok álcázása), ám a teljes harckészültségbe helyezés végül elmaradt, ami tragikus következményekkel járt. 1941 nyarán a szovjet hadsereg vereséget szenvedett. Mindjárt az első hetekben 6 ezer tank veszett el. A vereség okai: kevés szállítóeszköz állt rendelkezésre, nem volt elég üzemanyag, a németek nagy túlerővel rendelkeztek. A szovjet csapatok hősies küzdelmet folytattak. Ez a könyv csak első látásra „szenzációs", jobban belegondolva, historiográfiai tekintetben folytatása volt annak a „vitának", ami az 1950-es, 1960-as években

52 «Готовил ли СССР превентивный удар?», *Военно-исторический Журнал* 1 (1992), 7–29.
53 *1941 год. Уроки и выводы* (Москва: Воениздат, 1992), 56.

kezdődött a „katonák” és a „pártvezetők” között, csak éppen a Szovjetunió eltűnése után a „katonák” szabad teret kaptak a szovjet politika bírálatára.[54]

Az, hogy a Szovjetunióban nem kerülhetett sor *nyílt* diszkusszióra az 1941-es problematika kapcsán, értelemszerűen felértékelte a hivatalos tudományon kívüli, „outsider” pozícióban levő embereket. Közülük a legnevesebb a „Viktor Szuvorov” álnéven alkotó Vlagyimir Rezun ukrán származású volt szovjet hírszerző, dezertőr (1978-ban Angliában telepedett le) munkássága. Az 1980-as években készült el, s 1989-ben jelent meg először teljes terjedelmében, német nyelven, a *Jégtörő* című könyve, mely a következő években valóságos bestsellerré vált. Rezun-Szuvorovot az orosz történész szakma nem ismeri el kollégaként, de kommerciális sikere miatt az akadémiai történetírás is kénytelen volt reflektálni irományaira az 1990-es évek elején.

Rezun kapcsán egy pillanatig sem lehet feledni, hogy egy szökött kémről van szó, kérdés tehát, hogy könyveinek kiadását, népszerűsítését esetleg megtámogatták-e politikai haszonszerzésben érdekelt szervezetek. Ám könyveinek éppen az az előnye, amit egyesek hátránynak tekintenek: a hírszerzői vaslogika. Kétségtelen, hogy ennek révén, a teljes szólásszabadság körülményei között, látványosan tudta demonstrálni azokat a logikai ellentmondáshalmazokat, amikről fentebb a Zsukov-visszaemlékezés kapcsán már mi is tettünk említést, bár sok millió ember megvetése lenne azt feltételezni, hogy ezeket az ellentmondásokat ő vette észre először. Ebben az értelemben Rezunt igazolta az idő, akárcsak abban a tekintetben, hogy felhívta arra a figyelmet, hogy a Szovjetunió sokkal nagyobb katonai potenciállal rendelkezett, mint ahogy azt a „kanonikus” szovjet történetírás elismerte.[55] Azon téziseiben viszont, miszerint a szovjet gazdaság militarizált jellegű volt, a Szovjetunió gőzerővel készült a háborúra, melyet a szovjet vezetés elkerülhetetlennek tartott, semmi újdonság nincs. Szuvorov könyvei historiográfiai értelemben kapcsolódnak ahhoz a nézeteltéréshez, ami a „katonák” és az „akadémikusok” között jelent meg a 1960-as években a NHH értékelése kapcsán. Rezun, mint a szovjet erőszakszervezetek volt munkatársa, szocializációja miatt értelemszerűen a „katonás” vonalat képviselte, és népszerűsítette Nyugaton. Eszerint tehát a szovjet katonai vezetés jó munkát végzett, felkészült a háborúra. Sztálin sokkal ravaszabb volt, mint Hitler. (Sőt mi több, Sztálin segítette hatalomra jutni a nácikat, és „jégtörőként” használta Hitlert, aki kirobbantotta az európai háborút, amibe a Szovjetunió megmentőként és felszabadítóként

54 *1941 год. Уроки и выводы*

55 М.И. Мельтюхов, «22 июня: цифры свидетельствуют», *Отечественная история* 3 (1991), 16–28.

avatkozhat be.) Az sem újdonság, hogy a Szovjetuniónak támadó tervei voltak Németországgal szemben, hiszen a „brezsnyevi" NHH történet elég nyíltan ír erről, legfeljebb az argumentáció bővült: a Sztálin-vonal leszerelése, a határ közeli csapatösszevonás, a szovjet katonai vezetők 1941 előtt tett megnyilatkozásai a támadó jellegű hadsereg felállításáról, valamint az, hogy májusban–júniusban a szovjet vezetés bonyolult dezinformációs játszmába kezdett a németek megtévesztése céljából (ezt szolgálta volna a TASSZ híres közleménye, és a feltűnően békülékeny, már-már bárgyúnak tűnő viselkedés a németek irányában). A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg 1941-es vereségének fő oka, hogy a német csapás akkor következett be, amikor a csapatok a határ felé mozogtak.

Ami az igazán újdonság, az az, hogy véleménye szerint a Szovjetunió akarta megtámadni Németországot, a Harmadik Birodalom, úgymond, csak „megelőző csapást" mért keleti szomszédjára. A szovjet támadásra 1941. július 6-án került volna sor.[56] „Viktor Szuvorov" későbbi munkáiban tovább fejlesztette elméletét. Az 1993-ban megjelent *M nap* jelentős részben Sztálin „zsenialitásának" dicsérete, és annak demonstrálása, hogy a német hadsereg nem állt készen arra, hogy a nála jóval jelentősebb erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió ellen sikeresen harcoljon, tehát mintegy „kényszer" volt a német támadás. A „Jégtörő-ciklus" harmadik kötete *Az utolsó köztársaság* (1995) szerint a Szovjetunió valójában elvesztette a háborút, mert nem sikerült elérnie valódi célját, a világméretű szovjet szocialista köztársaság megvalósítását.[57] A 2000-ben megjelent *Öngyilkosság* azt kívánta demonstrálni, hogy a náci Németország mennyire felkészületlenül vágott bele a Szovjetunió elleni háborúba, és megintcsak egyfajta furcsa Sztálin-apologetikának tekinthető: Hitler sokat fecsegett (ellenben a mindig lényegre törő Sztálinnal), Hitler a parancsainak időnként nem tudott érvényt szerezni, ami elképzelhetetlen lett volna Sztálin esetében; Hitler elismeréssel beszélt Sztálinról (ellentétben a nyugati vezetőkkel), de Sztálin soha nem mutatta jelét, hogy nagyra értékelné a Führer személyes képességeit stb. A német haditechnika jóval gyengébb volt, mint a szovjet, és a német hírszerzés is gyenge képességűnek bizonyult a szovjettel összehasonlítva stb.

Az orosz akadémiai történetírás is kénytelen volt reagálni a kívülről érkező szuvorovi tézisekre.[58] Az 1990-es évek orosz történetírása a teljes újraértékelés szellemében tevékenykedett (sokkal radikálisabb volt a törés

56 В. Суворов, *Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?* (Москва: АСТ, 2004)

57 В. Суворов, *День «М»* (Москва: АСТ, 2007); В. Суворов, *Последняя республика* (Москва: АСТ, 2007)

58 М.И. Мельтюхов, «Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии», *Отечественная история* 3 (1994), 4–22.

az oroszországi történettudományban az 1990-es években, mint például Magyarországon), a korábban extrémnek számító nézetek kinyilvánítói is bizonyos megértésre találhattak. 1993-ban a vezető oroszországi történettudományi folyóiratban is megjelenhetett olyan írás, amely kimondottan a „szuvorovi" koncepció igaza mellett érvelt.[59] Kifejezetten válaszul Szuvorov könyveire jelent meg 1995-ben a *Készült-e Sztálin támadó háborúra Hitler ellen?* című tanulmánykötet, melynek szerzői részben elismerték a szuvorovi téziseket (Sztálin 1941. május 5-i beszéde valóban egy támadó háború lehetőségét vetette fel).[60]

A Szovjetunió széthullása után megváltozott a NHH-hoz, és a május 9-i Győzelem napjához köthető narratíva szerepe, a posztszovjet térségben az egykori összetartozás és közös történelem szimbólumává vált (s ennek megfelelően az egyes országokban annak mértékében emlékeznek meg róla szívesen vagy nem szívesen, hogy éppen hogyan viszonyulnak a szovjet múlthoz). A NHH emlékezete és a Győzelem napja hamar ismét a hivatalos orosz világlátás sarokköveivé lettek, identitásformáló (vagy akár politikát alakító) szereppel.

1995-ben a szovjet állambiztonsági szervek tevékenységéről jelent meg forráskötet (*A Szovjetunió állambiztonsági szervei a Nagy Honvédő Háborúban*), számos dokumentumot először publikálva. A dokumentumgyűjtemény mindenre kiterjedően részletes összefoglalását adja a szovjet hírszerző tevékenységnek, különösen a német–szovjet kapcsolatok szempontjából. A következtetés egyértelmű: a szovjet hírszerző szervek jó munkát végeztek, és feladataikat jól ellátva tájékoztatták az ország vezetését a német katonai előkészületekről.[61] Kimondottan a háborús felkészülésre vonatkozó titkosszolgálati iratokat közöltek 1995-ben *(Hitler titkai Sztálin asztalán. 1941. március – június. Iratok az FSZB Központi Levéltárából).*[62] 1998-ban jelent meg az Alekszandr Jakovlev vezette Gyemokratyija Alapítvány kiadásában az *1941-es év* című kétkötetes forrásgyűjtemény (a dokumentumok valójában 1940 nyarától kísérik végig a szovjet diplomácia manővereit, a hírszerzési akciókat, a katonai készülődést, a politikai vezetés dilemmáit stb.). Alekszandr Jakovlev szerint a dokumentumgyűjtemény azt hivatott

59 И. Хоффман, «Подготовка Советского Союза к наступательной войне», *Отечественная история* (4) 1993, 19–31.

60 В.А. Невежин, «Выступление Сталина 5 мая 1941 г. и поворот в пропаганде. Анализ директивных материалов», в *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера?* В.А. Невежин (ред.) (Москва: Аиро XX, 1995), 147–67.

61 *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне. Сборник документов. Т. I. Накануне* (Москва: 1995), 6., 17.

62 *Секреты Гитлера на столе Сталина. Март – июнь 1941. Документы из Центрального Архива ФСБ России* (Москва: МОСГОРАРХИВ, 1995)

szolgálni, hogy leszámoljon azzal a mítosszal, miszerint a Szovjetuniót váratlanul érte a német támadás. Ebben is publikálása került az 1941. május 15-e után, Tyimosenko és Zsukov által készített terv, amely, abból kiindulva, hogy Németország támadásra készül a Szovjetunió ellen, azt javasolja, hogy a Szovjetunió akkor mérjen csapást a német erőkre, amikor azok felvonulóban vannak. A szovjet csapás fő iránya a sztálini szándékok szerint Krakkó lenne, ami elvágná Németországot déli szövetségeseitől. A titkos mozgósítás és a csapatok nyugati határra való vezénylése valóban e terv szerint zajlott 1941 júniusában.[63] 2008-ban jelent meg a Demokratyija Alapítvány kiadásában az a forrásgyűjtemény, amely a szovjet katonai hírszerzés 1939 – 1941 júniusi irataiból adott válogatást. A 800 oldalas iratgyűjtemény áttekintése után nem lehet kétségünk afelől, hogy a szovjet vezetés pontosan, részletekbe menően tisztában volt Németország és más rivális államok (ide értve Magyarországot is) katonai előkészületeivel.[64]

Az 1990-es években újra publikálták az orosz Külügyminisztérium vonatkozó dokumentumait a német–szovjet kapcsolatokról, így Molotov 1940. novemberi berlini útjáról is.[65] Szintén az 1990-es években jelentek meg Feliksz Csujev orosz író Vjacseszlav Molotovval 1969 és 1986 között készített beszélgetései. Előbb a *140 beszélgetés Molotovval* című könyv, majd ennek kibővített változata, a *Második számú vezető*.[66] Ezen beszélgetések forrásértékét csökkenti, hogy nem Molotov saját kézzel írt emlékiratairól van szó, ráadásul a szöveg a visszaemlékező halála után évekkel jelent meg. Mindenesetre Molotov szerint a paktum aláírása a németekkel elkerülhetetlen lépés volt, időnyerés céljából. Egyébként az megállapítható, hogy Molotov még ezekben a kései interjúkban sem beszélt őszintén. 1973-ban és 1983-ban is azt állította, hogy nem volt semmilyen titkos protokoll a német–szovjet megnemtámadási egyezményhez, ezt csak a nyugati sajtó terjeszti (1986-ban viszont, nem sokkal a halála előtt erre a kérdésre azt válaszolta, hogy nem emlékszik). A Szovjetunió célja az volt, hogy kitolja a

63 В.П. Наумов (ред.), *1941 год. В двух книгах* (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), Т. II. 215–20.

64 В.А. Гаврилов (сост.), *Военная разведка информирует. Документы разведуправления Красной Армии* (Москва: Международный фонд Демократия, 2008)

65 *Документы внешней политики 1940 – 22 июня 1941 г.* (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), 46–84.

66 Az eredeti orosz cím, a Polugyerzsavnij vlasztyelin nehezen lefordítható magyarra. Talán közel áll a megoldáshoz: „Félhatalmú uralkodó”. Ф.И. Чуев, *Сто сорок бесед с Молотовым* (Москва: Терра, 1991); Ф.И. Чуев, *Молотов. Полудержавный властелин* (Москва: Олма-Прес 2000)

háború kezdetét. Az is ködösítésnek tűnik, hogy Molotov szerint a háború előtti tervek azzal számoltak, hogy a németek mélyen benyomulnak szovjet területre, mert a Szovjetunió Sztálin értékelése szerint gyenge volt... A TASSZ június 14-i közleménye Molotov szerint Sztálin találmánya volt, célja az volt, hogy kipuhatolja a németek szándékait. Molotov elmondta, hogy június 21-én este Sztálin dácsáján voltak, éjfélig, aztán kb. két óra múlva, június 22-én 2 órakor a Kremlben gyülekeztek. 2 és 3 óra között érkezett a hír, hogy Schulenburg találkozni akar Molotovval. A találkozás és a hadüzenet átnyújtása 3 óráig megtörtént. Molotov megjegyezte, hogy az a verzió a háború kezdetéről, ami Zsukov emlékirataiban olvasható, szemenszedett hazugság.

Nem történész, végzettségét tekintve eredetileg repülőmérnök Mark Szolonyin, aki „Szuvorovhoz" hasonlóan nagy kommerciális sikernek örvendő könyvekben fejtette ki nézeteit az 1941-es problematikáról. (Szolonyint a céhbeli történészek egy része elismeri vitapartnerként). Szolonyin munkássága egyébként láthatóan összeszedettebb Rezun-Szuvorovénál, és konceptuálisan is relevánsnak tűnik. Ő is azt állítja, hogy a szovjet hadigépezet mozgásban volt 1941 júniusában. A Szovjetunió 1941-re kolosszális fölényre tett szert vízen, szárazföldön és levegőben egyaránt, mennyiségi (pl. a háború kezdetén a Szovjetuniónak több tengeralattjárója volt, mint Nagy-Britanniának, Németországnak, Olaszországnak, Japánnak összesen) és minőségi tekintetben is. Szolonyin szerint 1941. június 19. vagy 20. volt a (rejtett) mobilizáció első napja, amikor a szovjet hadigépezet *a terv szerint* mozgásba lépett. Konceptuálisan különösen az a magyarázata eredeti, ami a Vörös Hadsereg 1941-es vereségéről szól, amennyiben antropológiai, és nem technológiai okát keresi a katasztrófának. Hiszen a háborút mégiscsak emberek vívják és nem gépek. A szovjet hadsereg azért szenvedett vereséget, technikai fölénye ellenére, mert a katonák jelentős része nem akart harcolni (a szovjethatalomért), és a Szovjetunió nyugati határvidékein a helyi lakosságból sokan a hatalom ellen fordultak, felszabadítóként fogadva a németeket. A frontvonal nagy részén pánik ütötte fel a fejét. A légierőben szolgálatot teljesítők jelentős része dezertált, ez az oka a német légifölénynek, miközben a szovjet légierő technikai paramétereit tekintve nem volt rosszabb ellenfelénél. Számos dokumentum árulkodik arról, hogy a benyomuló német seregek láttán a szovjet egységek szétfutottak, tömegesen megadták magukat. Még ahol a szovjet csapatok hősiesen ellen is álltak, például a breszti erődben, a szovjet egyenruhát viselő egységek egy része (a helyi származásúak) szembefordultak katonatársaikkal. Egyetlen országban sem volt annyi, a németeket segítő kollaboráns,

mint a Szovjetunióban. Viszont ahol a szovjet csapatok szervezett ellenállást tudtak kifejteni (pl. Dubnónál), igen jelentős veszteséget okoztak a németeknek.[67]

A 2000-es években egyfajta historiográfiai „visszarendeződés" vette kezdetét Oroszországban. Az 1990-es években népszerű, Nyugatról érkező paradigmák (posztmodern, civilizációs iskola) lassan kimerültek, hangsúlyosabbá váltak a korábbi orosz és szovjet historiográfiai hagyományokhoz kötődő nézetek. Igaz ez a NHH történetére is. 2011-ben, a Szovjetunió elleni agresszió 70. évfordulóján jelent meg az Oroszországi Tudományos Akadémia kiadásában az *1941* című kiadvány. A kötet szerkesztője, Vaszilij Hrisztoforov által jegyzett 60 oldalas tanulmány Németország és a Szovjetunió háborús előkészületeit taglalja. Az írás mintha a „hruscsovi" idők historiográfiai koncepcióját idézné. Eszerint a németek mesteri dezinformációs hadviselést folytattak, mellyel félre tudták vezetni a szovjeteket. A német támadás meglepetésszerű volt, az agresszorok oldalán technikai és számbeli fölény volt. A szovjet ipar nem volt felkészülve háborús körülményekre. Az 1941-es összeomlás fő felelőse Sztálin, akinek a naivitása elaltatta a hadvezetőséget is. A szovjet hadsereg nem volt felkészülve a németek elleni védelemre. Az 1937–1938-as represszíók, melyek kisebb mértékben 1940–1941-ben is folytatódtak, súlyos csapást jelentettek a tisztikarra.[68]

2008-ban, amikorra konszolidálódott az új orosz politikai rendszer, született döntés egy új, tizenkét kötetes reprezentatív NHH-történet megalkotásáról. Az első kötet 2011-ben jelent meg az orosz Védelmi Minisztérium kiadásában. Ez a háború főbb eseményeit vázolta, a következő szellemiségben: a nácizmus feletti győzelem elsősorban a Szovjetunió áldozatvállalásának köszönhető; a NHH idején a szovjet nép és az állam irányító szerveinek összefogása valósult meg, a honvédő háború népi jellegű volt. A következő, 2012-ben megjelent kötet szerzői mindenféle „alternatív" verziót lezártnak tekintenek a háború kezdetéről, azokat tudományon kívülinek és politikailag motiváltnak tekintve.[69]

A legújabb reprezentatív összefoglalásban a háború előtti német–szovjet kapcsolatokat illetően elismerést nyer, hogy Sztálin abban gondolkodott, a

---

67 М. Солонин, *На мирно спящих аэропортах. 22 июня 1941 года.* (Москва: Эксмо, 2006); М. Солонин, *22 июня, или когда началась Великая Отечественная война?* (Москва: Эксмо, 2007)

68 Христофоров, *1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы,* 216. 233–34.

69 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 63.

Szovjetuniónak jól jönne, ha Németország és Anglia egymásnak esnének (a főtitkár erről 1939. szeptember 7-én beszélt G. Dmitrovnak). A ravasz Sztálin a német–szovjet megnemtámadási egyezménnyel csapdába csalta Hitlert. A lengyelországi szovjet beavatkozást az ott élő beloruszok és ukránok védelme indokolta, miután a Romániába menekült „lengyel kormány sorsukra hagyta őket", bár a mű szerzői azt is elismerik, hogy ez megsértését jelentette az 1932-es lengyel–szovjet megnemtámadási egyezménynek. Ennek ellenére az esemény értékelése: felszabadító hadjárat, és szükségszerű lépés a Szovjetunió részéről.[70] Visszatér a motívum, miszerint a nyugati államokat felelősség terheli a második világháború kitörése miatt. A könyv a Szovjetunió háborús előkészületeit illetően elismeréssel ír az iparosításról és a kollektivizációról. A szovjet korszak kiadványaihoz hasonlóan ebben is zavaró ellentmondásokba ütközünk: a háború előtti intenzív fegyverkezésről statisztikai adatok árulkodnak – például csak 1934–1936-ban a Szovjetunióban 11 414 darab tankot gyártottak –, ez viszont a szerzők szerint annak a bizonyítéka, hogy a Szovjetunió *nem* készült háborúra.[71] 1941. április 1-jén a Szovjetuniónak, eltérő számítások szerint, 22 600 – 23 815 tankja volt, ebből 13 109 a nyugati határ menti katonai körzetekben, s a szovjet tankgyártás intenzitására jellemző, hogy csak 1941 első felében 1100 új T-34-es tank gördült le a gyártósorokról. 1940-ben a Szovjetunió költségvetése harmadát közvetlenül katonai célokra fordította.[72] A szovjet katonai tervek a háború előtt a támadásra épültek, de a támadás védekező célokat szolgált volna. Zsukov, a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoka már 1940 decemberében a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg vezetőinek egyik megbeszélésén egy, a nyugati fronton, 400-450 kilométer szélességben végbemenő támadó háború terveit vázolta fel.[73] A végső következetés mégis az, hogy a Szovjetunió nem tudott felkészülni a háborúra, mert nem állt a rendelkezésére elég tank, repülőgép és más eszközök.[74]

A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg stratégiai mozgósítási terveit 1938-ban dolgozta ki Saposnyikov. Ez a terv még abban gondolkodott, hogy egy német–lengyel koalíció lehet a Szovjetunió legvalószínűbb ellenfele,

---

70 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 248., 251., 265., 316.

71 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 497., 507.

72 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 508–09., 532.

73 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 24., 526., 531.

74 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 557–58.

esetleg Észtország és Lettország támogatásával. A szovjet hadvezetőség már ekkor azzal számolt, hogy a nyugati határszélre kell koncentrálni az erők jelentős részét. Ez értelemszerűen elévült 1940 nyarára. 1940. szeptember 18-ára készült el az új terv, amit október elején vitatott meg a politikai vezetés, módosításokat kérve, fokozva a délnyugati erőkoncentrációt. A szovjet katonai vezetés túlértékelte a németek erejét, arra számítottak, az ellenség 12-15 ezer tankot tud bevetni. Ez a terv már azzal számolt, hogy a támadó ellenséget ellencsapásokkal szétzúzzák, és a saját területére viszik át a háborút. Tyimosenko és Zsukov májusi tervét azonban nem lehet úgy értékelni, hogy a Szovjetunió háborút akart volna indítani Németország ellen.[75] A kezdeti szovjet vereségek okai: az ellenség túlereje, a támadás váratlansága, a légvédelem gyenge hatásfoka, a védelmi pozíciók feladása, a „nem megfelelő technikai felkészültség", a harci tapasztalat és a megfelelő irányítási mechanizmus hiánya. Az 1941-es összeomlásért személyesen felelős Sztálin, aki „időt akart nyerni", és „nem akarta Hitlert provokálni", elaltatva a szovjet hadsereg éberségét. A németek sikeresen megtévesztették Sztálint.[76] Összességében ez a verzió leginkább a „brezsnyevi" narratívára emlékeztet, természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb apparátussal.

Összegzésképpen elmondható, hogy az 1941-es év tematikája kezdetektől fogva az egyik legérzékenyebbnek számított az orosz történettudományban. Az akkor történtek értelmezése kapcsán már az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus", de érdemi diskurzus nélkül, lefojtva, ami törvényszerűen felértékelte a tudományon kívüli szereplőket. Az 1980-as évek második felében számos addig titkos dokumentum került publikálásra, a Szovjetunió bukásával kialakult ideológiai vákuumban sikeresen tudtak teret nyerni még az akadémiai tudományosságban is korábban „eretneknek" vélt nézetek. A 2000-es években, napjainkra a késő-szovjet korszakban kialakult narratíva modernizált változata vált hangsúlyosabbá.

Az iratok egy része ma is zárt, ezek ismeretének hiányában továbbra is rejtélyes marad az, ami közvetlenül az 1941. június 22. előtti napokban, hetekben, hónapokban történt. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a Szovjetunió intenzíven, nagyon is készült a Németország elleni háborúra, de véleményem szerint a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hogy maga

---

75 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 600–02., 609. Hasonló állásfoglalás: M. Minc, „A szovjet vezetés katonai-doktrínális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években", in Bartha Eszter, Krausz Tamás szerk. *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót,* 71–85.

76 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны,* 746., 845.

kezdeményezze az (elkerülhetetlen?) összecsapást, éppen ellenkezőleg. Talán a titokzatos, június 22-én éjjel fél kettő tájban kiadott 1. számú hadparancs, amely egyszerre figyelmeztetett a közelgő német támadásra, és szólította fel a katonákat, hogy „ne dőljenek be a provokációknak," vethet fényt a szovjet szándékokra. Ez az első látásra valóban ellentmondásos, zavaros szöveg ugyanis csak akkor nyer értelmet, ha abból indulunk ki, Sztálinnak érdeke volt megvárni az általa is valószínűsített német támadás bekövetkeztét. Politikailag ugyanis nem jelentéktelen, hogy ki a támadó és ki a megtámadott. S valóban, végül is Németország támadta meg a Szovjetuniót, és nem fordítva. Ráadásul ebben a háborúban Németország nem pusztán egyezményeket felrúgó agresszor volt, hanem az emberiség történetének legpusztítóbb népirtó háborúját vezette a Szovjetunió lakossága ellen.

Gábor Gyóni – Ph.D. in History, Associate Professor, Russian Studies Centre, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: gyoni.gabor@btk.elte.hu

Farkas Ádám

HOLDUDVARBÓL BÖRTÖNBE

Háy Gyula magyarországi karrierje, 1945–1965

From the Inner Circle to Prison

Gyula Háy's Career in Hungary, 1945–1965

This research examines Gyula Háy's career in Hungary from 1945 to 1965. Gyula Háy is one of the best known Hungarian playwrights in Europe despite the fact he is entirely forgotten in Hungary. This essay is focusing on Háy's transformation and his way to the opposition: a formerly loyal Party writer (and the first Secretary-General of the Hungarian-Soviet Cultural Society in 1945–1946) became one of its most ardent critics. Háy was awarded the Kossuth Prize in 1951 for his literary achievements. He was the head of the department of dramaturgy at University of Theater and Film Arts. At this time Háy was a member of practically all literary delegations travelling abroad, he visited almost all the Soviet satellite countries. After Stalin's death and with the New Course, the communist writers realized that they were supporting a system which corrupted their socialist belief in everyday life. The literary press was the main instrument of the writers where they could express their general social dissatisfaction, specifically regarding the bureaucracy's damaging role, and engage in a criticism of dogmatism in the communist party, rejecting the cult of personality, and expose the unlawfulness of the communist leaders and the writers' grievances in cultural life. After the revolution of 1956 he and other writers were sentenced to prison as the 'spiritual leaders of the revolution.' The research is based on the Háy couple's autobiographies, archival documents and periodicals. These different documents reflect the public sentiment, political belief, ideology, and personal reinvention that individuals living through these events grappled with.

Keywords: *Gyula Háy, Hungarian Writers' Union, socialism, reform-communism, opposition, memoir, bureaucracy, intellectuals*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.4

„Egy nyári napon, 1934-ben halt meg az apám. Nem kísérhettem el utolsó útjára, mert börtönben ültem Bécsben, mint veszélyes kommunista. Egy őszi napon, 1958-ban halt meg az anyám. Nem mehettem el a temetésére, mert fogházban ültem Budapesten, mint veszélyes antikommunista. Igazat mondott-e Berger úr, a bécsi politikai rendőrség vezetője, amikor meggyőződéses kommunistát látott bennem? Feltétlenül. Igaza volt-e Vida elvtársnak, a bíróság elnökének, amikor az 1956-os forradalom egyik szellemi előkészítőjének nevezett és mint a fennálló kommunista kormányzat ellenzőjét hat év börtönbüntetésre ítélt? Kétségtelenül."[1]

E sorokkal kezdi visszaemlékezéseit Háy Gyula, drámaíró, s e kérdéseket boncolgatja számvetésében, amelyet halála előtt írt meg Svájcban. Háy Gyula – mint drámaíró és mint közéleti szereplő – neve az idők során feledésbe merült. Magyarországi pályájának csúcsa az 1945 és 1965 közötti időszak volt. Íróként a hatalmat szolgálta, méghozzá hitből, s nem egy szakmailag és erkölcsileg megkérdőjelezhető tett köthető a nevéhez. 1953 után ellenzékbe került, ezáltal pedig egy intellektuálisan hálás helyzetbe. A történethez persze az is hozzátartozik, hogy e szerep a gyakorlatban hálátlannak bizonyult, hiszen börtönbüntetéssel és emigrációval végződött. Magyarországon az 1980-as évekig nem is játszották a műveit. Groteszk módon Magyarországon csak a Rákosi-korban tudott kiteljesedni – mint funkcionárius és mint ellenzéki. Míg más kommunista írók, például Déry Tibor, Zelk Zoltán vagy Örkény István, az irodalmi kánon, az iskolai tananyag és a köztudat részeivé váltak, ez Háy Gyulával nem történt meg, pedig szerepe nem volt kisebb, mint a többieké.

Háy Gyula 1900-ban született Abonyban. A családban már-már hagyománynak számított a mérnöki szakma, ezért ő is a műegyetemen kezdte tanulmányait, mielőtt hivatásos drámaíró lett volna. Már egész fiatalon találkozott a marxista irodalommal, a szocializmusban ekkor ő az örök béke zálogát látta. Az őszirózsás forradalom után a kommunisták oldalára állt. „Idővel a szó számomra mind több értelmet kapott, és ez a tartalom egyre jobban tetszett nekem. Örök időkre véget vetni a háborúnak azáltal, hogy az okokat megszüntetjük. A munkát élvezetté változtatni, mindenkit szükséglete szerint ellátni. És még sok minden, ami az emberiséget visszavonhatatlanul boldoggá fogja tenni, ezek közt: minden nemzet egyenlősége."[2] Részt vett az 1918-as őszi tüntetéseken, a Tanácsköztársaság fennállása alatt a Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozott. A kommün bukása után

1 Háy Gyula, *Született 1900-ban. Emlékezések* (Budapest: Interart, 1990), 15.
2 Uo. 57.

Németországba emigrált, 1923-ban hazatért, majd 1929-ben újra Németországba költözött. 1932-től a betiltott Kommunisták Magyarországi Pártja tagja volt. Németországban írta meg a mai napig az egyik legismertebb darabját, az *Isten, császár, paraszt*ot, amelyet a Deutsches Theaterbenben be is mutattak.

A mű középpontjában Zsigmond császár és Husz János áll, s az a kérdésfelvetés, hogy Zsigmond miért nem tud a népre támaszkodni, és megmenteni Huszt. A forradalom szükségszerűsége és az uralkodó osztály bírálata mellett a weimari köztársaság állapota és a fasizmus térnyerése is jól kiolvasható a műből. A darab ellen – vallási okokból – többen tiltakoztak, ám hamar kiderült, hogy a „keresztény tömeg" igazából SA-katonákból állt. A darabot a sajtóban is támadás érte, a nemzetiszocialista párt esti lapja így nyilatkozott: „Tehát erről van szó. A német nép történelmi létének ősmotívumai lesznek eltorzítva. És, el kell ismerni, H. Gy. érti a módját, hogyan lehet az embereket illúzióktól megfosztani."[3] A tüntetések miatt a kezdődő karrierje félbe is szakadt, az 1934-es bécsi Schutzbund-felkelésben való részvétele miatt fél évig börtönben ült, majd pedig kiutasították Ausztriából. 1935-ben végül a Szovjetunióban telepedett le, ahova korábban még Lunacsarszkij hívta meg. Pont a sztálini terror közepében találta magát, amit nem kis szerencsével élt túl: Wilheim Pieck oltalma alatt állt, így Walter Ulbrichtnak nem sikerült lecsapnia rá és más magyarokra. Gábor Andorral, Lukács Györggyel és Gustav von Wagenheimmel szintén jó kapcsolatot ápolt ekkor. Persze nemcsak sodródott, ha kellett, akkor írt drámát, ami az ellenforradalmár német emigránsok feladásáról szólt, vagy elhatárolódott Carola Neher színésznőtől másokkal egyetemben. Ekkor írja meg másik híres darabját, a *Tiszazug*ot, amivel egy életre szóló művészi ellenfelet szerzett Bertold Brecht személyében. Háy dolgozott a Mezsrabpom filmstúdiónál és a moszkvai Kossuth Rádiónál Rákosi Mátyással és Nagy Imrével együtt a háború után. Foglalkozott hadifoglyok marxista tanfolyamaival, illetve 1945-ben jelent meg a *Partizánok tükre* című brosúrája, amely a magyar megszálló csapatok második világháborús tevékenységét mutatta be a Szovjetunió területén.

3 Uo. 135.

I. Expozíció – Siker, pénz, csillogás

Háy 1945 áprilisában tért vissza Magyarországra, szerepelt Rákosi listáján, azok között, akiket a kommunista vezető szeretett volna mindenképp Magyarországon látni. Még 1944 decemberében írta Gerő Rákosinak, hogy „megérkezésünk után még senki sem jött Moszkvából azok közül, akiknek a névsorát ott együtt állapítottuk meg. Emberekre sürgősen szükség van, de használható emberekre. Nagyon kell Andics, Rudas, jó volna Háy Gyula, és természetesen kellenek mások is."[4]

Háy hamar ünnepelt író lesz – legalábbis a *Szabad Nép* hasábjain. Két legismertebb művét, a *Tiszazug*ot (1945. 05. 18.) és az *Isten, császár paraszt*ot (1946. 05. 10.)[5] a Nemzeti Színház is műsorra tűzte Major Tamás rendezésében. A színházi élet újjáélesztése hamarabb ment végbe, mint a szépirodalomé, Háy Gyulában a vezetés az első számú kommunista írót látta, aki nemzetközileg is ismert. Losonczy Géza a *Tiszazug*ot a *Szabad Nép*ben egy teljes oldalon dicséri, más mű nem kapott ekkora hangsúlyt az 1945-ös évben.[6]

De Háy Gyula nemcsak élvezője volt a színházi életnek, hanem résztvevője is. Alig egy hónappal a *Tiszazug* bemutatása után Palasovszky Ödön társulatának avantgárd előadásában a weimari Németországot látta, „soha semmi olyan kapóra nem jött a fasizmusra és második világháborúra fegyverkező német burzsoáziának, mint ez a reakciós szószátyárkodás forradalminak látszó külsőségek között".[7] A cikk hatására Palasovszky színháza megszűnt, s a Hont Ferenc vezetése alatt álló a Színművészeti Akadémiához került.

Természetesen nem egy ilyen cikk született tőle, a színházi élet megújításában is igyekezett részt venni, úgy gondolta, hogy a nézőknek „gondos tanácsadás" kell, amíg műértőkké nem válnak, a színház vezetőségének pedig alkalmazkodnia kell az új helyzethez, hogy „helyesen állítsa össze műsorát" és „megfelelő személyzeti politikát" folytasson. Háy megnyugtatta az olvasókat, hogy nem ismer pártszínházat, csak a „magyar kultúra, a demokratikus kultúra színházait, vagy annak érdekeivel ellentétben dolgozó színházakat. A magyar színházi kultúra újjáteremtéséért a dolgozók minden

4 Izsák Lajos, Kun Miklós, *Moszkvának jelentjük… titkos dokumentumok 1944–1948* (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), 11–16.

5 Losonczy Géza, „Vádirat a feudális Magyarország ellen a Nemzeti Színház színpadán", *Szabad Nép,* 1945. május 20.

6 Scheibner Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 107.

7 Háy Gyula, „Ócskaság, unalom – és ami még annál is rosszabb", *Szabad Nép,* 1945. 06. 10.

áldozatra készek. De értsék meg a színigazgatók, a drámaírók, a színművészek, hogy ez mire kötelezi őket!"[8] Ezeket a kéréseket érdemes megjegyezni.

Az idézeteket hosszasan folytathatnánk még. Háy mint kommunista író ekkor természetesen a „lenini úton" haladva kiállt a kommunista pártért, a rendszerért: „Amikor Gyuszit 1945 nyarán megismertem, a beszélgetés folyamán csak úgy mellékesen »a nagy Sztálin« kifejezést használta" – Háy Éva).[9] Ugyanígy természetesen a szovjet kultúra mellett is: „Különösen tévedés lenne azt hinni, hogy valaki lehet jó kommunista, de közben lehet közömbös a szovjet filmmel szemben."[10] Háynak azonban sokkal szorosabb viszonya volt a szovjet kultúrával, mint ahogy az néhány sematikus cikkéből látszik.

Háy Szmirnovnak, a budapesti szovjet követség kultúrattaséjának volt tanácsadója, illetve az 1945. június 9-én megalakult Magyar–Szovjet Művelődési Társaság főtitkári pozícióját is megkapta. A Társaság története magán viseli a korszak ellentmondásait, létrejöttében szerepe volt a politikának, de nagyban hozzájárult a nem kommunista értelmiség kezdeményezése is. Eredeti célja az volt, hogy a szovjet kultúrát megismertesse a magyar lakossággal. A Társaság megalapításának ötlete már 1944 végén, 1945 elején megszületett, a szovjet vezetés Zilahy Lajost jelölte ki elnöknek, később Kodály Zoltán és Szent-Györgyi Albert vezetésével újabb lendületet kapott. Díszelnöke Szent-Györgyi Albert, elnöke Zilahy Lajos író, főtitkára Háy Gyula volt, Elnöki Bizottságában pedig ott volt Kodály Zoltán, Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kárpáti Aurél, Szekfű Gyula, Heltai Jenő, Gobbi Hilda és Illyés Gyula.[11] Háy visszaemlékezése szerint Révai jelölte ki őt a Társaság élére, de ő ezt nem akarta elvállalni, mert félt, hogy a szervezet elveszi az időt az írói munkásságától.[12] Egy 1945. szeptember 22-i memorandumban Háy jelentett a Társaság eddigi munkájáról Rákosinak. Az írásban szerepel Kodály „reakciós" tevékenysége, vagy az, hogy a „megalakulás előtt az előkészítő bizottság már hónapok óta működött, az én részvételem nélkül, teljesen Zilahy és Szent-Györgyi szellemében", „biztosítva van, hogy a Társaságban minden lényeges kérdésben észrevétlenül a Párt akarata érvényesüljön", „Rákosi elvtárs engedje meg,

8 Háy Gyula, „Színházaink megújhódása", *Szabad Nép*, 1946. 09. 05.

9 Háy Éva, *A barikád mindkét oldalán* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 147.

10 Háy Gyula, „A szovjet filmhét tanulságai", *Szabad Nép*, 1948. 10. 10. 11.

11 A Társaság történetéről lásd például Farkas Ádám, „»A párttal, a kultúrával egy az utunk...« A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945. június – 1946. július", in *Tertium Datur. Írások Krausz Tamás születésnapjára,* szerk. Szvák Gyula, Juhász József (Budapest: Russica Pannonicana, 2018), 280–292.

12 Háy, *Született 1900-ban*, 345–346.

hogy minden hónapban adjak hasonló jelentést, és utána fogadjon rövid megbeszélésre."[13]

A szervezet élén Zilahyval 1946 nyaráig álltak, amikor az I. kongresszuson lemondatták őket. Bár Háy már korábban, 1945 novemberében, kérte menesztését, részben azért, hogy az írói munkásságára koncentrálhasson, részben magánéleti okokból. Háy 1945-ben ismerkedett meg Majoros (születési nevén Singer) Évával, aki a harmadik felesége (Háy Éva) lett.[14] A társaságba felvételt nyert, ám munkája nem nyerte el mindenki tetszését. Háy Éva egy Péter Gábornak írt levélben idézte a rosszindulatú hírszteléseket: „a Társaságot nem Háy, hanem zsidó származású barátnője vezeti, aki megbízhatatlanságát azzal is igazolja, hogy szoros kapcsolatot tart fent az angol–amerikai misszióval és azoknak vendégeivel. Ezt annál is inkább igazolva látják, miután apja Londonban él és az Exchange Telegraph szerkesztője."[15]

Ezek alapján talán érthető is, hogy Háynak teljesen elment a kedve ettől a munkától – ugyan a már említett jelentésében nem felejt el Zilahy „züllesztő" tevékenységéről sem panaszkodni.[16] „Hiányos emlékezését" jól bizonyítja az is, hogy ezek mind kimaradtak a visszaemlékezéséből, csak azt említi meg, hogy Révai kérte fel a főtitkári posztra, és hogy egy alacsony színvonalú kiállítás megnyitóját kritizálta.[17] A párthűsége mellett egy másik, visszatérő motívum és probléma megjelenik, már 1945-ben: az antiszemitizmus. Háy karrierjét az antiszemitizmus törte meg Németországban, s a világháború idején a családját is deportálták. Anyja és még akkor élő hat testvére közül öt túlélte a holokausztot, amit csak így értékelt: „Hozzátartozóikkal együtt tekintélyes létszám. Egy család, amely aránylag jól járt."[18]

1945 után a kommunista párt amúgy is furcsa helyzetben volt: egyszerre kellett nacionalistának és internacionalistának lennie, az antiszemitizmushoz való viszonyukat a napi politikai érdekek alakították. A hivatalos politika nem igazán akart a problémával szembenézni. Először is, a

13 M-KS 274. fond 17. csoport 6. ő.e. Memorandum a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságról

14 Háy Éva a férje haláláig, 1975-ig kitartott az író mellett. Zsidó családból származott, apja a fehérterror idején kikeresztelte a családot, az ellenállási mozgalomban részt vett, a vészkorszakot bujkálással élte túl, 1945-ben dolgozott az ÁVO-nál is. Visszaemlékezéseit ő is megírta, ám rá is jellemző a „hiányos" emlékezet, illetve a férje iránti rajongás. Háy Gyula börtönévei utáni életének rekonstrukciójában az ő visszaemlékezése is segít.

15 M-KS 274. fond 17. csoport 7. ő.e. Háy Éva és Péter Gábor jó barátságot ápoltak ekkor. Az „angol kém" vádját Háy Gyula második felesége terjesztette el, még házasok voltak, amikor a férj a későbbi Háy Évával megismerkedett. Háy Éva, A barikád mindkét oldalán, 2000. 33

16 M-KS 274. fond 17. csoport 7. ő.e.

17 Háy, *Született 1900-ban*, 346.

18 Uo. 342.

kommunisták az internacionalista gondolkodás jegyében az antiszemitizmust egy szükségképpen elhaló ideológiának látták, de egyben a nacionalista gondolkodás (ez a hatalmi érdekeket szolgálta) nem akarta e „nemzetet megosztó" problémát tovább feszíteni. A holokauszt emlékét az antifasiszta ellenállás történetében próbálták feloldani, az áldozatokról a hangsúly elmozdult. A társadalmi szembenézés elmaradt, az elnyomás nem a szembenézést hozta el, hanem az apátiát, az önigazolást, sőt, nem egy esetben újratermelte az antiszemitizmust. 1946 nyarán vidéken már pogromok is voltak, melyek általában a visszatérő zsidók vagyoni követeléseivel álltak kapcsolatban. A kommunista pártban jelen volt még az apparátus-antiszemitizmus is: a „zsidó túlreprezentációt" próbálták elkerülni, ez azonban mindig valamilyen hatalmi vagy munkahelyi pozíció megszerzésének volt az eszköze. Ahogy Rákosiék is igyekeztek, hogy a vezető pozíciókban „egyenlőség" legyen (például Vas Zoltán kihagyása a szűkebb vezetésből, vagy az, hogy Farkas Mihály helyett Nagy Imrét javasolták belügyminiszternek 1945 őszén), az kicsiben a Társaságnál is látszott.[19]

Zilahy egyik levele, amely 1946 nyarán keletkezett, e helyzetet mutatja. Eszerint Illés Béla, aki a megalakuláskor összekötő volt az értelmiség, a kommunisták és a szovjet hatóság között, figyelmeztette őket, hogy a Társaságban ne kerüljenek „túlsúlyba" a zsidók. Gergely Sándor író ugyanígy cselekedett. Háy korábban elbocsátotta a Társaságtól a parasztpárt egyik tagját (név nincs említve), aki kereszténynyüldözést látott az esetében, és a levél szerint ezt terjesztette is. Zilahy levele szerint elindult a suttogás, miszerint a Társaság „teljesen zsidó kézben van". A levélben Zilahy kiállt Háy mellett, szerinte a tagságban nem lehet szempont, hogy ki zsidó és ki nem. A Társaság alkalmazottai között 31%-ban voltak zsidók, de Zilahy szerint ez nem számít, mert a kívülálló ember a vezető pozícióban lévő tisztviselőket nézi. Az író szerint nemcsak erkölcsi, hanem praktikus oka is van, hogy a zsidóság miért nem lehet szempont a tagságnál: ugyanis az oroszul tudó és gazdasági képzettségű emberek elsősorban a zsidóság köréből kerülnek ki. Zilahy az ezzel kapcsolatos kérdést azzal zárja, hogy ha kell, akkor a nyilvánosság előtt is hajlandó megvédeni Háy személyzeti döntéseit. Háy Éva elbocsátása – felsőbb utasításra – szintén tipikus eleme az apparátus-antiszemitizmusnak.[20]

Ám felesége elbocsátása vagy később családja ellen elindított kitelepítés (amit sikerült megakadályoznia) sem rengette meg hitét a rendszerben.

19 Krausz Tamás, *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus.* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 96–97.; 134–135.

20 M-KS 274. fond 17. csoport 7. őrzési egység.

Ez a magatartásforma nem volt egyedülálló, a párt előrébbvalósága mások gondolkodásában is megjelent, Háy Éva is azt írta a vádaskodásokra 1945-ben, hogy „nem azt akarom elérni, hogy munkakörömbe visszahelyezzenek, ha ez más Pártérdekekkel ütközik, bár nagyon fáj amikor elgondolom, hogy nagy szeretettel felépített munkám széjjelesik és semmivé lesz. Viszont nem tudom életemet elképzelni, ha nem rehabilitálnak."[21] Feltehetőleg lehetett ellenszenv Háy Éva iránt a pártvezetés vagy legalábbis Rákosi részéről. Háy Gyula is megemlékszik róla, hogy Rákosi nemcsak a kirúgását követelte, hanem a házasságukat is ellenezte.

1945-ben az írók és publicisták, akik a kommunista párt tagjává váltak, voltak az egyik leglelkesebb csoport. A kommunista eszmével és párttal való azonosulás egyet jelentett a háborúból és azok szörnyűségeiből való kiúttal, egy új történelmi perspektívával. A párt mindenhatósága később azonosult a személyi kultusszal, a marxista–leninista irányzat a sztálinizmussal. Háyra és kortársaira jellemző volt az abszolút igazságba vetett hit, a messianisztikus küldetéstudat, vagyis a funkcionárius személyiség. Ez a viselkedés 1953 után központi elemmé válik Háy és írótársai cikkeiben.[22]

Emellett egyfajta hurráoptimizmus is jellemezte a baloldaliakat: „Szabadság, jólét mindenki számára, biztonság, igazi aranykor. Most mondjon le erről? Szenvedje végig ehelyett a kapitalista rendszer hanyatlását? [...] Az utolsó megsemmisítő gazdasági válságot, amely Nyugaton egészen biztosan hamarosan bekövetkezik? [...] Jelentős nap volt az a novemberi nap 1945-ben, az első szabad választások napja Magyarországon. [...] A kommunisták biztos, szilárd előérzettel néztek választási győzelmük elé, melyet, úgy gondolták, kiérdemeltek lelkesedésükkel, elszántságukkal, önfeláldozásukkal, fegyelmezettségükkel és a Szovjetunió baráti támogatásával. A vereség megsemmisítő volt. A kommunisták a titkos, szabad választásnál a szavazatok tizenhét százalékát kapták. Az ellenpárt, a kisgazdapárt ötvenhét százalékot. Az összes fellegekből pottyantunk le. Ki számolt ilyen hálátlansággal? Lehet, hogy ilyen kevésre becsülnek minket? Nem szeretnek? Nem akarnak?"[23] Az 1947-es választásról hasonlóan számol be felesége: „Olyan biztosak voltunk a dolgunkban. Ki tett a felszabadulás óta ennyit az országért? Felépítette a hidakat, élelmiszert osztott, rendet teremtett. Még földet is osztott a szegény parasztoknak, amit a választások idején még nem vett vissza. Arra csak valamivel később került sor. És azután ez a

21 Uo.

22 Rainer M. János, *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956* (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 20–21.

23 Háy, *Született 1900-ban*, 357–358.

megalázó vereség! A szovjet megszálló hatalom ellenére. Vagy talán éppen azért? Felfoghatatlan. Senki nem hitt a győzelemben, de 22%?!!”[24]

Háy 1935-ben érkezett a Szovjetunióba, maga is látta, tapasztalta a nagy terrort, de ez sem zavarta: „A hatalomátvétel előtt gyakran beszéltünk Gyuszival a szerencséről, hogy Magyarország kis ország, mindenki mindenkit ismer, így az 1934 utáni rossz hírű moszkvai perek »hibái« nálunk nem ismétlődhetnek meg.”[25] Ebben az időszakban Háy többször járt külföldön, előadásait bemutatták a baráti országokban, 1951-ben a Színház és Filmművészeti Egyetemen a dramaturgia tanszék vezetésével is megbízták. Sikeres, támogatott író volt. Másrészről az alkotói munkássága lelassult, idomult a párt elvárásaihoz – sok választásra 1949 után nem is volt lehetőség (bár a kommunista íróknál fel sem merült ekkor még a választás lehetősége). Így olyan művek születnek tőle, mint a *Romok* (1947), az Ítélet éjszakája (1948) vagy *Az élet hídja* (1951). Utóbbi a sematikus dráma egyik mintapéldánya lett. A történet a háború utáni Kossuth-híd építéséről szól, amiben a nép Rákosi és Gerő bíztatására munkához is lát. A mű igen kínos jelenettel zárul, Rákosi telefonon közölte a szereplőkkel, hogy Vorosilov a híd védelmére egy szovjet jégtörő hajót és robbantókülönítményt küld még aznap. („Sztálin akarja, hát nem álom az álom. Kemény akarat. […]”)

Felesége szerint ezeket a műveket Révai rendelésére kellett megírni: „Az utolsó színdarab, amit Háy Révai nyomására írt, *Az élet hídja* (Előtte a *Romokat* és *Az erőt*).” Majd pár oldallal később így folytatta: „Emlékszem, mikor határozta el Gyuszi, hogy *Az élet hídját* megírja. Egy kétségbeesésből született elhatározás volt. Már igen régen nem volt bemutató, darabjait még a próbák alatt tiltották be.” „Meg fogom ezeknek mutatni, hogy egy olyan témáról írok darabot, amit nem lehet betiltani.” Ez alapján viszont Háy Éva ellentmond magának – így nem Révai nyomására készült el a mű, hanem Háy Gyula szerette volna enyhíteni a légkört maga körül.[26] 1950-ben Háyt egy színházi konferencián – a kettős kötődésű drámai hősről szóló felfogása – miatt megbírálták, ami után önkritikát gyakorolt.[27]

Természetesen nem csak Háy személye kapott kitüntetett figyelmet a korszakban. Elég csak a Lukács-vitára (1949–1951) vagy a Déry-vitára (1952) gondolni a *Felelet* című regénye kapcsán. E viták természetesen nagyobb volumenűek voltak, az előbbi lényege a szovjet irodalom és művészet másolásának ideológiai megindoklása volt, az utóbbiéban Dérynél már

24 Háy, *A barikád mindkét oldalán*, 150.
25 Uo. 150.
26 Uo. 40–43.
27 Háy Gyula, „Levél Major Tamáshoz”, *Csillag*, 1950. október. 95–101.

felmerült a különbség a megélt és az elképzelt valóság között. Az írók ekkor még mindig jobban jártak, mint a többi, kevésbé ismert koncepciós per áldozatai. Ennek a folyamatnak a jelképe már 1956-ban a Rajk-per lett.

Egy levéltári dokumentum szerint Háy 1950. május 20-án levelet írt Révainak, amelyben a kiutazását kérte, s megemlítette azt is, hogy „ez az utazás az imperialista ellenes film megírását nem fogja késleltetni, sőt, még esetleg új anyagot is fog szolgáltatni".[28] E dokumentum alapján pedig feltételezhető, hogy valóban volt(ak) mű(vek), amely(eke)t megrendelésre kellett írnia. A Kossuth-díjat 1951-ben kapta meg *Az élet hídja* című művéért. Révai így kommentálta Háy díjazását: „Látja, most valami édeskésen sekélyeset írt, erre végre Kossuth-díjat adhatok magának."[29]

Rákosi személyi kultusza 1952-ben, a 60. születésnapján teljesedett ki, ekkor jelent meg a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című kötet is. Ebben 33 író közölt dicsőítő verset, novellát, esszét, drámát Rákosiról. Háy Gyulától az egyfelvonásos *Kovács elvtárs* című színdarab jelent meg.[30] De a kötetben szerepel Örkény István, Déry Tibor, Illyés Gyula, Devecseri Gábor, Veres Péter, Képes Géza, Rideg Sándor, Sőtér István, Somlyó György, Nagy László, Zelk Zoltán neve is. A politikai elkötelezettség mellett szerepet játszhatott az is, hogy egy ilyen publikálási lehetőséget a korban nem is volt ajánlatos visszautasítani.

Háy így foglalta össze (magyarázkodott) a dolgokat: „Dolgaink jól mentek és ugyanakkor rosszul. Volt egy organizált államunk, melyet szocialistának neveztünk, vagy legalábbis hittük, hogy útban van a szocializmus felé, egyre tökéletesebben tükrözte a nagy keleti példát, és mindenki a balsors mély érzését hordta magában. A mindennapok újra másképp alakultak, mint ahogyan a tudósok és álmodozók azt elképzelték. Ebben az időszakban nem szocializmusban éltünk, nem kapitalizmusban és nem is az egyikből a másikba való átmenetben. [...] Mi ellenben lassan megtanultunk szűk, egészen szűk lelki dimenziókban élni. Én, akinek pedig hivatása volt drámákat írni, elmentem a nagy tragédiák mellett és jelentéktelen dolgokat írtam."[31]

---

28 M-KS 276. f. 54. cs. 101. ő. e. 1950. 05. 24.

29 Háy, *Született 1900-ban,* 374.

30 A történet 1925-ben játszódik, és a Szabó-családról szól, akik egy kedves vendégüket, Kovácsot várják vissza. Ám hamar kiderül, hogy Kovács valójában nem kisebb személy volt, mint a letartóztatott Rákosi Mátyás. A család annyira megszerette Rákosit, hogy megfogadták, segítenek kiszabadítani a börtönből.

31 Háy, *Született 1900-ban,* 367.

II. Bonyodalom – Lelkiismereti válság

Sztálin 1953. március 5-én meghalt. Háy Éva története jól érzékelteti az akkori helyzetet: „Sztálin halott volt. A rádióból szünet nélkül – teljes három napig – Chopin gyászindulója szólt. De ahelyett, hogy ettől a nevetséges bizantizmustól hányingert kaptam volna, azzal voltam elfoglalva, hogyan tudnám kilencéves Péteremnek megmagyarázni és ugyanakkor megkönnyíteni ezt az »óriási csapást«, ami az emberiséget érte. Világosan emlékszem a jelenetre. Péter és én, Gyuszi dolgozószobájában, a nagy cserépkályha két oldalán:

– Egy nagyon nagy ember ment el tőlünk, Péterke. Az ember el sem tudja képzelni, hogy létezhet valamikor valaki, aki az általa hátrahagyott űrt kitöltheti.

– Meg fogom kísérelni, anyukám, hogy méltó legyek hozzá!

És mindkettőnk szeme könnyes lett. Olyan fennköltül éreztük magunkat."[32]

Sztálin halálával új fejezet nyílt a magyar–szovjet kapcsolatokban, s ez hatással volt a belpolitikára is. A Szovjetunióhoz való igazodás nem szűnt meg, de korrekciókra sor került. 1953 júniusában a moszkvai vezetés úgy döntött, hogy Rákosi helyett Nagy Imre lesz a miniszterelnök. Nagy első miniszterelnöksége – az új szakasz politikája – 1955 áprilisáig tartott, ezzel pedig egy igen érdekes kapocs alakult ki az irodalom és politika között Magyarországon. Az enyhébb légkörnek köszönhetően az írói publicisztika jelentősége megnövekedett, az „irodalmi vita" a politikai dogmatizmus, sztálinizmus ellen szólt, de a nyelvezete megmaradt az abban kialakított rendszerben. A gondolkodás, a jövőkép a szocializmuson belül maradt, ez végig jellemző volt a baloldali írókra. Ez az egység nézetazonosságot hozott létre a fő kérdésekben. Így az irodalmi vita, nem volt irodalmi, hisz politikáról volt szó, másrészről az írók közti egyetértésnek köszönhetően igazi vita sem volt.[33]

Az MDP KV 1953 júniusában új határozatról döntött, amely az előző vezetést bírálta, s kijelölte az új irányt. Ezt nem tették teljes terjedelemben közzé, csak Nagy Imre 1953. július 4-i parlamenti beszédéből szereztek tudomást az írók a politikai fordulatról. A korábbi gazdaságpolitikai, társadalompolitikai és vezetési hibákkal az írók azonosultak, ennek kritikája megdöbbenést váltott ki belőlük, a „néptől való eltávolodás" pedig lelkiismereti

32 Uo. 146–147.

33 Rainer M., *Az író helye*, 16–17. Az irodalmi vita részletes tárgyalására nincs tér e tanulmány keretein belül, azt részletesen lásd a hivatkozott műben.

válságot okozott.[34] Ebben Háy Gyula is kivette a részét, a változások ő rá is hatással voltak, szintén önvizsgálat ment benne végre. Vagyis 1953 és 1956 között ez a felismerés határozta meg az írók, így Háy Gyula magatartását is. Ebben az időszakban a politikai elit és az addig azt támogató írók között váltakozó erővel folytak a „harcok".

Természetesen a felismerés az íróknál nem egyszerre ment végbe, Rainer M. úgy jellemzi Háyt, mint aki az egyik leginkább teoretikus „hajlandóságú" író. Például Déry Tibor és Zelk Zoltán hamarabb jutottak el arra a pontra, ahova Háy Gyula 1955 őszére, ő nehezen engedte el a párt mindenhatóságát. Az is igaz azonban, hogy Háy és társai nem egy esetben több évtizedes nézeteiket vizsgálták felül e bő két év alatt.

Berend T. Iván a saját visszaemlékezésében hasonlóan vélekedik: „A párton belül a legkeményebb, legharcosabb lázadók – ahogy már említettem – a korábbi, úgyszólván vallásos hívők közül verbuválódtak. Az érthető csalódottság, sőt becsapottság érzetével, a jóvátétel törekvésének pszichológiájától motiválva álltak az első sorokba. Igen sokan közülük változatlan hittel törekedtek korábbi ideáljuk igazi megvalósítására. Demokratikus, az embereket szolgáló szocializmust akartak. Soraikban felbukkantak olyanok is, akik korábban vakhitük által vezérelve nemegyszer másokkal szemben is kíméletlenül jártak el igazuk feltétlen tudatában. […] Nem kis mértékben egyéniség kérdése is volt, hogy ki milyen módon kompenzálta korábbi vakbuzgalmának szégyenét. Nem vitás, hogy vakhit esetén nagyobb a becsapatás érzése. Egy csoport pártértelmiségi mindenesetre kérlelhetetlen következetességgel fordult szembe a rendszerrel. Nem elégedett meg a felületes magyarázatokkal, a személyi kultuszból eredeztetett torzulás felületes értelmezésével s a felszínes önbírálatokkal. Az ő szerepük, a pszichológiai motívumoktól teljesen függetlenül, vitathatatlanul történelmi volt. […] Ugyanakkor izgatottan, érdeklődéssel vártam az Irodalmi Újság eseményszámba menő cikkeit, Háy Gyula, Novobáczky Sándor, Kuczka Péter és mások írásait. Egyik-másik írás, mint Háy Gyula »Kucsera elvtársa«, a színvonaltalan, káros pártbürokrata kifigurázásával, valósággal közkinccsé vált, szállóige jelleget nyert."[35] Nagy Imre bukása után Háy az élvonalba került a baloldali ellenzékben, ezt igazolják az írásai, illetve a magyar és szovjet dokumentumok is.[36]

---

34 Uo. 25–27.

35 Berend T. Iván, *A történelem – ahogyan megéltem* (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1997), 106–112.

36 A dokumentumok alapján jól látszik, hogy a párt által is támogatott író hogyan távolodik el a párttól. 1953 márciusában még tekintélyes íróként hivatkoztak rá. Később egyre elégedetlenebbek vele, míg 1955 őszére cselekedeteit már pártellenesnek minősítették.

Háynak 1953 őszén megjelent egy cikke, amely a bürokráciát kritizálta. Írásainak ebben ez időszakban ez lett a központi eleme, s ez a Berend által említett Kucsera-cikkével teljesedik majd ki. Ekkor így nyilatkozott: „a dramaturg közelebb is talál félnivalót: a hivatali felsőbbségben, a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztályában. Ettől pedig, pillanatnyilag érvényesnek látszó tapasztalatok szerint, akkor van nyugta a dramaturgnak, ha nem produkál semmit, mert a semmiben – úgy gondolják a hivatalok – nem lehet hiba. Így hát sok dramaturg és színigazgató számára az a legkedvesebb darab, amely még nincs megírva. […] Bizony alig van drámaíró, akit a drámairodalmat adminisztráló hivatalok valamelyike ne kergetett volna állandóan nyomott, keserű lelkiállapotba. […] Vagyis előre, a közönség megkérdezése nélkül, a művek társadalmi hatásának kipróbálása nélkül, egyszerűen hivatalból neveznek ki egyes műveket az évad (vagy akár több évad) sikeres műveivé, »legjobb« művé, stb."[37] Az 1946-os „helyesen összeállított műsortól" és a „megfelelő személyzeti politikától" igen távol került a drámaíró.

Háyék számára azonban az igazi választóvonal 1954 nyarán–őszén következett be. Nagy Imrének sikerült eredményeket elérnie, de abban a szovjet vezetés is a felelősséget nem boncolgató megoldást támogatta. A kiszabadult politikusok és történeteik az írókra szinte olyan hatással voltak, mint az 1953. júniusi kormányprogram. Kiábrándulásuk és felelősségük felismerése szolidaritást alakított ki bennük egymás között, felismerték az 1953. júniusi programhoz való kötődésüket is. Röpke másfél év után ugyanis tudatosult bennük, hogy Rákosiék számára nem vállalható a júniusi kormányprogram. Ezt az Aczél–Méray páros írja le a visszaemlékezésében: „Sokkal többre becsülték Rákosi és sokkal kevesebbre Nagy Imre képességeit, súlyát, tudását annál, semhogy komolyan elhitték volna, miszerint az utóbbinak önálló politikai elképzelései lehessenek." Nagy előretolását politikai taktikaként értékelték eddig a pontig (taktikai lépés = Nagy nem volt zsidó, míg Rákosi, Gerő, Farkas, Révai és Péter is azok voltak).[38] Ezt Háy Éva is nagyon érzékletesen írja le: „Rákosi 1954 nyarán mondott beszédét a rádió direktben közvetítette. A beszéd hatását, mint azt az utolsó cseppet jellemezném, amelytől az úgyis túltelített pohár kicsordult. […] Hármunknak sok minden világos lett. Napnál világosabb. És a nap fényénél addigi gondosan melengetett illúzióink egy olyan Rákosiról, »aki a szörnytettekről

37 Háy Gyula, „Színházi levél néhány barátomhoz a magyar drámáról", *Béke és Szabadság*, 1953. szeptember 30.

38 Rainer M., *Az író helye*, 150–151.
Aczél Tamás, Méray Tibor, *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez* (Budapest: Noran, 2006), 232.

semmit sem tudott, mert, ha tudott volna róluk, nem tűrte volna, hogy megtörténjenek«, összetörtek. […] Túl meztelenül mutatkozott, hogy a játszma nem ideálokért, nem az emberek jövőjéért, nem egyenlőségért és igazságosságért megy. Nem, egyes-egyedül a hatalomért."[39]

1954 októberében Nagy Imrének a Központi Vezetőség ülésén sikerült a többséggel a programját elfogadtatni, ekkor már jól látszódott a Nagy- és Rákosi-kör közti különbség, amiben korábban az írók kételkedtek. Viszont ekkor kezdődött a Szovjetunióban egy újabb belpolitikai küzdelem, ami Nagy Imrére is kedvezőtlenül hatott: Malenkov megbuktatása (1955. januárban leváltják).[40] 1954 őszén Rákosi a Szovjetunióban tartózkodott, ott próbálta befolyásolni a szovjet vezetés véleményét, míg Gerő Budapesten Andropovnál. Ezeknek meg is lett a hatásuk, de külön rátett egy lapáttal még Nagy Imre elhíresült, 1954. október 20-i cikke a *Szabad Nép*ben, amit Moszkvában szinte árulásnak tartottak.[41] 1955 márciusában az MDP KV új határozatot fogadott el, amelyben a „helyes politika sikeres kiteljesedésének" akadályát a „jobboldali veszélyben" látták.[42] Nagy Imre politikája ezzel elbukott, de a reformer írók nem igazodtak az új határozathoz, az új szakasz folytatását követelték, vagyis ellenzékivé váltak.

Háytól a korban olyan írások jelennek meg az *Irodalmi Újság*ban, mint: *Az írói méltóságról* (1954. június 26.), *A magyar dráma ügyéről* (1954. július 3.), *Február 13.* (1955. február 12.), *Az optimizmusról* (1955. május 21.), *Műsorgondok* (1955. augusztus 6.), *Szabadság és Felelősség* (1955. szeptember 10.) stb.[43] A *Szabadság és Felelősség* című cikke külön kiemelkedik, és nem csak a címválasztás miatt. Háy felismerte és kimondta a kommunista írók és a nem párttag írók egységes fellépését: „Irodalmunk pillanatnyi helyzetére talán legjellemzőbb a magyar írók túlnyomó többségének bizonyos egységes törekvése, fellépése. Ez kétségtelenül örvendetes, egészséges jelenség és megfelel az egyik legrokonszenvesebb irodalompolitikai követelménynek: az irodalom nemzeti egységének." Háy nemcsak a fellépést, hanem a célt is örvendetesnek találta: „Ugyancsak rendkívül rokonszenves ennek az egységnek a közvetlen célja is: az irodalom szabadságára való

39 Háy, *A barikád mindkét oldalán,* 180–181.

40 Baráth Magdolna, *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2014), 155–157.

41 Nagy Imre, „A Központi Vezetőség ülése után", *Szabad Nép,* 1954. október 20.

42 Gergely Jenő, Izsák Lajos, *A huszadik század története* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2000), 354.

43 Pl. „Igen, az író és az igazság elválaszthatatlanul egy kell, hogy legyen. Aki az igazsággal taktikázik, spekulál, aki az olvasóját félti az igazság hatásától, kiskorúként kezeli és csak csínján hajlandó átadni neki azt, amit, mint igazságot felismert, az nem író." *(Február 13.)*

törekvés." Háy egyben a hatalom iránti elkötelezettségét is megfogalmazta, de kijelentette, hogy az irodalmi bürokrácia megöli a (marxista) irodalmat. Sőt, véleménye szerint a szigorú ellenőrzés miatt a kevésbé értékes, nem marxista írók szabadabban írhattak, és műveik könnyebben jutottak el a közönséghez: „Ugyanekkor a marxista filozófiai alapon álló írónak minden szavára baráti árgus-szemek vigyáznak, nincs-e benne akár hangulat formájában is, valami, amiért nem lehet nem állami szinten is vállalni a felelősséget." Háy végül a bürokratikus beavatkozás megszüntetését kérte, hogy az irodalmi szabadság megvalósulhasson: „De ha egyik, vagy másik segítő szándékú beavatkozás bármely, esetleg fel sem ismerhető okból nem tud az írói alkotás szerves részévé válni, akkor a segítőnek kell kikapcsolódni az alkotás folyamatából, nem az írónak. Ennek az igazságnak az elismerése és érvényre juttatása bizony fenekestől felforgatná nem egy kulturális hivatalunk gyakorlatát. Megvalósulna végre az állami irányítás elve az irodalomban és a művészetben, ahogy azt a párt és népi demokratikus rendszerünk helyesli és elvesztené a talaját a bürokratikus rutin, amely ezt az irányítást manapság nem hagyja létrejönni és – az imént vázolt módon – épp a hamis irányba tereli az irodalmat."[44]

Ekkor jelentek meg Déry és Háy azon új művei, amelyekből jól kiolvasható belső változásuk, előbbinek például a *Niki* című elbeszélése, utóbbinak a *Varró Gáspár igazsága* című drámája. A darab története szerint az alföldi téeszben pusztulnak a disznók, ám a rendőrségi vizsgálat során kiderült, hogy annak okozója nem Varró Gáspár sertésgondozó: a hatalom a legalapvetőbb feltételeket sem tudta biztosítani a sertéstartáshoz.[45] A vezetés a folyamatot többek között Tyihonov és Ehrenburg budapesti látogatásával próbálta megoldani (1955. október), viszont az pont ellenkezőleg sült el: „megjelent Ilja Ehrenburg Budapesten, aki magatartásával és beszélgetéseivel a jobboldal malmára hajtotta a vizet. Kijelentette, hogy ő azt a vonalat, amelyet *Az olvadás* („Ottyepel") című könyvében képvisel, változatlanul helyesnek tartja, sőt már dolgozik a mű következő kötetén is. Háy Gyula és társai nagy diadallal terjesztették e közléseket, s velük bizonyították, hogy

44 Háy Gyula, „Szabadság és Felelősség", *Irodalmi Újság,* 1955. szeptember 10. A szovjet fél a cikket alapvetően pozitívnak fogta fel, elismerték, hogy Magyarországon rosszul harcolnak az irodalmi bürokrácia torzulásaival. Azonban az irodalmi szabadságról felfogott véleményét elvetették, kifogásolták, hogy az a párt irodalompolitikája ellen szól. HU OSA 300-40-1, 1312. doboz. Seres Attila (főszerk.), *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban.* (Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottság, 2019), 171–172.

45 Szabó János, Varró Gáspár igazsága. Háy Gyula színműve, *Színháztudományi Szemle,* 26. (1989) 174.

a szovjet írók támogatják azt a vonalat, amelyet a magyar írók jobboldala képvisel."[46]

Az írók ekkor úgy döntöttek, hogy egy rövid memorandummal tiltakoznak a pártvezetés ellen. A memorandummal visszautasították az 1955. márciusi határozatot és az azt követő erőszakos beavatkozást a kultúrába. Az írás 1955. októberre készült el, 59-en írták alá, akiknek fele író volt. A vezetés ezt ultimátumként, sőt támadásként fogta fel, nem számítottak ilyen egységes fellépésre és tiltakozásra a kommunista értelmiség részéről. A KV-tagok elítélő javaslatot nyújtottak be, a javaslatot elutasította a többség, és „rábeszélő kampány" indult el: a legtöbben, így Háy is visszavonta aláírását, hatan nem voltak hajlandóak megmásítani a döntéseiket (Déry Tibor, Zelk Zoltán, Aczél Tamás, Benjámin László, Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós, Szervánszky Endre).[47]

A memorandum egyik következménye volt az 1955. decemberi budapesti pártaktíva („lincsaktíva"), amit a Rajk-per helyszínén tartottak. Az írókat természetesen elítélték, Háyt név szerint is kiemelték, aki „az irodalom szabadságának gondolatával házal". Az írók közül egyedül ő szólalt fel, magát és írótársait próbálta volna védeni, de „minden másodpercben közbeszólt valaki. Újra meg újra megpróbáltam befejezni a mondatomat. Minden oldalról ordítottak felém. Már olyan volt, mintha egyedül túl akarnék ordítani egy egész teremnyi embert. A terem közepe tájáról egy nő igyekezett előre jutni csitító gesztusokkal. Elém állt, mintha a testével akarna megvédeni. Gobbi Hilda, a Nemzeti Színház színésznője, régi kommunista, még az illegalitás éveiből. […] Elhagytam az emelvényt és hamarosan a termet is. Az utcán két író csatlakozott hozzám: Devecseri és Gyárfás. Jó barátok, fiatalabbak, izmosabbak, mint H. Gy. 55. »Nem hagyjuk, hogy egyedül kimenj a sötétbe«. Hazakísértek. Órák hosszat ott ültek velem és sem ők, sem Éva, sem én nem szóltunk egy szót sem."[48]

A történetnek viszont ellentmondanak a levéltári dokumentumok. Standeisky Éva 1996-ban publikálta az aktíva jegyzékét, eszerint Háynak sikerült végigmondania a beszédet. Azóta felmerült a dokumentum hitelessége, Háy Éva természetesen azt hamisítványnak tartja, az Aczél–Méray-visszaemlékezés alapján az író valóban nem tudta elmondani a beszédét. Rákosi szerint viszont Háy volt az egyedüli felszólaló, „aki kényszeredetten, semmitmondó, érzelgő frázisokat hangoztatva tért ki a problémák elől".[49]

---

46 Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. kötet. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente (Budapest: Napvilág Kiadó, 1997), 1010–1011.

47 HU OSA 300-40-1, 1312. doboz

48 Háy, *Született 1900-ban*, 381–383.

49 Rákosi, *Visszaemlékezések*, 984.

Háy a kommunista múltjára hivatkozott, a párt irodalompolitikáját továbbra is kritizálta, viszont az önkritika is ott volt a felszólalásában, ezt feltehetőleg utólag szégyellte, így „kimaradt" az emlékezetéből. Beszéde alatt valóban volt közbeszólás, de a dokumentum szerint ez nem akadályozta a felszólalást. Többek között kijelentette, hogy „arra kértem és kérem továbbra is a pártot, hogy segítsen ebben a harcban, ne segítsen semmilyen más irányú harcban. Ha úgy éreztem egy pillanatra, hogy a párt elengedi a kezemet, bizonyára volt alap azokban a hibákban, visszáságokban, amelyeket én magam is jeleztem. Én teljesen átérzem, hogy az elvtársak ma itt joggal bizalmatlanok, mert honnan tudhatják azt, hogy fog egyik vagy másik író a jövőben dolgozni."[50] Háyt a magyar és szovjet vezetőség 1955 őszétől sorolta az ellenzékiek azon kategóriájába, ahol már például Déryt és Zelket is számon tartották. Még a *Szabadság és Felelősség* című cikkében (1955. szeptember) is hajlandók voltak elismerni bizonyos részigazságokat, de Ehrenburgék látogatása (1955. október) és a memorandum aláírása (1955. november) után már ellenségként kezelték. Háy felszólalása nem aratott sikert a pártvezetésben. Ez a csalódás (1955. december) feltehetőleg fordulópont volt számára, illúzióit elveszíthette a vezetéssel kapcsolatban: ez a pár hónap sorsdöntő lehetett a Háy életében lélektani szempontból. Háy „szigorú megrovást" kapott a pártvezetéstől, ekkor visszahúzódott, akcióba csak a XX. kongresszus után lépett újra.

III. Kibontakozás – Ellenzékivé válás

„Akárhová vezettek is ezek a titkos vagy nyílt utak, az első merész lépések a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának, 1956 elején, voltak köszönhetők. Bármennyire következetlen, féligazságokkal volt is teli Hruscsov szenvedélyektől fűtött kitörése ezen a kongresszuson, mégis valami kitörölhetetlent hagyott maga után: egy évtizedek óta egyre fokozódó vágyat az emberiesség után".[51] Az értelmiségre a Sztálint leleplező „titkos beszéd" volt a legnagyobb hatással. Az írók Nagy Imre politikáját igazolásának értelmezték, ami szembe megy az 1955. márciusi határozattal, és őket igazolják. A magyar belpolitikára a kongresszus alapvetően nagy hatással

50 Az emlékezés ellentmondásosságának lehetséges indokokairól lásd Litván György, „Egy felelős kiadó dilemmái", *Népszava,* 1996. december 13.
A dokumentum meghamisítására nincs bizonyíték (indok se volt rá). A szöveg Háy lejáratásához kevés lett volna, Háy visszaemlékezései pedig nem egyszer „hiányosak", így feltehetőleg ezt a kudarcnak megélt felszólalást egyszerűen kihagyta memoárjából. Standeisky Éva, Az 1955. december 6-i „lincsaktíva" jegyzőkönyve. *Múltunk* 1997/1. 131–211.

51 Háy, *Született 1900-ban,* 384.

volt, a munkások körében a munkakörülmények javulása, az életszínvonal emelése keltett visszhangot például. Moszkvában nem adtak utasítást arra, hogyan dolgozzák fel a helyi pártok a határozatokat, így Rákosiék természetesen óvatosságot és visszafogottságot tanúsítottak. A helyzet nagyon ellentmondásos volt, mert Hruscsov elítélte Sztálint, de ugyanúgy sztálinista módszereket alkalmazott, az ország élén pedig még mindig sztálinista vezetők álltak.[52]

Az *Irodalmi Újság* ismét az ellenzék szószólójává vált, Háy cikke – *Az emberi méltóság diadala* – a XX. kongresszus dicsérete mellett ismét a bürokráciát kritizálta, bár keményebben, mint a korábbi írásai: „De ismerjük a személyi kultusz minden formájának megdöbbentő következményeit: az ellentmondás nélkül hozott hibás és káros határozatokat, a gondolkodás nélküli szervilizmust, a bólogató Jánosok kisebb és nagyobb gyülekezeteinek létrehozását, a kritika üldözését, a hazug szépítgetést, a demagógiát, a jogtiprást, az emberáldozatokat követelő törvénytelenséget, vagy – hogy írói területen maradjunk – az írói alkotómunka megzavarását adminisztratív intézkedésekkel és a dogmatizmus, a skolasztika, a dicshimnuszos költészet, valamint a legostobább bürokrataészjárás esztétikai ideállá, irodalmi normává emelését". [...] Mi magyar írók a tömegek lelkiismeretének a nép igazságérzetének megszólaltatói is vagyunk, mert, ha nem lennénk azok, nem érdemelnénk meg az írói nevet. [...] Bizony itt az ideje, hogy rátérjünk az általános, megalkuvás nélküli, a népet és a pártot szolgáló, mélységes megvesztegethetetlen igazmondásra."[53]

Az *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe küldött levelekből jól látszik, hogy a folyóirat és az írók nagy népszerűségnek örvendtek, az eladások száma többszörösére növekedett, nem egy olvasó hivatkozott Háy írásaira. Váradról Réti Anna (tanárnő) írta, hogy egy nap alatt elfogynak a lap darabszámai, ha megjelentek, akkor egy nap után vadászni kellett rájuk. Stiegnitz T. Péter, akkor érettségiző diák, szintén szimpátiáját fejezte ki az írók törekvésével. Mohács Istvánné Érdligetről pedig egyenesen Háy egyik cikke miatt ragadott tollat: „Én úgy gondolom, hogy Háy Gyula az, ki törődik az emberekkel és akinek talán fáj is az emberek tragédiája."[54]

A belpolitikai válságot Rákosi menesztésével nem sikerült megoldani 1956 nyarán, a politikáját a helyére kinevezett és hasonló népszerűtlenségnek örvendő Gerő Ernő folytatta. Ez a félmegoldás okto-

52 Baráth, *A Kreml árnyékában,* 167.

53 Háy Gyula, „Az emberi méltóság diadala", *Irodalmi Újság,* 1956. május 5.

54 Állambiztonsági Történeti Levéltár (ÁBTL) 3.1.9. V-150387/5. Magyar írók szerepe a forradalomban

berig tartott ki. A drámaíró ősszel már nyíltabban folytatta a kritikáját. Visszaemlékezésében a megannyi cikkeiből összesen ez a kettő írás került bele. Annyiban nem véletlen a szerkesztés, hogy a magyar és szovjet pártvezetésben ez a két publikáció váltotta ki a legnagyobb visszaütközést. Az első közleményben többek között az alábbiak olvashatók:

„Nos essünk túl az ijedtségen: igenis, az irodalom *teljes* szabadságára gondolunk. […] Az irodalomnak semmi se legyen tilos, amit a társadalom törvényei egyébként nem tiltanak. […] Viszont az írónak is, mint bárki másnak, minden korlátozás nélkül szabad legyen: megmondani az igazságot, kritizálni akárkit és akármit, szomorkodni, szerelmesnek lenni, a halálra gondolkodni, nem mérlegelni, hogy egyensúlyban van-e művében a fény és árnyék, hinni isten mindenhatóságában, istent tagadni, kételkedni bizonyos tervszámok helyességében, nem-marxista módon gondolkodni, marxista módon gondolkodni, marxista módon gondolkodni akkor is, ha az így születő gondolat még nem szerepelt a kötelező erővel megállapított igazságok közt, alacsonynak találni olyan emberek életszínvonalát is, akik fizetésének emelése még igazságosnak mondanak, nem szeretni egyes vezetőket, dilemmákból olyan becsületes kiutat ajánlani, amelyet politikai és gazdasági vezetőink irreálisnak tartanak (még akkor is, ha utóbb kiderül, hogy az írói elképzelés valóban irreális volt), bajokat ábrázolni anélkül, hogy a megoldás receptjét mellékelnénk […]. Nincs tehát szüksége az irodalomnak semmiféle *külön* korlátozásra." Cikkében tehát megjelenik a bírálat szabadsága, s egyben az emberi és polgári szabadságjogok tiszteletben tartása is.[55] Ez a cikk nem egy szovjet jelentésbe bekerült: „Ennek a cikknek a megjelenése mutatja, hogy milyen messzire mentek a magyar írók a pártvezetés elleni bírálataik során, és hogy az MDP KV mennyire kiengedte a kezéből a sajtó irányítását."[56] A szovjeteket természetesen elsősorban a nem marxista gondolkodás lehetősége sokkolta. Háy később így értékelte tettét: „Ha még néhány héttel ezelőtt valaki azt mondta nekem, hogy ilyen követelések ilyen stílusban fognak tollam alól kikerülni és Magyarországon egy hivatalos lapban nyomdafestéket látni, bolondnak tartottam volna. És mégis egyike lettem azoknak, akik szabadon, tartózkodás nélkül mondták ki azt, amit gondoltak. Az Írószövetségben a párttagok sohasem tartottak ennyi gyűlést és kitárták az ajtót a pártonkívüliek előtt is."[57]

---

55 Háy Gyula, Az írók a közgyűlés előtt, *Irodalmi Újság,* 1956. szeptember 8. Rainer M., *Az író helye,* 303.

56 Seres, *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban,* 291.

57 Háy, *Született 1900-ban,* 380.

1956. szeptember 17-én az Írószövetség megtartotta a közgyűlését. Az írók követelték a pártvezetők felelősségre vonását, Nagy Imre rehabilitálását. A feladatok meghatározása mellett tagválasztás is volt: a hatalom által támogatott írók kiestek, régi, elhallgatott írók pedig bekerültek: „Közgyűlésünk akkor éri el a célját, ha minden tette mögött ez az értelem húzódik meg: mi, magyar írók tekintet nélkül a pártállásunk és a filozófiai meggyőződésünk különbségeire, véd- és dacszövetséget kötünk az igazmondásra."[58] A szabad választáson Veres Péter maradt az elnök, társelnök Háy Gyula és Tamási Áron lett.

Háy másik cikke 1956. október 6-án (Rajk László újratemetése napján) jelent meg, *Miért nem szeretem?* címmel, amelynek főszereplője Kucsera elvtárs volt. Míg a szovjeteknél a *Közgyűlés előtt* verte ki a biztosítékot, a magyar vezetésnél ez a cikk ért el a hasonló hatást, illetve a magyar társadalomban is ez, a bürokráciát ostorozó írása lett népszerű.

„A »Kucserának« olyan visszhangja volt, amilyenről soha nem is álmodtam volna. Minden alkalommal – emlékszem egyik szerzői estémre, ami egy kis helyiségben volt meghirdetve, de a nagy tolongás miatt a Zeneakadémia nagytermébe kellett áttenni – fel kellett olvasnom a »Kucserát«. A Kucsera név fogalom lett. A magyar nyelv felvette a szókincsébe. Főnévként és melléknévként használják. Néhány nap alatt a levelek százait kaptam, részben tetszésnyilvánításokkal, részben fenyegetésekkel. Sokan, akiket Kucserának hívtak, kérték a Belügyminisztériumot, hogy nevüket megváltoztathassák."[59] Ha túlzásnak is tűnik ez a megállapítás, az biztos, hogy Háynak ez az írása országos népszerűséget hozott. Az író amúgy is szerette a rivaldafényt, így büszkeségében ez is közrejátszhatott.

De miről is szólt a cikk? „Kucsera: parvenü. És a parvenük, az újgazdagságukban, most szerzett hatalmukban tetszelgő újgazdagok, mindig gusztustalanok. Nem tudom, volt-e már a világtörténelemben olyan fokú és annyira tömegjelenségként felburjánzó parvenüség, mint a Kucseráké. Kucsera, az autója, fizetése, lakása, külön bevásárlóhelye, külön üdülője stb. segítségével eltávolodik az élettől, a néptől, a párttól, a nép és a párt fölé rendelt, a népen uralkodó eltartottá lesz, vérlázító pöffeszkedést szokik meg [...]. Kucsera semmihez sem ért és éppen ezért mindennel foglalkozik, de mindennel csak vezetői szinten. Ezt Kucsera természetesnek tartja. [...] Kucsera a mi történelmünk nagy tévedése... Kucsera valami puha, amibe történelmünk sötét zsákutcájában beléptünk. Kucsera a meggyőződéses,

58 Háy Gyula, „Az igazságért a marxistának is meg kell küzdenie minden nap." *Irodalmi Újság,* 1956. szeptember 22.

59 Háy, *Született 1900-ban,* 385.

szenvedélyes semmihez nem értő, aki tudatlansága piedesztáljáról néz le ránk és hallgatólag ragaszkodik az osztályharc élesedéséről szóló hamis tételhez, mert ez ad neki módot arra, hogy tovább játssza a politikai megbízhatóság ritka letéteményesét. [...] Miből él a Kucsera? Kétségtelenül értéktöbblet-kisajátításból. Abból, hogy társadalmunkban az értéktöbblet egy tekintélyes részét nem közhasznú dolgokra – iskolákra, kórházakra, termelést szolgáló beruházásokra, rendbiztosításra, szükséges vezető szervek fenntartására, tudományra, művészetre, üdülésre, szórakozásra, ideológiai munkára – költjük, hanem Kucserára. Kucsera parvenüségre, Kucsera dilettantizmusára. [...] Ó, Kucsera, szűnj meg létezni! Nem az életedet követeljük, de a kucseraságodnak akarunk véget vetni!"[60]

IV. Tetőpont – Balra el

A forradalom alatt – sok egyéb irányzat mellett – az önigazgatói szocializmus törekvése, a sztálini államszocializmus „társadalmasítása" is napirenden volt, de Háy még az emigrációban is baloldali reformtörekvésként értékelte az 1956-os eseményeket: „Két front alakult ki országunkban meglepően tisztán. Nem a kommunisták és a nem kommunisták frontja. A választóvonal a magát kommunistának nevező tábor közepén húzódott. A »Kucserák« és azok között, akik nem szívlelték őket. Mit akartak a Kucserák? Olyan társadalmi rendet, amelyet »kommunizmusnak« neveznek. De olyan »kommunizmust«, amely egy osztály uralma alatt, egy parazita osztály uralma alatt áll: a Kucserák osztálya alatt. Mit akartak a Kucsera-ellenesek? Ők is egy társadalmi rendet akartak, amelyet »kommunizmusnak« neveztek. De ebben a rendszerben ne legyen bürokrata uralom, ne legyenek paraziták, ne legyenek kizsákmányolók és ne legyenek Kucserák. Kommunizmus és kommunizmus. Ugyanaz a szó homlokegyenest ellenkező értelemmel. Ilyen félreismerhetetlenül ez az ellentét még sohasem mutatkozott. Egy kommunizmus az emberiségnek és egy kommunizmus a Kucseráknak: ez az eljövendő évek nagy ellentmondása." A visszaemlékezés ugyan önigazoló, de a tartalmában van igazság: a szocializmus megújítási törekvésében kiemelkedő szerep jutott az 1956-os munkástanácsoknak és értelmiségnek is.

Az október 23-i tüntetéstől az Írószövetség kezdetben elhatárolódott. Azt aznap délután viszont már üdvözölte, a szocializmus reformjaként értékelte. Ebben az is közrejátszott, hogy féltek a tüntetés radikalizálódásától,

60 Háy Gyula, „Miért nem szeretem?", *Irodalmi Újság,* 1956. október 6.

ezért mindenképp a vezetéstől várták, hogy a demonstráció élére álljon.[61] Gerőt erre személyesen is megkérték. Háy elmondása szerint azt sikerült elérniük, hogy Gerő megígérte, nem fog fegyvert használni a tömeg ellen.[62]

Háy maga is csatlakozott a tüntetéshez a Színházművészeti Főiskola hallgatóival. Részt vett még Déry Tibor, Veres Péter, Erdei Sándor, Zelk Zoltán, Benjámin László, Fekete Gyula, Gergely Mihály és Hámos György is. Ennek ellenére ettől a naptól a reformpárti kommunista írók, így Háy Gyula is, elvesztették szellemi vezető szerepüket. A beszédjeik nem hatottak a tömegre, a vezetést a tömegek vették át. A fegyveres harcokat az írók szerették volna mindenképpen elkerülni. Ráadásul Nagy Imre statáriumának kihirdetését ellenezték. Nem tartották elég erélyesnek sem, nehéz volt a döntés, hogy őt vagy a tömeget támogassák, de féltek a Nagyot bíráló hangoktól is. A kormány és utca közti ellentétet fel akarták oldani. A „szóbeli radikalizmust" támogatták, ám a fizikait elvetették. Egyben erkölcsi felelősséget is éreztek az áldozatokért.[63]

Háy október 25-én és 26-án is rövid beszédet adott a rádióban, a fegyveres harcok megszűnését szerette volna elérni, bízott Kádárban és Nagy Imrében: „Fiatalok, barátaim! Ott voltam köztetek, veletek együtt vonultam fel Budapest utcáin kart-karba öltve. A nemzeti lobogó és a Kossuth-címer árnyékában mentünk […]. A legfontosabb követeléseink teljesültek. Nagy Imre a mi emberünk, programja a mi programunk. Kádár János Rákosi börtönében tanulta meg, mi az, amitől meg kell óvni a magyart. Azok az erők, amelyektől félteni kellett benneteket, Gerő leváltásával elhagyják a kormányrudat. Hazafias érzésetek megértésre talált. […] A legsürgősebben át kell térnünk a békés eszközökre, szűnjék meg haladéktalanul a fegyveres harc!" Másnap, október 26-án közölte: „Ugyanazokért a szent célokért más fegyverrel, békés fegyverrel kell harcolni. […] De előttetek, ha akarjátok, egy egész élet áll még. Nemcsak a halálhoz kell bátorság, az élethez is. Egy hősi élet többet ér, mint egy szükségtelen, felesleges halál. Tárt karokkal várunk benneteket, építsük együtt az új hazát."[64]

Végül október 28-án Nagy Imre nyilatkozatot adott ki, ami fordulópontnak bizonyult. Nagy Imre kihirdette a tűzszünetet, a tüntetéseket nemzeti

---

61 Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom, 1956–1963* (Budapest: 1956-os Intézet, 1996), 29–30. A tanulmányban nem kerül bemutatásra részletesen minden író tevékenysége és a forradalom minden állomása, azt lásd Standeisky Éva hivatkozott könyvében.

62 Háy, *Született 1900-ban*, 389–390.

63 Standeisky, *Az írók és hatalom*, 36–42.

64 Gyurgyák János (főszerk.), *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23-november 9.* (Budapest: Századvég Kiadó, 1989), 74. és 90.

demokratikus mozgalomnak nyilvánította, bejelentette, hogy tárgyalásokat indít a szovjet csapatok kivonásáról, megszüntették az ÁVH-t, megtörtént a Kossuth-címer visszaállítása, március 15-ét nemzeti ünneppé nyilvánították.[65] A november 2-i Írószövetség taggyűlésén a korábbi irányadók – Déry, Háy, Zelk, Benjámin – hallgattak, sok írón számonkérték a sztálinista múltjukat. Ekkor már nyilvánvalóvá vált, hogy befolyásukat elvesztették, a közhangulattal a célok megegyeztek, de azok kivitelezése nem. A forradalom magyar és nemzeti jellegének folyamatos hangsúlyozása idegen volt tőlük.[66] A forradalom alatt jelent meg Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című korábbi verse, Zelk Zoltán *Feltámadás* című verse, ekkor hangzott el Örkény elhíresült „hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon" beszéde.[67] Háynak a *Kispesti Figyelő*ben és a *Magyar Nemzet*ben jelentek meg írásai: „Azt hiszem, hogy ez a forradalom az erkölcs forradalma is, mindaz, ami salak, a tűzben kicsapódott belőle, és maradt a tiszta érték […]",[68] a rádióban a *Naplójegyzetek* írását olvasta fel. Ezekben főleg a felső vezetést kritizálta a félrement szocializmusért: „De mindennél megdöbbentőbb hazugság volt az, hogy mindezt a szocializmus nevében tették. Nem volt könnyű rájönni, hogy az, amit az utolsó évtizedben építettek, nem szocializmus."[69]

1956. október 31-én az MDP feloszlatta magát, és helyette létrejött az MSZMP. November első napjaiban Kádárt jelölték ki az első számú embernek Moszkvában. Kádár népszerű volt a baloldali körökben, az 1950-es években ő is egyike volt a koncepciós perek áldozatainak, a felkelés alatt a Nagy Imre-kormány államminisztere volt, és a forradalmat „népünk dicsőséges felkelésének" nevezte. Erről Háy így vélekedett: „Hírlik, hogy az ÁVO kínzókamráiban különös kegyetlenséggel bántalmazták. Szabadulása után gyakran találkoztunk. […] Értékelte és tisztelte az irodalmat. Mi írók is szerettük. A Sztálin utáni időkben egyre hevesebben követeltük a szabadon bocsájtását, majd teljes rehabilitálását, míg Rákosinak lassan mégis engednie kellett."[70]

Az új pártba Kádár Lukácsot, Háyt és Déry Tibort is felkérte, hogy részt vállaljanak. Háy és Déry ezt visszautasította: „Még aznap este felhívott

---

65 Gergely, Izsák, *A huszadik század története*, 383–384.

66 Standeisky, *Az írók és hatalom*, 77.

67 Eredetileg úgy hangzott el, hogy a rádió „hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon". A köztudatban a többes számú verzió terjedt el.

68 ÁBTL 3.1.9. V-150387/4. Magyar írók szerepe a forradalomban

69 ÁBTL 3.1.9. V-150387/3. Magyar írók szerepe a forradalomban

70 Háy, *Született 1900-ban*, 398.

Lukács György. Nem volt jelen a pártalapításnál. Kádár üdvözletét küldi, meghívja Lukácsot, engem, Déry Tibort és még egy vagy két írót, hogy tagjai legyünk az új párt ideiglenes vezetőségének. Egy másodpercre váratlan remény támadt bennem. Talán mennének ily módon a dolgok? Ha az ember a hasonló érzelműekkel együtt tarthatná a kormányrudat. Kis hatalommal felruházva... Olyan hosszú ideig töprengtem, hogy Lukács már azt gondolhatta, megszakadt az összeköttetés. Azután nemet mondtam. Már nem tudtam magamban olyan sok hitet és reményt összehozni, ami az igenhez szükséges lett volna".[71] Háy, aki még 1956 nyarán is a „népet és pártot szolgáló igazmondást" hirdette, őszre már nem tudott hitet tenni az új párt mellett.

November 4-én a az intervenció első napján hajnalban a Háy-házaspár úgy döntött, hogy tenniük kell még valamit, így a Parlamentbe mentek („az ember célokat keres, még egy eljátszott élet számára is.").[72] Ugyanekkor például Kodály Zoltán is arra kérte a szovjet zeneszerzőket, hogy támogassák a szovjet csapatok kivonását Magyarországról. Háy a Parlamentben találta Tildy Zoltánt, Dobi Istvánt, Rónai Sándort, Bibó Istvánt. Későbbi jövője alakulásának szempontjából – a Kucsera-cikk mellett – ez volt a másik döntő pillanat Háy életében, az 1956. november 4-én elmondott rádióbeszéde. Ezt magyarul ő mondta be, felesége németül, a rádió két munkatársa pedig angolul és oroszul. A segélykiáltás így hangzott: „Figyelem! Figyelem! Figyelem! Kedves Hallgatóink! A Magyar Írók Szövetségének felhívását hallják. Itt a Magyar Írók Szövetsége! A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiájához, tudományos egyesüléséhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. Kevés az idő! A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, tudósokon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!"[73]

Az antiszemitizmus a forradalmi napokban ismét nyíltan felütötte a fejét. Nem ez volt az események fő jellemzője, de a probléma attól még jelen volt. A forradalom kitörésekor sok zsidó megijedt, hiszen 1945 óta alig 12 év telt el. Nagy Imre miniszterelnökségét kezdetben az írók is taktikai lépésnek tartották – az antiszemita „zsidóuralom" elmélet nem halt el, eszerint 1945 után a gazdasági pozíciók helyett már a hatalmi funkciókat szerezték meg. Ez megjelent 1956-ban is, az antiszemitizmus nem egy esetben a

71 Uo. 400.
72 Uo. 408.
73 Uo. 412.

hatalom ellen szólt. Háy is elismerte, hogy az egyik forradalmi bizottságban „a környéken lakóktól hallottam, hogy több jelölt ellen zúgolódás volt, mert kommunisták vagy zsidók." 1957-ben – egy bányászgyűlésen – Marosán György Háy népszerűségét pedig a zsidóságával próbálta csökkenteni: „mit hazafiaskodik Háy Gyula, aki kitért zsidó." Más volt a helyzet a fővárosban és vidéken. Tettlegesség elsősorban a vidéket jellemezte. A fővárosban inkább a verbális agresszió volt a jellemző, ebből a legismertebb az „Icig, nem jutsz el Auschwitzig!" jelmondat. Azonban nem egy visszaemlékezés szerint éppen a fővárosban léptek fel antiszemita hangok ellen. Kádáréknak nem volt érdekük, hogy ezt feltárják, ugyanis a vizsgálódás során hamar kiderült, hogy az antiszemitizmus a hatalom ellen is szól, illetve, hogy pont a forradalmi bizottságok próbálták elnyomni ezeket a hangokat.[74]

November 20-án Háy Gyula Gurkin ezredessel, a városparancsnokság vezetőjével találkozott, hogy a letartóztatásokról beszéljenek: „Gurkin hajlandó volt nekünk fontos engedményeket tenni, ha teszünk valamit a munka felvételéért az üzemekben. Megígérte, hogy a letartóztatottak ügyét a leggyorsabban ki fogja vizsgálni és biztosított arról, hogy a jövőben nem hurcolnak el magyar foglyokat az országból. Ellenszolgáltatásul azt követelte, hogy a magyar írók azonnal kezdjenek írni és publikálni és ezáltal jó példával elöljárni. Beleegyeztünk, egyetlen feltétellel, hogy cenzúra nélkül publikálhassuk azt, amit helyesnek tartunk és csak azoknak a szerkesztőségeknek írjunk, melyeknek állásfoglalása politikai szempontból számunkra elfogadható".[75]

Az Írószövetség decemberben újra hitet tett a forradalom mellett (a *Gond és hitvallás* című írás). Az írás már korábban megszületett egy másik fogalmazvánnyal, a *Mi magyar írók vagyunk…* írással. Utóbbit Háy szerkesztette Déry és Erdei segítségével, azt a Központi Munkástanácsnak küldték el. Ebben kifejezték támogatásukat a munkástanácsok iránt, a szocialista alapon való újraindulás vágyát, aggodalmukat a Kádár-kormány akciói felé, és természetesen az irodalmi szabadságot is hangsúlyozták. Egyben magukat a forradalom eszmei előkészítőinek értékelték.[76] Háy, Veres és Erdei decemberben még egyszer tárgyalt Kádárral: „Kijelentettük, hogy az író szerepe történelmileg meghatározott és hivatkoztunk 1848–49-es forradalomra. Ez pedig azt jelentette, hogy az irodalmat erkölcsi elvek irányítják, amelyek meghatározója nem a párt, hanem kizárólag az írók

74 A témát részletesebben lásd Standeisky Éva, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum, 2007), 174–221.

75 Háy, *Született 1900-ban*, 420.

76 ÁBTL 3.1.9. V-150387/5. Magyar írók szerepe a forradalomban

embersége, igazságszeretete és szabadságvágya. Kádár, a kommunista párt első titkára, az ilyenfajta gondolatmeneteket növekvő türelmetlenséggel hallgathatta."[77] A találkozót Háy kezdeményezte, azonban az utolsó pillanatban a legtöbb író lemondta azt, Kádár nehezményezte is, hogy az írók inkább a szakszervezetek felé fordulnak a kormány helyett.[78]

A hatalom megpróbálta az írókat és értelmiségieket maga mellé csábítani, ám a kívánt hatást nem érték el. A letartóztatások előtt Háyt például zaklatták: „Csak azt tudom, hogy a házkutatás előtt hetekig névtelen telefonhívásokkal lettünk zaklatva. Nappal és éjszaka, gyakran tíz-tizenötször egymás után csöngött a telefon. Válogatott trágárságokkal és életveszélyes fenyegetésekkel próbáltak minket sodrunkból kihozni. Világos volt, hogy nem fogják ennyivel beérni."[79] 1957. január 17-én az Írószövetség működését felfüggesztették, január 19-én éjjel pedig több írónál házkutatást tartottak, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort letartóztatták (Déryt áprilisban), ezzel pedig elkezdődött a „nagy íróper". Kihallgatások sora kezdődött el, és végül is több hónapnyi fogva tartás után, helyzetük javítása érdekében az írók így vagy úgy, de megtörtek. Első kihallgatásánál Háy még úgy nyilatkozott, hogy „[...] heves küzdelmet folytatott az Írószövetség pár tagja, majd pedig többsége az irodalom szabadságáért – olyan értelemben mint pl. azt a kínai párt hirdeti, továbbá, az irodalom ellen foganatosított adminisztratív beavatkozások ellen [...]. Véleményem szerint az október 23-i események zöme spontán jött létre, mint a tömegek jogos elégedetlenségének kitörése, ugyanakkor azonban kezdettől fogva az volt a véleményem és ma is az, hogy a népmozgalommal egyidejűleg szervezett ellenforradalmi megmozdulások is voltak, amelyek azonban nem változtatnak a pozitív jelenségeknek hasznos voltán és erkölcsi tisztaságán."[80] Ekkor még megjegyezte, hogy titkolnivalója nincsen, együttműködésre hajlandó, de ezt szabadlábon szeretné megtenni, mert „semmi olyat nem követtem el, ami miatt letartóztatásban kellene lennem."[81]

Február 3-i kihallgatását a következőként fejezte be: „Nem fejezhetem be egy szubjektív megjegyzés nélkül. Éles tollú, kemény hangú író vagyok. Hiszek abban, hogy az igazság kimondása előbbre visz bennünket, a szocializmus, a nép boldogulása felé, az igazság elhallgatása pedig előbb-utóbb megbosszulja magát. Ez vezetett írói vitámban, ez vezetett

77 Uo. 420.
78 Standeisky, *Az írók és hatalom*, 165.
79 Háy, *Született 1900-ban*, 420–421.
80 XX-5-h 196. doboz. Déry Tibor és társai. Operatív iratok
81 Uo. Jegyzőkönyv Háy Gyula kihallgatásáról. 1957. január 20.

pártban taggyűlési felszólalásaim is. Vitáim szakmai területről indultak, de mivel rossz funkcionáriusokkal való összeütközésre vezettek, át kellett térnem a közéleti erkölcs, főleg a funkcionáriusi erkölcs bírálására is. Ez sok személyes ellenséget szerzett nekem, akik minden rosszat feltételeznek rólam."[82] Március 28-i kihallgatásán – ekkor már 2 hónapja volt letartóztatásban – látszódott az eltolódás, az önkritika felé hajlás, a Kucsera-cikket így kommentálta: „Ma ezért súlyos szemrehányásokat teszek magamnak és minden vágyam, hogy a tollammal jóvá tehessem azt, amit a tollammal hibáztam. Úgy hiszem, hogy erre a bennem az utóbbi hetekben végbement változás után meg is van az erő.").[83] Végül is májusi jegyzőkönyvek szerint Háy már sokkal kritikusabb magával, írásaival és tetteivel szemben, a „demoralizált lelkiállapotára", „átmeneti eltévelyedésére" is hivatkozik. Augusztus 22-i, utolsó kihallgatásán még megjegyezte, hogy semmilyen bűnös, tiltott célú szövetkezésben nem vett részt, „mély, igaz szeretettel szereti a Magyar Népköztársaságot". Háy próbálta menteni a helyzetét, kijelentette, hogy „amikor az ellenforradalom előre tört és a párt széthullott, olyan megrendülés vett rajtam erőt, amelyet szégyenkezéssel kell bevallanom. Ezekben a napokban született írásaimat és nyilatkozataimat nem tudom menteni, de mégis kérem figyelembe venni, hogy nem rossz szándékból, hanem pánikszerű kapkodásból származnak. [...] Nagyon hiszek abban, hogy e néhány nap fejvesztett cselekedetei nem fogják értéktelenné tenni ezt a sokévi lelkes és eredményes munkát. Amit akaratom ellenére vétettem saját eszméim ellen, azt is csak, mint író tudnám a jövőben jóvátenni."[84] Ekkor Háy nyolc hónapja volt letartóztatásban, az eseményeket már képes volt kritizálni, de magát még mindig nem vallotta bűnösnek, szándékait a „múlt hibáinak mielőbbi kijavítása" vezérelte. Emellett kihallgatásából jól látszik, hogy szerette volna biztosítani továbbra is helyét az irodalomban.

Ezzel nem volt egyedül, nem számított börtönbüntetésre, egy rövid idejű elhallgattatást és megrovást várt. A letartóztatás elhúzódott, a vádlottak pedig egyre kétségbeesettebbek lettek. Déry szintén kitartott igaza mellett kezdetben, egészségi állapota folyamatosan romlott, levelet írt Kádárnak, bűnbánóírás szintén született tőle. Zelk is írt bűnbánó verset és levelet, Háy a börtönnaplóját és akkor írt drámáját szintén a fogvatartóknak szánta.[85] Végül az ítélet Déry Tibor I. rendű vádlottat és Háy Gyula II. rendű vádlottat bűnösnek találta a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló

82 Uo. Jegyzőkönyv Háy Gyula kihallgatásáról. 1957. február 3.
83 Uo. Jegyzőkönyv Háy Gyula kihallgatásáról. 1957. március 28.
84 Uo. Jegyzőkönyv Háy Gyula kihallgatásáról. 1957. augusztus 22.
85 XX-5-h 196. doboz. Déry Tibor és társai. Operatív iratok.

mozgalom vezetésével elkövetetett bűntettben." Zelk Zoltán III. rendű vádlottat és Tardos Tibor IV. rendű vádlottat „csak" részvételben találták bűnösnek. Déry kilenc, Háy hat, Zelk három, Tardos másfél évet kapott. Háy büntetésében nagy szerepe volt a *Miért nem szeretem?* írásának és a november 4-i rádióbemondásának.[86]

Börtönéveiről nem sokat tudni, a fordításai mellett megírta *Mohács* című drámáját, a visszaemlékezéseiben is utal az 1526–1956, II. Lajos – Nagy Imre párhuzamokra, ez a hatalmat is zavarta a későbbiekben. Nevelője a következőképp jellemezte: „Fegyelmezett, óvatos, magas műveltséggel rendelkező személy. Politikai magatartása terén kommunistának tartja magát, azonban nézeteiben még most is sok megnyilvánulása, álláspontja a revizionizmusra vall. Igen óvatos, nem egészen őszinte beszédeiben. Nem bizonyította tettekkel a mondásait, zárkatársai között igen jól összefért még a papokkal is. Bűncselekményét szavakban elismeri, hogy mennyire bánta meg arra csak a szabad életben végzett munkája ad választ."[87] Végül Déry és Háy másokkal egyetemben (Farkas Mihály, Farkas Vladimir és Péter Gábor) 1960-ban szabadultak amnesztiával. Ez része volt Kádár nemzetközi elismertségének elfogadásához is, ami aztán 1963-ban folytatódott. Háy Gyula több mint három év után kiszabadult fogságából, de ekkor még nem tudta, hogy a szabad lét elviselhetetlen könnyűsége vár rá.

V. Végkifejlet – Persona non grata

Az 1960-as évek közepére a legtöbb írónak a konszolidációnak köszönhetően sikerült visszatérnie az irodalmi életbe, kiegyezett a hatalommal. Ez Háy Gyulának nem sikerült. A hatalom nem árult zsákbamacskát, szabadulása után nem sokkal közölte vele, hogy „nem tulajdonítunk valamiféle túlméretezett jelentőséget annak, hogy ő mikor tér vissza az irodalmi életbe. Leszögeztem azt is, hogy sem külföldi, sem belföldi szempontból számunkra nem életbevágóan fontos, hogy ő tisztázza helyzetét. Ez a dolog sokkal inkább számára érdekes."[88] *Mohács* című drámáját elutasították, mert az nem „időszerű", és a jelenről kellene írnia, illetve a feljegyzésben megjelenik a nyugdíj kérdése is, ami egy évekig tartó huzavona lett a két fél között – Háy állandó nyugdíjat szeretett volna, ám ezt a hatalom folyama-

86 MNL OL 288. fond. 32. csoport 7. ő.e. 1957. KB Külügyi Osztály. Déry Tibor és társai ellen folyamatban volt büntető ügyről.

87 Tamáska Péter, *Márianosztrai panoptikum* (Budapest: Pallas Kiadó, 1988), 128.

88 XIX-J-4-aaa 127. tétel. Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán ügyei (1960–1962) XIX-J-4-aaa 146. tétel. Háy Gyulával kapcsolatos levelek, feljegyzések, cikkek (1965–1966)

tosan elutasította. Fordításokból élt, azok nem jelentettek állandó bevételt, és a neve se került ki a színházi plakátokon azoknál a daraboknál, amiket ő fordított.

Háy felajánlotta, hogy ha publikálják *Mohács* című drámáját, akkor egy bevezetőben „tisztázná a helyzetét", de a dráma „félreérthetősége" miatt ezt nem fogadták el. Aztán volt olyan próbálkozása is, ahol egy novellában egy dogmatikus és revizionista folytat párbeszédet. Ezt is elutasították, bár Köpeczi Béla szerint itt már „felderengett valamiféle önkritika".[89] Háy abban a „különleges" bánásmódban is részesült, hogy míg a többi író büntetését elengedték, nyugdíjat kaptak, feleségeiket engedték dolgozni, addig ez vele nem történt meg, priusza megmaradt. 1962 augusztusában elkeseredésében már hajlandó lett volna egy önvallomást is írni. A *Mohács*hoz írt egy levelet, ebben közli, hogy már egy másik történelmi drámán, az *Attilá*n is dolgozik, illetve egy kötetbe gyűjtené és kiadná bizonyos drámáit.[90]

Ezzel már a hatalom is komolyabban foglalkozott, lektori véleményeket is kértek a drámagyűjteményről. Az egyik lektor, Hámori Ottó támogatta a kötet kiadását, sőt, szerette volna, ha Háy az *Attilá*t is a kötetbe teszi. Ráadásul Háy önvallomásáról úgy nyilatkozott, hogy az előszót elégségesnek tartja, de nem gondolja, hogy ennek kell magyaráznia az „író személyes útjának legutóbbi nagy törését. Itt ízlésesebb, ha – mint teszi – a történelmi dráma problémáiról szól."[91] A másik lektor is dicsérte a műveket, a „problémásabb" darabokat (*Mohács* és *Attila éjszakái*) úgy jellemzi, hogy azoknál pont nem sikerült „kibogóznia" az aktualitásokat. Ez a lektor viszont rokonszenvesnek ítélte meg az előszót. Háy valószínűleg sokat köszönhet ezeknek a szavaknak, mert 1964-ben kötete megjelent *Királydrámák* címmel, és a neve is feltűnt a fordításoknál. Hat színdarab került a kötetbe az előszóval együtt. Az előszó a történelmi drámáról szól, de a lényegi eleme, hogy ezek az írások nem is többek: „II. Lajoson II. Lajost értettem, Márián Máriát, Károlyon Károlyt, Attilán Attilát és így tovább." Az előszó végül azzal zárult, hogy reméli, a gondolatmenetét egy másik kötetben még folytathatja. Biztos, ami biztos alapon, a könyv fülszövege is megjegyzi, hogy ezek nem „áltörténelmi drámák". Természetesen azok voltak, Háy mindig a jelenre koncentrált: *A lóban* (1960–1961) Caligulával a zsarnokot és követőit parodizálta ki, az *Isten, császár, parasztban* (1931–1932) a fasizmus ellen emelt szólt, a

89 Uo.
90 Uo.
91 Uo.

Mohácsban (1958–1960) az 1956-os eseményekre utalt, az *Attila éjszakáiban* (1961–1963) a korszakváltás jelenik meg.

1963-tól Háy külföldre is mehetett bemutatóira, innentől kezdve pedig felmerült a disszidálás kérdése is.[92] Saját és felesége visszaemlékezései alapján ők nem akarták elhagyni Magyarországot, sőt, maga Aczél ajánlotta fel nekik többször ezt a lehetőséget. A kérdés már csak azért is felmerülhetett, mert 1965-ben már hónapok óta külföldön volt, Háy maga a munkáira és különböző bemutatóira hivatkozott, a távolléte pedig egyre több kérdést vetett fel. 1965 szeptemberében írt egy levelet Kenyeres Ágnes ismerősének. A levelet természetesen nem csak Ágnes ismerőse látta, ezt maga Háy is tudta, annak a tudatában is írta. A levélben két fő kérdés volt: a hazautazás ideje és az egzisztenciális probléma. A külföldi bemutatókra hivatkozva azt írta, hogy még nincs meg az a pillanat, amikor tudnák feleségével az utazás idejét, de természetesen szándékoznak visszatérni Magyarországra. A hazautazással pedig még egy probléma volt, a megélhetés kérdése: „Egyelőre számomra a hazatérés az önként vállalt nyomort (nem képletesen, hanem a szó szoros értelmében) és előbb-utóbb minden alkotómunkám lehetetlenné válását jelentené. […] Egyetlen fillér írói jövedelmem sincs." „Úgy tudom, ma már én vagyok az egyetlen magyar író, akit nem vettek vissza az Írószövetségbe, a Penclubba, az Irodalmi Alapba stb." A levélben megjelenik egy állítólagos külföldi, magyarnyelvű sajtótermék, ami azt közölte, hogy sohasem fog hazamenni. Ezt Háy cáfolta a levélben, de nyilvánosan nem („Szabad-e ezeknek a jelentéktelen, nyilvánosság kizárásával megjelenő sajtótermékeknek egy cáfolattal nemzetközi nyilvánosságot adni?")[93]

1965 decemberében Asconából írt levelet a Szerzői Jogvédő Hivatalnak: „Néhány hónapja, de különösen a frankfurti könyvvásár óta, egyre gyakrabban jutnak hozzám olyan értesítések és üzenetek, amelyeknek közös tartalma az, hogy szinte minden népi demokratikus ország színházai, kiadói, jogvédő ügynökségei, stb. a Magyarországot képviselő kollégáikhoz fordulnak az én darabjaim előadásai vagy közlései jogaiért és majdnem szó szerint mindig ezt a választ kapják: »várjatok, amíg kiderül, hogy Háy disszidál-e, vagy sem.« […] Külföldi tartózkodásom teljes eredménnyel járt. […] Számos újabb megállapodást kötöttem, a folyamatosság a jövőre nézve biztosítva

92 Útlevelet a priusza miatt először nem kapott, de a német társaság, ami a darabját rendezte, a Szerzői Jogvédő Hivatalnak csak úgy utalta át a teljes összeget (15 000 márka), ha Háy is jelen lehet a próbáknál Hamburgban. Utazása előtt Vályi Gábor, a Kultúrkapcsolatok Intézetének munkatársa felkereste, és kérte, hogy politikai jellegű kérdésekben ne nyilatkozzon külföldön. HU OSA 300-40-6, 12. doboz. Háy Gyula, Háy Gyuláné

93 XIX-J-4-aaa 146. tétel.

van. Ugyanakkor otthon Magyarországon még a létezésemet is mély hallgatás vette és veszi körül. Sem színpadon, sem nyomtatásban semmi sem jelenik meg tőlem. Külföldi eredményeimről a magyar sajtó egyetlen sorban sem emlékszik meg. Külföldön ellenben minden sikeremet magyar nemzeti sikernek tekintik [...]. Amikor ehhez még hozzájárul az is, hogy »várjunk, hátha disszidál«, akkor igazán nem kell csodálkozni, ha külföldön elkezdik a sikereimet nem a mai magyar kultúra javára, hanem annak terhére számon tartani. Ezen nem tud változtatni az sem, hogy következetesen kerülök mindennemű politikai megnyilatkozást és minden alkalmat felhasználok arra, hogy magyar voltomat és a mai magyar kultúrával való kapcsolatomat hangsúlyozzam. A dolog anyagi oldalát te legalább olyan tisztán látod, mint én. Tudod, hogy otthoni jövedelmem alig több a nullánál, ha most haza utaznék, a teljes nincstelenség előtt állnék. Bizonyára erre támaszkodik az az elképzelés, hogy én a közeljövőben »disszidálni« fogok. Nos, ha a külföldön tartózkodást egyszerűen »disszidálásnak« nevezzük, akkor nem tőlem függ, hogy a jóslat beválik-e vagy sem: a magam szempontjából sem vagyok olyan esztelen, de a hazámmal sem követhetem el ezt a szégyent, hogy hazamenjek nyilvánosan éhen pusztulni, amikor külföldön ünnepelt írója lehetek a mai magyar irodalomnak. De ha egy bizonyos negatív politikai vagy erkölcsi állásfoglalást is értünk a »disszidáláson«, akkor senkitől semmire nem hagyom magamat kényszeríteni. Gondolom, azok a nemtudomki, aki nemtudommiért a »disszidálásra« lesnek, úgy gondolják, hogy előbb-utóbb kifogyok a magyar utazási papírokból és akkor kénytelen leszek megtagadni hazámat és elveimet, hogy valamiféle külföldi papírosokhoz jussak."[94] Az idézet hosszú, de világos.

Háy már csak azért is szorult magyarázkodásra, mert e levél előtt egy hónappal hamarabb a Londoni Evening Standard számában megjelent róla *A siralomházból megmenekült* című rövid cikk. *A ló* című drámáját mutatták be Oxfordban, ennek apropóján pedig egy pár mondatos nyilatkozat is megjelent a börtönéveiről: „Nagyon rosszul bántak velem" – mondta riporteremnek. „De nekem szerencsém volt: sok barátom van, akiknek sokkal rosszabbul ment a sorsa." Ő Svájcban él, de még magyar állampolgár. „Bármikor visszamehetek Magyarországra, amikor kívánok" – mondta, „de egyelőre nem sietek vele, sohasem lehetek biztos benne, mikor engednek megint ki."[95] Ezt az interjút Háy tagadta.

---

94 Uo. Háy Éva elmondása alapján a külföldi bemutatókból valóban sikerült rendezni anyagi problémáikat, egy autót is tudtak vásárolni.

95 Uo.

Háy levele nem maradt visszhang nélkül, a vezetésben is az a benyomás született, hogy a kérdéssel foglalkozni kell, és Háy, ha nem akar disszidálni, akkor erre ne is legyen kényszerítve. Ennek ellenére a hivatalos válaszlevélben Háy érveinek cáfolata jelent meg, elsősorban az anyagi kérdésekkel szemben, így már csak ezért is: „Neked kell végleg és határozottan döntened". Ez a válaszlevél egyébként sok ellenőrzésen és variáción ment át. A levelezésbe végül Gyémánt András, az akkori magyar svájci nagykövet is becsatlakozott, állítása szerint például ő nem is tudott arról, hogy Háy egy éve Svájcban tartózkodik (1966. január). Arról se volt tudomása, hogy disszidált volna vagy hogy menedékjogot kért volna.[96]

A levelezések folytatódtak, de végül is az eredmény változatlan maradt. Háy Gyula többé nem utazott haza, 1965-től 1975-ös haláláig külföldön élt. Asconában, Svájcban telepedett le feleségével együtt. Még ha az anyagi gondjai rendeződtek is volna (a cáfolat szerint igenis jól keresett), a lényegi elem nem változott volna: Háy nem tudott visszatérni a magyar irodalmi életbe, nem tudott volna újra főszereplője lenni a közéletnek, ezt pedig valószínűleg nem tudta volna elfogadni. Háy Éva írásából a csalódottság jól látszik, hogy a külföldi sikerek ellenére Magyarországon férjét még mindig elhallgatták. A hatalom nem akarta visszafogadni Háyt, ezért a jobb élet reményében a házaspár külföldön maradt. Magyarországon darabjait nem játszották, de külföldön sikereket ért el. Darabjait, elsősorban az *Isten, császár, paraszt*ot és a *Tiszazug*ot játszották, például az 1966-os Avignoni Ünnepi Játékokon. De bemutatták Münchenben, Hamburgban, Zürichben, Bécsben, Londonban, Párizsban is stb. A *Tiszazug*ból tévés felvétel is készült.[97] Háy 1975-ben halt meg, Magyarországon csak halála után 10 évvel kerülnek először a darabjai újra a színpadra: *Isten, császár, paraszt* (1983), *Tiszazug* (1984), *A ló* (1986), *Attila éjszakái* (1986), *Mohács* (1987), *Appasionata* (1992).[98]

Háy Éva a férje örökségét próbálta alakítgatni, a rendszerváltáskor arra számított, hogy férje nemzeti hős lesz, újratemtést kap, utcát neveznek el róla és drámáit sűrűbben játsszák majd. Ezek nem történtek meg. 1991-ben egy mérges levélben kelt ki a Történelmi Igazságszolgáltatás Bizottság ellen: „Háy Gyulából nem nemzeti hőst, hanem büdös zsidó moszkovitát csinálnak"[99] – summázta a véleményét. Háy Gyula 1993-ban posztumusz

96 Uo.

97 Háy, *A barikád mindkét oldalán*, 352–367.

98 Az *Appasionatát* már külföldön írta. 1957-ben játszódik, egy művész házaspárnak kell döntenie a hatalom kiszolgálásáról és disszidálásáról. Az önéletrajzi elemeket nem nehéz észrevenni a műben.

99 Háy, *A barikád mindkét oldalán*, 388.

Demény Pál-emlékéremben részesült. Ugyan magát antikommunistának írta le 1956 után, de a visszaemlékezése alapján ő is, felesége is megmaradt szocialistának. A nyugati balos körökben is csalódtak, a harmadik utat a demokratikus szocializmusban találták meg.[100] Háy Éva rendelkezése alapján férje a mai napig az asconai temetőben nyugszik.

Háy Gyula visszaemlékezéseiben a XX. századot csak állandó útitársaként emlegette. Életében valóban ott volt a véres század: antiszemitizmus, világháborúk, forradalmak, emigráció, értelmiségi felelősségvállalás, ideológiák kiszolgálása vagy épp megtagadása. Élettörténete, drámái, cikkei több szempontból is igen tanulságosak. Kár lenne őket elfelejteni.

Ádám Farkas – Ph.D. student in History, Historical Russistics Doctoral Programme, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: adamwolf91@gmail.com

100 Háy, *Született 1900-ban,* 455.

Endre Sashalmi

WITHDRAWAL FROM THE PUBLIC AND INCREASED RULER VISIBILITY

The Tsar's Image and His Mortal Body as Means of Fostering National Cohesion during the Reign of Tsar Alexander III (1881–1894)

This study discusses the different forms and media of ruler visibility in Russia in a period marked by the paradox between the withdrawal from the public by tsar Alexander III and his increased visibility when he came to the throne after the assassination of his father. I explore how old and new media (icons and posters e.g.) were used for the purpose of strengthening loyalty to the ruler. With this writing, I intend to complement what Richard Wortman has written in his magisterial book on the scenarios of power concerning the reign of Alexander III. At the same time, I try to place the topic within the framework of Russian nationalism of the late 19th century.

Keywords: *iconography, coronation, coronation jetons, lubki, funeral, crypto-portrait icons, concept of state, the "tsar's two bodies", coinage, beard as a sign of Russianness, autocracy, russkii, rossiiskii, nationalism.*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.5

I. Methodological and terminological prolegomena*

Darin Stephanov defines "modern ruler visibility" as "a composite concept" which combines "projected traits of personal character, with short-term and long-term imperatives of policy, both domestically and abroad. It incorporates not only a physical aspect – a monarch's more active participation in public events and ceremonies – but also the more frequent occurrence of references to and discussions of his person in the press."[1] According to these criteria the reign of Tsar Alexander III will no doubt qualify as the years of *increased ruler visibility*, *despite his marked withdrawal from public events and ceremonies* compared to the previous reigns.

The discussion of *ruler visibility* with regard to the Russian Empire must definitely begin, and, one may say not without a firm foundation, also end with a reference to Richard Wortman's magisterial two-volume book entitled *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy.* In the second volume of his work which has the subtitle, *From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* part 2 is dedicated to the reign of Alexander III with the heading: '*Alexander III and the Inception of a National Myth*'.[2] Wortman's concluding remarks concerning the reign of Alexander III, together with the statement in his introduction to this volume regarding the change of paradigm beginning with the accession of Alexander III in presenting the ruler to his subjects, can serve as a justification of the title chosen for this paper:

"The presentation of Alexander's death in the Russian and foreign press created the legend of a *beloved and powerful national leader. [...] Despite* the famine and *the absence of public participation* [...] these evocations left the impression that Russia was better off and more powerful than in 1881,

---

* The work was created in commission of the National University of Public Service under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled "Public Service Development Establishing Good Governance".

1 Darin Stephanov, "Public Celebrations of Emperor Nicholas I (1825–1855) in the Grand Duchy of Finland, Typology, Dynamics, Impact", in: academia.edu 2, fn. 4. (Accessed: Nov. 29, 2016.)

2 Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II.* (Princeton: Princeton University Press, 2000) vol. II. 159–270. Italics are mine!

a feeling widely held among the officials and, most importantly by Nicholas II when he ascended the throne."[3]

"Two overarching myths, a European and a National myth framed the presentation of political power in Russia from Peter the Great to the abdication of Nicholas II [...]. Only with the assassination of Alexander II in 1881 did the emperor and his advisers *introduced a myth to preserve absolute power that emphasized the monarch's national character."*[4]

Although the *paradox between public withdrawal and increased ruler visibility as such* was not treated in Wortman's classical work, still, my paper can be just a small contribution to this issue focusing on those aspects which were not at all, or not discussed at due length by Wortman, but were crucial, in my view, in fostering 'national' cohesion. These aspects concern, above all, *coinage*, the importance of *coronation jetons*, the old-new iconographic device in icon painting that I call *crypto-portrait icons*, a genre of popular graphic art called *lubok,*[5] and to a lesser extent *some rituals* to be specified later on. All these can be subsumed under Wortman's term, *scenarios,* as it was defined by him very broadly: he used "the term *scenario* to describe the individual modes of performance of the imperial myth".[6]

---

3 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II.* 305. Italics are mine!

4 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 6. Italics are mine! The term, *absolute power,* should be changed into *autocratic power* to understand the crucial difference between western absolute monarchies that had existed previously in Europe, and the Russian political system! There is no space to go into details here, but it must be noted that *absolute power* did not mean legally unlimited power, so it did not involve the idea that the ruler was completely above all laws whatsoever, while this was a *conditio sine qua non* of autocracy as it was clearly stated in the Fundamental Laws of the Russian Empire in 1832, as we shall see later. For the problem of *absolute monarchy - autocracy* see my article: Endre Sashalmi, " 'God is High up, the Tsar is Faw Away': The Nature of Polity and Political Culture in 17th-Century Russia. A Comparative View", in: Wim Blockmans, Anderé Holenstein, Jon Mathieu (eds.) *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900* (Aldershot: Ashgate, 2009, (131–148.) 138–141.

5 The Russian word *lubok* (plural: *lubki*) means folk picture, cheap popular print (broadside or poster) which appeared in Russia in the 17th century but became more important from the second half of the 18th century, and really flourished in the 19th century when it became widespread as a genre serving the needs of the common folk for pleasure. Its production began as simple woodcuts but with the improvement of technology the quality changed significantly in the second half of the 19th century when lithographic method was adopted, and '*lubok* culture' became a kind of national characteristic by the beginning of the 20th century.

6 Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to Nicholas I* (Princeton: Princeton University Press, 1995), vol. I., 6.

Scenarios visualizing the *ruler's portrait* and involving *his mortal body* remained important in 19th-century Russia because of the ill-developed concept of the *state* (in Russian: *gosudarstvo*). The personal or *natural body of the ruler* was by far more important than the *'body politic'*.[7] This latter term deserves to be put in brackets in the Russian context because this metaphor, i.e. the *organic notion of the political community* which eventually acquired *legal-corporate character* and became an entity with rights of its own, a phenomenon common to Western political thought from the Late Middle Ages on, never fully emerged in Russia.[8] Since this organic-corporate phenomenon was the prerequisite for the emergence of the notion of the state, it is important to keep in mind Edward Muir's eloquent statement: "Long before the state became the abstract legal entity as it is today, it was a *body politic*."[9] Under these circumstances "the notion of the *state* as an impersonal institution operating according to laws of its own" was virtually unknown in Russia, and remained an ideal of Westernized bureaucrats, as it did not acquire "an existence independent from the person of the monarch as it did in France or England".[10] The reason for this was not so much the "highly literal and personalized symbolic world of Russian monarchy", as Wortman claims,[11] but rather *autocracy itself*! Autocracy, as we shall see, *eo ipso* precluded the full realization of the *concept of the state in the Western sense*, and an important further factor hindering its completion lay in the Russian language. The Russian word, *gosudarstvo,* which came to designate the *state*, unlike the Western terms employed to name this impersonal legal entity (*state, stato, état,* etc.), was *closely associated with the person of the ruler*, as it was derived from the word *gosudar',* a title of the ruler in Muscovite times (when the ruler was *tsar* and *gosudar',* and the latter term referred to the unlimited nature of ruling power). The word *gosudar'* was still in use in the 19th century in addressing the ruler, or as a general term,

7 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to Nicholas I*, 405.

8 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceemony in Russian Monarchy. From Peter the Great to Nicholas I,* 405–406. For this whole issue see in details: Endre Sashalmi, "Proprietary Dynasticism and the Development of the Concept of State in 17th-Century Russia. Richard Pipes's Interpretation of Muscovy and the European Perspective", *Specimina nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis* III. Pécs, 2005. (165–202.)

9 Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 232. Italics are mine!

10 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 7.

11 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 7.

meaning ruler. Consequently, the term *gosudarstvo* had a very personal connotation, and, unlike the *state/état*, which were the derivatives of the Latin *status,* did not have a legal implication either. Simon Dixon superbly summarized how *gosudarstvo* was understood even in the 19th century: "it was not conceived as a political agent on its own right to which all subjects owed allegiance and which the tsar had the duty to maintain, but rather as an object, itself under the control of the tsar – it was his 'state' to use as he pleased, the state which he upheld to maintain his own position".[12] This statement concords with Wortman's view expressed in his introduction to the 2013 collection of his works, where he makes a clear distinction between *Russian monarchy* and the *Russian state*. In his perception, these two notions are often conflated in historical works, despite the fact that "the relationship between the two was never clearly defined".[13] The monarchy "as an institution" was "set above the state, dominating and engulfing the organs of the state in the figure of the ruling emperor".[14] This phenomenon had very important consequences for the understanding of the concept of *nation* in Russia, on the one hand. On the other hand, this phenomenon entailed that "institutional and symbolic change took place within the parameters set by a political culture for personal rule" with the result that "the representation of the monarch became paramount".[15]

One of the many merits of Wortman's works is, that Russian monarchy, which in 19th century Europe was generally called *autocracy*, can no longer be seen and studied as a static regime, simply on the basis of its political institutions, but indeed as one which reacted to the challenges coming from both outside and inside, and developed different "scenarios" to foster cohesion.[16] This was all the more important because Russia, as many historians noted, was "notoriously undergoverned" by European standards, despite the fact that there was a considerable improvement in the per capita bureaucracy by the beginning of the 20th century.[17]

---

12 Simon Dixon, *The Modernisation of Russia 1676–1825* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 190-191. https://doi.org/10.1017/CBO9780511818585

13 Richard S. Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule.* (Boston: Academic Studies Press, 2013), XIV. https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq

14 Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* XVI.

15 Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* XVI, XX.

16 For the purely practical, institutional issues of governing see PETER WALDRON, *Governing Tsarist Russia* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2007)

17 Stephen Velychenko, "The Size of the Imperial Russian Bureaucracy and Army in Comparative Perspective" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Neue Folge, Bd. 49, H. 3 (2001) (346–362.) 351–357.

In addition to that, the empire contained more than 200 nationalities, and the scenarios employed until 1881 were "dynastic and imperial" designed to achieve *cohesion between the dynasty and the ruling elites*, while from the accession of Alexander III, rather the *cohesion between the tsar and the masses* became the goal.[18]

In discussing the visibility of the ruler in the 19th-century Russian Empire, one should start with the recognition of the fact that its monarch, although officially called *'Emperor of All the Russias'* from 1721 on when Peter the Great took the title *imperator*, was still the *Tsar* to the overwhelming majority of the population. According to the view of the Russian Orthodox Church and Orthodox believers, he was "*obraz Bozhij /Boga*", that is the "*image/icon of God"* on earth, as the Russian word *obraz* meant (among others) not only '*image'* in general, but was also synonym with the Russian word *ikona,* i.e. *icon*, meaning image in the narrower, religious sense of the word. Indeed, the importance attributed to the *natural body of the ruler* was due to this extreme elevation of his person which can be seen as a corollary to the underdeveloped notion of the state. This semi-divine position of the ruler is well attested by the collection of proverbs published in 1869, in which there are more than a hundred ones under the heading *Tsar*, and roughly in one-third of them *Tsar and God* are mentioned together. This phenomenon means that *Tsar and God* were conceived as two interdependent and almost co-equal powers.[19] The words uttered by Tsar Alexander II (1855-1881) eloquently express the importance of Russian proverb mentality in general: *"All the countries live in accordance with the Law, and Russia – in accordance with proverbs and sayings.*"

The *increased emphasis* placed on the *person of the tsar* and *his sacral image* became *especially pronounced* with Alexander III, expressed in imagery and the written word as well, due to the cultural turn which can be best called '*the return to Muscovite Orthodoxy*'. For Alexander III turned away from Western imagery which came to Russia with Peter the Great, the phenomenon that James Cracraft called the *"Petrine Revolution in Russian Imagery".*[20] With Alexander III's accession "representations of monarchical

18 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 219.

19 Tibor Szamuely, *The Russian Tradition.* (London: Secker and Warburg, 1974), 67.

20 James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Imagery.* (Chicago–London: University of Chicago Press, 1997)

power" changed: "Gone were the times when classical antiquity and Western European Imperial forms dominated the scene."[21]

The following statement written on Late Imperial Russia, though not wholly correct and to be commented on later on, will give a sense of my forthcoming exposition of how the *visibility of the ruler increased* and was *used to foster Russianness* in the *national* sense under Alexander III:

"In terms of the development of popular attitudes Tsarism was incessantly reinforced in *words and images* emanating from both state and Church. Until 1917 the Tsar's visage adorned all official places as well as the coinage and his name was invoked in most legal and public actions."[22]

Before going further, it is necessary to explain briefly what is meant by *Russianness* in the '*national*' sense of the term *Russian*. Even the term '*national*' would be misleading without an immediate qualification. For a government decree of 1904 still *defined people of Russian nationality* in *religious terms*, as it stated that subjects counted as Russian nationals should only be those who professed the Orthodox faith: *therefore being Russian and being Orthodox went together*.[23] What did it mean to be *Russian* after all? As it was noted by Geoffrey Hosking (and many others before him), there are two words in the Russian language, namely *russkii* and *rossiiski* which are translated into English (and also Hungarian for example) with one word only, that is *Russian*. The two words, however, reflect that "there are *two kinds of Russianness*, one connected with the *people, the language*, [we may add: *the 'Russian soul'*] the pre-imperial principalities" and derives from the word *Rus',* whereas the other is connected "with the *territory, the multinational empire*", the *state,* and comes from the word *Rossiia.*[24] In the 17th century *Rossiia* became the official designation of the territories absorbed by Muscovy: besides *Rossiia* we also encounter the term *Rossiiskoe gosudarstvo*, which in the 17th century context can be translated as the *'Russian realm'* – this term is in use even today but with the modern meaning, the '*Russian state'*. It was also from the adjective *rossiiskii* that the new title of Peter the Great, *Vserossiiskii Imperator* (All-Russian Emperor),

---

21 Hubertis F. Jahn, " 'Us': Russians on Russianness", in *National Identity in Russian Culture,* eds Simon Franklin, Emma Widdis (Cambridge, Cambridge University Press, 2006), 63.

22 Leonid Heretz, *Russia on the Eve of Modernity, Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 124. Italics are mine! https://doi.org/10.1017/CBO9780511497179

23 Theodor R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996), 8.

24 Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire 1552–1917* (London: Fontana, 1998), xix. Italics are mine!

and hence the new official designation of the state, *Vserossiiskaia Imperiia* (All-Russian Empire) was derived in 1721. In these cases the *adjective did not refer to ethnicity* at all. *'All-Russian'*, indeed, meant one's *belonging to the empire* either as *a subject, regardless of ethnic or religious affiliation*, or its *ruler,* as the adjective *Vserossiiskii* was on the coins of the tsars, Alexander III included: *'All-Russian Emperor and Autocrator'* being the full official title of the ruler. Therefore, *Vserossiiskii* referred to the *multi-ethnic character* of the empire.

This intitulation was used in the official legal definition of the ruler's power in 1832 in the Fundamental Laws of the Empire which remained in force until 1906:

"The All-Russian (Vserossiiskii) Emperor is an unlimited and autocratic monarch. To obey his highest power, not only out of fear but out of conscience, God Himself commands."[25]

What was, then, the 'nation' in Russia? Which word was used to designate it in Russian: a loanword or an indigenous term? What does it mean, what Wortman called, the emphasis on "the monarch's national character" with regard to Alexander III? Let me postpone the clarification of these questions to the description of the change in the image of rulership under Alexander III.

II. Accession to the throne and coronation

Alexander III came to the throne in 1881 after the assassination of his father, Alexander II. Because of the many previous failed attempts at the life of tsar Alexander II, the new tsar saw his father's reign as a period when the traditional values of Orthodox Russia, including the unquestionable

25 In Wortman's view "the charisma of autocracy emanated in part from the emperor's superiority to law" (Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* XV.) which is explicitly expressed here. I claim, however, that the argument should go the other way around: it was due to the charismatic nature of the ruler (as the *image of God*) that he was conceived to be above the laws. This phenomenon is implied by the second part of the sentence quoted, as it is *a borrowing from St Paul's letter to the Romans* on the issue of obedience to powers, as I have shown. Similarly, 19th-century official commentaries on autocracy emphasized the tsar's close relationship with God: the adapted passage from the Book of Proverbs, *"The heart of the Tsar is in God's hand",* was the trump card, encountered not only in official sources beginning from the 16th century but also in collections of proverbs from the 17th century onwards. Sashalmi, " 'God is High up, the Tsar is Faw Away': The Nature of Polity and Political Culture in 17th-Century Russia. A Comparative View", 139. For a short but good treatment of the same issue (of the tsar's divine right and his relationship to law) see also: Waldron, *Governing Tsarist Russia,* 15–22.

respect for the tsar, were jeopardized or gone due to his father's liberal reforms. It is the irony of Russian history that the life of Alexander II, Russia's greatest reformer tsar, ended so tragically. Alexander III firmly believed that his father's fate was the result of his liberal policy: therefore, he saw preservation of autocracy unchanged as the pillar of social and political stability – a belief inculcated into him by Pobedonostev, his tutor and chief procurator of the Holy Synod.[26] Alexander III's manifesto in 1881 made it clear that the golden thread of his reign would be precisely to preserve "the power and justice of autocratic authority. [...] from any pretensions to it."[27]

The most immediate task was, however, to improve the tsar's personal security: serious measures were taken to protect the tsar's life, and the tsar practically disappeared from the public view of the capital, St Petersburg.[28] While Nicholas I and Alexander II often rode or even simply walked through the streets of the capital, Alexander III tended to withdrew from public appearance, restricting them mainly to the possible minimum. Moreover, his withdrawal was even furthered by the fact, that instead of living in the new capital established by Peter the Great, he preferred to stay in his strictly guarded *Gatchina Palace*, i.e. in one of St. Petersburg suburban palaces (46 kilometres from the city). He lived there for the most of his reign.[29] The security measures worked well, there was only one plot to kill him in 1887, on the day of the 6th anniversary of his father's murder. (Lenin's elder brother was also involved in the plot and was executed for it.)

Alexander III's most important public appearances were in religious rituals, including his *coronation* which will be treated separately. Some of these rituals were age-old, such as his participation in the *Epiphany ritual*, while others were more recent ones, such as his presence at the *consecration or founding of churches*. To these rituals some purely public appearances can be added: his visits to theatre plays, but most notably, his *few trips in the country using the advantages provided by the railroad.*

Knowing these, one would think that the visibility of the ruler was shrinking during Alexander III's reign but, in fact, the opposite is true. *The ruler's visibility increased considerably through those means of media which had the most immediate reach to the public: coinage, icons, and the popular prints, the so-called 'lubki'. These means were the crucial ones, in*

---

26 Francis William Wcislo, *Reforming Rural Russia: State, Local Society, National Politics 1855–1914* Princeton: (Princeton University Press, 2014), 61.

27 Wcislo, *Reforming Rural Russia: State, Local Society, National Politics 1855–1914*, 61

28 Evgenii Tolmachev, *Aleksandr III i ego vremia* (Moscow: Terra, 2007), 202–203.

29 Tolmachev, *Aleksandr III i ego vremia*, 201.

my view, considering the highly image-based culture of Russia which was rooted in the role of icons in everyday life.[30] Long before Alexander III's accession a censorship law on the production of *lubok* was introduced. In 1851: this law "required all existing *lubok* plates be destroyed and all new ones registered with government censors".[31] As the law remained in force until 1917, it meant that, in principle, "all images had to be inspected by censorship committees".[32] *For us the crucial importance of this law lies in the fact, that the representation of the ruler's visual image was strictly controlled.* Therefore, *lubki were an important means of conveying official political message,* though it was just one aspect of the *lubki* as they were intended for pleasure. The political potential of this genre was used not only in 1883 to propagate the *'national' message of the coronation* but generally for strengthening loyalty to the dynasty. Alexander III was usually shown in military uniform, but on everyday photos he looked like an ordinary Russian peasant as he liked wearing traditional peasant clothes.

This form of visual culture, that is '*lubok* culture', established its place besides the *traditional religious images,* i.e. the icons, and increasingly in a new format. "By the end of the nineteenth century cheap *lubok* books and illustrated periodicals appeared in every house: in the countryside and the cities, low-class rented apartments and peasant houses. Designed not only for reading, but also for viewing, they *satisfied the desire for images.* The illustrations would be cut out of magazines or *lubok* books, and would *replace lubki on the walls besides icons* or carefully collected in folders for personal enjoyment and entertainment."[33] According to one estimate the annual output of *lubok* literature in the late 19th century was over 4 million copies![34]

30 In every Orthodox Russian home there was a so-called *beautiful corner* where the icons were kept.

31 Margaret Bridget Betz, Andrew M. Nedd, "Irony, Derision and Magical Wit: Censors as a Spur to Russian Abstract Art", in *Political Censorship of Visual Arts in 19th-century Europe,* eds. Robert Justin Goldstein, Andrew M. Nedd (Basingstoke: Palgrave-MacMillan, 2015), (9–60.) 12.

32 Betz, Nedd, "Irony, Derision and Magical Wit: Censors as a Spur to Russian Abstract Art", 12.

33 Hanna Chuchvaha, *Art Periodical Culture in Late Imperial Russia (1898–1917). Print Modernism in Transition* (Leiden: Brill, 2016), 25. Italics are mine! https://doi.org/10.1163/9789004301405

34 Chuchvaha, *Art Periodical Culture in Late Imperial Russia (1898–1917). Print Modernism in Transition,* 24.

Coronation

Alexander III's coronation took place only in 1883, in Moscow, which remained the site of consecration of the Russian emperors. But after his accession to power in 1881, Alexander made *a visit to Moscow*, which had a symbolic meaning: *the return to the old Muscovite traditions.* Although coronation was the most important of the scenarios of Russian rulers, its impact, as for visibility, could be very different from ruler to ruler. I do not intend here to describe the lavish coronation ceremony of Alexander III and its public acclamation as it was amply discussed by Wortman in his works but the importance of the ritual has to be made plain: "A Russian coronation not only consecrated the Russian emperor, but also made known the image he intended to embody as a monarch, setting forth what might be described as the symbolic program for his reign."[35] It is worth noting that not only the actual completion of Alexander III's coronation ritual but also *the heralding of this forthcoming event* was widely publicized. An eloquent proof of the latter is the manifesto containing an image of the ruling couple (image 1.),[36] while the accomplishment of the coronation was disseminated in 70 000 newspaper copies, by V. V. Komarov, which no doubt enjoyed government sponsorship.[37]

Furthermore, a lengthy book (of 469 pages with some pictures) was also issued by V.V. Komarov in 1883 in memory of the coronation of the imperial couple, describing the whole chain of events. The book began with a panegyric verse, which described the tsar's relationship with his people in a very patriarchal manner – similarly to Muscovite times, the *tsar was described as a father, while the people as his children, and the sanctity of the tsar's power* was also heavily stressed[38] – and it was followed by a historical overview of the inauguration ceremony of rulers from the era of Kivean Rus' before turning to the recent event.

The production of the (by then) traditional coronation album (coronation albums had their origin in the 18th century from 1730 on) was also important,

---

35 Richard S. Wortman, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy* (Boston: Academic Studies Press, 2014), 277. https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wkb

36 Source of image: http://v-murza.livejournal.com/105558.html (Accessed: Nov. 29, 2016.)

37 Wortman, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy,* 281.

38 Vladimir Komarov, *V pamiat' sviashchennogo koronovaniia gosudaria imperatora Alexandra III i gosudaryni imperatitsy Marii Fedorovny*. St Petersburg, 1883. http://dlib.rsl.ru/viewer/01003547868#?page=7 (Accessed: Nov. 02, 2016.), 5–6.

but mainly for foreign audience. Its domestic impact could be very limited as it just targeted the highest strata of the ruling elite because of the small number of copies. The production of the highly decorative album altogether cost 92,376 roubles: there were 300 copies in Russian and 200 in French.[39] Despite its limited scope it was significant from the point of view that it *set the tone of the forthcoming rule*. "The Slavic revival script now serves less as an exotic flourish of decoration than as a sign of national character. For the first time in a coronation album, there are artistic references to the pre-Petrine coronations – small historical sketches of Muscovite scenes, of the bringing of regalia and the tsar at his coronation feast."[40] In terms of *disseminating ruler visibility by word of mouth*, I find it very important that the common folk was also involved in the security measures of the coronation: there were about 20 000 loyal peasants recruited as volunteers to help the undercover agents, and, of course, the imperial guards during the coronation.

Let us see now the symbolic program of Alexander III's reign as expressed in words, with the help of the text of the coronation album. The program of *unity between the Tsar and his people*, and with *his state* was clearly expressed as it described the coronation in the following manner:

"It is this sacred, solemn, and all-national act that gives expression to the historical union of the Tsar with his State, his precept with his church, that is with the soul and conscience of his people, and finally, the union of the Tsar and the people with the Tsar of Tsars, in whose hands rests the fate of tsars and peoples."[41]

What is expressed here, is nothing else than the principles of educational policy expounded in 1833 by Uvarov, minister of education: this ideology had claimed that education should be conducted in the spirit of *"Orthodoxy, Autocracy and Peoplehood"* (*narodnost'*).[42] The last element, *narodnost'*, (which is generally but erroneously translated into English either as *Nationality* or *Nationhood*) was vaguely defined in the expositions of this ideology: it was simply referred to as the *devotion of the tsar's subjects to*

39 Wortman, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, 20.

40 Wortman, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy,* 21.

41 Wortman, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, 21. Italics are mine!

42 Besides *peoplehood*, the term *narodnost'* can also be translated as *"a (sense of) belonging to the people."* I am grateful to Darin Stephanov for offering these two terms for rendering this Russian word in English.

Orthodoxy and Autocracy. It was this last element of the triad that inspired a Russian historian in the late 19th century to name this ideology *offitsial'naia narodnost'* which has been rendered in English, though incorrectly, as "*Official Nationality*". The problem is with the English term *'nationality'* because it gives Western associations. The Russian term *narodnost'* derived from *narod*, meaning *"people"* in general, and at the same time, *"the common folk"*, (and also "reflecting the ethnic aspect through the Russian soul")[43] should not be translated as *nationality*, because it would be misleading for the context of the time when the triad was formulated, i.e. during the reign of Nicholas I (1825–1855). The term *narodnost'* was deliberately chosen in 1833 instead of *natsiia (nation)*, precisely to evade any hint of association with the word '*nation'*, because for the Russian government this latter term was overloaded with connotations of constitutionalism, radical social change: i.e. the very phenomena that were to be avoided in Russia![44] *To be sure, the ideology expressed by Uvarov's triad was clearly Russia's conservative "response to the revolutionary slogan, 'liberty, equality, fraternity'".*[45] These terms were closely associated with the concept of the *nation* in the modern sense, but the Russian intention was clearly to differentiate between this French concept of the *nation* and the Russian values, as *narodnost'* was simply understood as, I have said, the strong commitment of the *people* (*narod*) of Russia to the Orthodoxy and Autocracy! That is why between the 1830s-1860s *narod, narodnost'* was the officially favored term.[46]

As nationalism was gaining strength in society and government policies in the second half of the nineteenth century, the term *nation (natsiia)* became an accepted one and *natsiia* replaced the term *narodnost'* by the 1880s. *Consequently a strong effort of Russification began, and the government policy was to make 'All-Russians' into Russian speaking (and preferably Orthodox) subjects.* This *change in the concept of the 1833 doctrine towards a 'nationalistic' direction* is clearly expressed by V. V. Komarov who, as we have seen, was the crucial person in popularizing Alexander III's coronation. Komarov who still used *narodnost'*, yet, emphasized 'Russianness', defined his political commitment as such: *"Predominance of the Russian folk*

43 Toomas Karjahärm, "Terminology pertaining to ethnic relations as used in Late Imperial Russia" *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, 15, (24–50.) 30. See the wording of the coronation album quoted! https://doi.org/10.3176/hist.2010.1.02

44 Aleksei Miller, Istoriia poniatiia "natsiia" v Rossii. *Otechestvennye zapiski* (46) No. 1., 2012. http://www.strana-oz.ru/2012/1/istoriya-ponyatiya-naciya-v-rossii (Accessed: Nov. 29, 2016.)

45 Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* 143.

46 Miller, Istoriia poniatiia "natsiia" v Rossii

(Preobladanie Russkoi narodnosti), the Supremacy of Orthodoxy, Autocracy united with People's local self-government". (Under the latter term he meant the Slavophile ideal of village communities).[47]

Besides the text of the coronation cited, the *coronation jetons* and the *coronation coin* of Alexander III also underline the turn of the scenario, namely the emphasis on the national sentiment. The *lubki* below (images 2., 3.)[48], printed on the occasion of the coronation, are again good examples of this turn. Though the prints here emphasize the multi-ethnic character of the empire, the *tsar's portrait with the beard* (also present on the coronation jetons and the coronation coin) was treated as a *sign of Russianness* by 1883! Furthermore, the *lubok* on the right side, and one of the coronation jetons, served the strengthening of the tsar's divine authority. Considering the fact that these media just mentioned were closely connected in their message, they will be treated together.

III. The 'beard issue' and Russianness on *lubki*, coronation jetons and coinage

It happened during the Russo-Turkish war of 1877-78 that Russian soldiers were allowed not to shave. At that time, the future Alexander III also stopped shaving his face "in order to show his patriotic loyalty to these men but also to eventually present himself in the mould of a medieval Russian knight (*bogatyr'*)".[49] *This new image became much more than a personal habit.* Alexander III's beard "was soon seen as a symbol of national strength and old Muscovite strength and virility".[50] Perhaps, no other visible symbol of the new reign was more straightforward than the beard, which can be understood in the context of the well-known Petrine reform: compulsory shaving became an emblematic act of Peter the Great's reign, the sign of Westernization. Not only officials and officers, but also rank and file soldiers and town-dwellers did have the obligation to shave. While the overwhelming majority of the population remained peasants, and they had no obligation to shave, Alexander III's new bearded image was clearly a sign that the tsar associated himself with *Russian Orthodox tradition*, as shaving had been considered by male Orthodox believers as the distortion of Christ-like

47 http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/komarov_vv.html (Accessed: Nov. 29, 2016.)
48 Source of images: http://philologist.livejournal.com/5487745.html (Accessed: Nov. 29, 2016.)
49 Jahn, " 'Us': Russians on Russianness", 63.
50 Jahn, " 'Us': Russians on Russianness", 63.

image of man! By the time coins with the bearded portrait of Alexander III appeared (1883), the imperial guards had already been allowed to have beard as a result of a decree passed soon after Alexander's accession.

A note on the role of Russian coronation jetons is necessary here to sense the importance of Alexander III's coronation jetons. As I have shown in my recent research on the iconography of 18th-century Russian coronation jetons, this medium became crucial in legitimating dubious/disputed claims to the throne: they became important in cases of legitimacy crises which, indeed, characterized 18th-century Russia until 1796. While this function of coronation jetons ceased from 1796 on, as succession was stabilized after the law of 1797 – the 1825 Decembrist uprising, emanating partly from an unpublicized succession issue, was just an intermezzo –, the jetons became simply informative conveying the fact of the coronation. *However, the legitimating function reappeared, though from a different perspective in 1881.* With the assassination of Alexander II *the legitimacy of the tsarist regime. i.e. autocracy itself was called into question*, a form of government rooted exclusively in divine appointment, the *divine right of the tsars*. The artistic composition of the *lubok* on the right side with its scattered scenes gives an *iconic impression* and it clearly represents the *divine right of the Russian emperor*. This ideology is expressed by the rays of Sun (divine grace) which come through the clouds (the iconographic representation of Heaven) and illuminate the Russian imperial crown, as well as the inscription in the rays '*God save the Tsar.*' The tsar is crowned from the Heavens, and he is even depicted as an intercessor or mediator between God and the people, which, in fact, he was according to the Orthodox Church.

The widespread popularization of Alexander III's coronation "*in images and texts*", as it has been described, i.e. in popular prints, newspapers, drawings and even in official edicts etc., taken as a whole, promoted *the Russian national sentiment*, and at the same time expressed the very image that the "monarch was God's living deputy on earth, a living icon, a source of protection and redemption".[51] Now, let us examine, in this spirit, the coronation jetons of Alexander III. In the middle of the obverse of this jeton below (image 4.)[52] we can see the inscription: [*They are*] '*Crowned in Moscow 15th of May 1883*' , while on the rim the inscriptions says: '*God save the*

51 Oleg Tarasov, *Framing Russian Art: From Early Icons to Malevich* (London: Reaktion Books, 2007), 252.

52 Source of image: http://www.ebay.com/sch/sis.html?_nkw=RUSSIAN+EMPIRE+SILVER+RUBLE+1883+Coronation+of+Alexander+III (Accessed: Nov. 29, 2016.)

Tsar'. This inscription, and the one on the *lubok* (on the right side), is none other than the *first line of the Russian imperial anthem*, which was played during the coronation feast! Therefore, both the *lubok* and this coronation jeton underline the issue *of the intimate relationship between divinely sanctioned autocracy and identity*. The Russian Imperial anthem composed under Nicholas I in 1833, and "written under his supervision", created "a national atmosphere around the monarch, a sense of uplift and inspiration identified later in the century as characteristically Russian".[53] The first verse of the anthem reads as follows:

God save the Tsar!
Powerful, Mighty,
Rule for our glory,
Rule for the fear of the enemies!
Orthodox Tsar!
God save the Tsar!

The obverse of another coronation jeton (image 5.)[54] contains the portraits of the tsar and tsaritsa and their identification with their given names, while the reverse says: '*God is with us.*' What is, again, important here, is the tsar's portrait, as *he is depicted with the beard*.

The bearded portrait also appears on the *coronation coin, i.e. the silver coronation rouble of Alexander III*. On this commemorative coronation coin (image 6.),[55] besides *autocratic power* (expressed by the regalia and the inscription '*By the Grace of God Alexander III All-Russian Emperor and Autocrator'*) the other *message was Russianness,* conveyed by the *bearded portrait of the tsar*.

This coronation coin takes us to a broader problem, the issue of *ruler visibility on coins*! In Hungarian, for instance, we say *'head or writing'* (i.e. inscription) in case we want to decide something by fortune and the decision is made by a coin. The corresponding English phrase is: '*heads or tails'*. In Russian the same phrase is, '*orel ili reshka',* i.e. *'eagle or rail'*, and it is not accidental in my view! The eagle, of course refers to the double-headed eagle, the coat of arms of Russia, while the designation of *reshka*

53 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to Nicholas I* , 388.

54 Source of image: http://www.ebay.com/sch/sis.html?_nkw=RUSSIAN+EMPIRE+SILVER+RUBLE+1883+Coronation+of+Alexander+III (Accessed: Nov. 29, 2016.)

55 Source of image: http://www.imperialrussia.com/romanovcoronation/1rouble1883coronation.html (Accessed: Nov. 29, 2016.)

literally means '*rail*'. (This designation is most probably explained by the fact that some images on the reverse of coins *consisted of lines*, and hence made the association in people's mind with a rail or fence.) Whatever the real origin of the term *reshka* is, the following facts remain. *The double-headed eagle was the most common iconographic theme on 19th century Russian coins, and not the given ruler's portrait who was in power at a given time.* "Inscribed on most coins, the crowned, double-headed eagle was a symbol virtually synonymous with Imperial Russia."[56] Moreover, the vast majority of circulating coins "made no reference at all to a specific monarch": "Typical small value coins carried the double-headed eagle, the statement of value, and the year."[57] And tsars of the 19th century "avoided the use of the imperial portrait on coins for much of the nineteenth century".[58] *No wonder that under these circumstances the Russian language did not refer to the (ruler's) portrait!*

Indeed, after the reign of Emperor Paul I (1796–1801) there was a clear tendency in the 19th century for the rulers' portraits to disappear from coins. Therefore, it was not merely a gross exaggeration but an error to state that "until 1917 the Tsar's visage adorned all official places as well as the coinage". However, statements in specialized literature are not always reliable either. The claim that Nicholas I "never placed his effigy on circulating coins", and his son, Alexander II "continued the practice and never appeared on circulating coinage",[59] is also false. But the author rightly calls attention to Alexander III's reign: "In 1885, however, a rouble with Alexander's portrait was minted to mark his coronation. This precedent-breaking issue was followed by a *regular portrait coinage beginning in 1886*."[60] *This change deserves a careful analysis: especially in the context of the image-centred Russian mentality.* On the basis of the catalogue of Russian coins, I can draw the following conclusion.

The 25 silver *kopek* denomination which was minted from the reign of Alexander I (1801–1825) contained no portrait of the ruler until 1885, but afterwards the portrait became a standard.[61] Similar is the case of

56 Paul D. van Wie, *Image. History and Politics. The Coinage of Modern Europe* (New York-Oxford: University Press of America, 1999), 91.

57 van Wie, *Image. History and Politics. The Coinage of Modern Europe*, 91–92.

58 van Wie, *Image. History and Politics. The Coinage of Modern Europe*, 92.

59 van Wie, *Image. History and Politics. The Coinage of Modern Europe*, 91. Italics are mine!

60 van Wie, *Image. History and Politics. The Coinage of Modern Europe*, 91. Orlov, however, gives 1883 as the year of issue of the coronation coin (i.e. the year of the coronation). See later! Italics are mine!

61 Anton Pavlovich Orlov, *Monety Rossii 1700–1917* (Moscow, 1994), 132.

the 50 silver *kopek* denomination, though its minting was only between 1892-1894, and it was produced in very small quantities (1892: 2006, 1893: 4008, 1894: no data).[62] In case of the *one rouble silver coin* there is no portrait of the ruler in power after 1831, though during the reign of Nicholas I large quantities were minted with his brother's, Alexander I's portrait. Nevertheless, the number of *one rouble silver coins* without rulers' portraits is greater.[63] Beginning from 1883 there is a marked change when 279 143 *one rouble silver coronation coins* were minted.[64] *And altogether a bit over 7 millions of one rouble silver coins were minted during the rest of Alexander III's reign!*[65] *Probably no other medium could compete with this regarding ruler visibility and fostering Russian nationalism (because of the national significance of beard).* At the same time, the crucial information to evaluate this impact would be the data on the purchasing power of the *one rouble silver coin* because it would help us understand more precisely which strata of the society were the most familiar with it. To sum up: the *one rouble silver coin* with the bearded portrait of the tsar had the intention to blur the difference between the inscription *"Vserossiikii"* (present on the coin) and *russkii,* as the beard was the marker of Russianness, since the attribute of being *russkii* was, first of all, one's belonging to the Orthodox faith!

But what about banknotes in Russia, especially under Alexander III?[66] Well, they did not contain the portrait of the reigning tsar! If they had a portrait on their back, the portraits were of historical figures: the first two Romanov tsars, Catherine the Great and Dmitri Donskoi![67] Similar was the situation with Alexander II's banknotes![68]

62 Orlov, *Monety Rossii 1700–1917*, 154.
63 Orlov, *Monety Rossii 1700–1917,* 188–192.
64 Orlov, *Monety Rossii 1700–1917*, 194.
65 But after 1883 the double-headed eagle was on the reverse.
66 George S. Cuhaj, *Standard Catalogue of World Paper Money, General Issues 1368–1960* (Iola: Krause Publications, 2010), 1021.
67 Cuhaj, *Standard Catalogue of World Paper Money, General Issues 1368–1960,* 1021.
68 Cuhaj, *Standard Catalogue of World Paper Money, General Issues 1368–1960*, 1020.

IV. Crypto-portrait icons, and icons with namesake saints of the imperial family

There is an eloquent example of how different forms of visibility could interact, which again underlines the turn towards old Muscovite imagery under Alexander III. In 1885 an icon was made in Kholui (image 7.), one of the greatest icon painting centres of Russia, and one of the figures of this icon (the second on the bottom left) was *intended to have* the *countenance of tsar Alexander III*.[69] The icon is called the *'Assembly of Archangel Michael with selected Saints'* and its cartouche, on its lower border, has the inscription: *'In memory of the martyrdom of the Emperor Alexander II Nikolayevich and in honour of the most august family of the happily now-reigning Emperor Alexander III Aleksandrovich'*.[70] A detail, crucial for us, was given by Tarasov concerning this icon: "On the left end of the board an explanation has been added (doubtless by the painter's hand): *'Depiction of the Emperor Alexander III. A. N. Artamonov.'*"[71] Tarasov's comment on this point is also vital: "It is most likely that this indicated the wishes of the patron, and assumed that the countenance of Alexander Nevsky – the 13th-century name saint and protector of the 'happily now reigning' Alexander III – should be given the real features of the Emperor's own face."[72] This phenomenon described here was clearly the revival of a Muscovite practice originating precisely two hundred years earlier in the 1680s! "Depictions of name saints with facial features of the Tsar or members of his circle began to appear more and more from the late 17th century."[73] This phenomenon I call *crypto-portrait icons.* (Also, from the 1660s "icons carrying representations of royal personages began to appear in official Orthodox places of worship".[74]) The Kholui icon clearly shows a new phase of sacralisation of the Tsar/Emperor through *crypto-portrait icons.* Although we do not know, unfortunately, how many copies of this and other icons of similar programme were made, the following astonishing data given in Tarasov's book can provide an insight into the *ruler visibility issue in icons. He claims that by the mid-19th century, the icon production*

69 Source of image: Oleg Tarasov, Ikona i blagochestie (Moscow: Progress-Kultura, 1995), plate 47.
70 Oleg Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia* (London: Reaktion Books, 2002), 224.
71 Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia,* 224.
72 Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia*, 224.
73 Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia*, 224–225.
74 Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia*, 145.

in Kholui alone reached unimaginable figures: it was between 1.5–2 millions a year![75] When the imperial family miraculously survived the train crash of Borki in 17 October 1888, "the event was officially deemed a 'miracle by the mercy of God' in a manifesto 23 October", and its impact was so great, that later the miracle "even inspired believers to dedicate new chapels to this event".[76] At the same time, this miracle immediately resulted in a great upsurge in icon trade.

After the 1888 miracle, icons depicting group of saints who were namesake saints of the imperial family became common, one of which can be seen here (image 8.).[77] Even though there is no resemblance in this icon with the portrait of the tsar, we can suppose, on the basis of the former example of the crypto-portrait icon, that some of the icons depicting the group of namesake saints of the imperial family were more '*real*' as for the countenance of the tsar. The connection of this icon with the imperial family is evident, as in the lower margin of the cartouche it is inscribed: "*Lord Save the Imperial Family, Bless the Righteous.*" Furthermore, the tsar is clearly identified in this icon (in the guise of his namesake, the Kievan prince, Alexander Nevskii) *by the mantle which could be known to contemporaries from images (lubki, for instance) depicting the tsar's coronation. The abovementioned facts mean, that the reigning ruler was visible, even though his countenance did not have resemblance to that of the reigning tsar.*

The *bearded portrait of Alexander III on his coinage* and in the *crypto-portrait icons* confirm Wortman's statement (who did not deal with these issues at all) that the primary image of the ruler moved from that of "Westernized emperor" to a tsar who was the "Most Russian of Russians".[78] This is not a coincidence that Alexander III was given the epithet, the "Peasant Tsar" *(Muzhitskii Tsar)*, which "he probably regarded as a compliment".[79] The "by-product" of this change of image was Russification, in Finland for instance, and violent attacks (*pogroms*) against the Jews. Alexander III's

75 Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Places in Imperial Russia*, 55.

76 Vera Shevzov, *Russian Orthodoxy on the Eve of Revolution.* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 115. https://doi.org/10.1093/0195154657.001.0001

77 Source of image: https://www.the-saleroom.com/en-us/auction-catalogues/jacksons-international-auctioneers-and-appraisers/catalogue-id-srjacks10004/lot-d5f38cdc-3aec-484d-ad02-a54000a0c9d9 (Accessed: Nov. 29, 2016.)

78 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 525.

79 Charles Lowe, *Alexander III of Russia.* (New York, 1895) (https://archive.org/details/alexanderiiirus00lowegoog) (Accessed: Nov. 02, 2016.)

association with Russian national identity was a top-down state controlled process, and it "actively discouraged or forbade the concept of a civic nation and by identifying the nation with the monarchy made it difficult or impossible for society to construct an independent concept of civic nationalism".[80] As one of Wortman's reviewers plausibly stated: "*the nation could not serve as a source of legitimacy", and the legitimacy of the last two tsars "lay in pre-national concepts of divine right"*.[81] This statement takes us to those rituals which were crucial to the *old, pre-Petrine version of the tsars' divine right*, as *Muscovite divine right ideology in the 16th–17th centuries*[82] was most clearly visible in religious rituals including the Blessing of Water. This was the second most important ritual of Muscovy after the Palm Sunday ritual.

V. Religious rituals and old Muscovite Church architecture under Alexander III

Blessing of Water

The most important cyclical religious rituals in the 17th century required the presence of the Tsar and the patriarch. After the Palm Sunday ritual ceased to exist from 1697, the Blessing of Water remained the most important one in the religious calendar. Since Peter abolished the patriarchate in 1721, the patriarch's role in this ritual was taken over by the metropolitan of St Petersburg, as the location of the Blessing of Water was moved from Moscow to the new capital. The performance of this ritual was described as follows in *The New York Times* in 16 February, 1890:

"At the conclusion of the service in the chapel the imperial ladies withdrew to the apartments on the first floor looking out on to the Neva [River], while the Emperor, accompanied by the Princes and gentlemen present, stepped forth out of the palace and crossed the broad quay to the pretty little pavilion erected on the left bank of the river... His Majesty strode a few paces behind the venerable and white bearded Metropolitan Isidore, a prelate ninety-two years of age, who was preceded by a large body of clergy decked out in all the gorgeous vestments and jewels of the orthodox

80 Lowe, *Alexander III of Russia,* 525.

81 David I. Burrow, in: http://www.nationalismproject.org/books/bookrevs/wortman.htm (Accessed: Nov. 29, 2016.)

82 Sashalmi, " 'God is High up, the Tsar is Faw Away': The Nature of Polity and Political Culture in 17th-Century Russia. A Comparative View", 139–141.

church. The entire Nevski prospect [the main boulevard in St. Petersburg] as far as the eye could reach was occupied by the troops of the garrison, the magnificently mounted Chevalier Guards with their eagle-crested golden helmets presenting a particularly picturesque appearance. [...] As soon as [Emperor] Alexander had taken up his position under the pavilion the massed bands commenced to play the strains of the 'vozglass' or 'Call to Worship," and immediately every head was bared to the icy cold winds. [...] Standing to the edge of the hole cut in the ice of the Neva, the Metropolitan, whose long white locks fluttered in the breeze, thereupon intoned the words prescribed by the liturgy, and, after blessing the black girdling waters as they rushed rapidly by under the thick layer of ice by thrice dipping therein the crucifix which he bore in his hands, he turned to his sovereign and besprinkled him and the Princes with the water thus consecrated. [...] [Emperor] Alexander, having responded by kissing the prelate's hand and reverently crossing himself, slowly wended his way back to the palace amid the hoarse shouts of "Gospodi pomilui," (Lord be merciful to us), by the officers and soldiers present, and while the big cannon of the fortress of Saints Peter and Paul on the opposite side of the river boomed forth an imperial salute of 101 guns."[83]

An important phenomenon among the occasional (i.e. non-cyclical) religious rituals became the tsar's presence at the consecration of new churches, or at the laying of their foundation stones, though this was practiced by earlier tsars too. In building new churches the tsar's published goal was the promotion of the so-called Old Russian ('national') style, i.e. the style characteristic of the church known in general parlance as the *Church of Basil the Blessed* in the Red Square, in Moscow.

VI. Travels and the Funeral

Alexander III took advantage of the rapid development of the railroad system, and he initiated the Trans-Siberian railway. Whenever he travelled, extreme security measures were taken along the railroad, though he did not like them. He visited the Caucasian region (as Nicholas I had done in 1837), and his train crash has already been mentioned: it happened during his 1888 visit to the Ukraine. *His trips were publicized in newspapers, and official receptions of the ruler were organized at the stages of his visit.* Of his 1888 trip to the Caucasian it was written in a Russian newspaper

83 http://www.royal-menus.com/royal-menu----alexander-iii---dinner-menu---6-january-1892 (Accessed: Nov. 29, 2016.)

called the 'Government Herald' that his visit "*will fuse into one all the nationalities living there* in general love and devotion to the Tsar and to stand for Him and for the whole land, the *Russian land*".[84] This statement is symptomatic, as after 1881 "the empire was replaced by the *Russian land (Russkaia zemlia)*" in the official rhetoric: it was to define "the new national character of the empire", and this change clearly reflected the return to the pre-Petrine rhetoric of sources,[85] as the '*Russian land'* was central to the narrative sources of the Muscovite period.

Alexander III's public visibility, paradoxically, reached its height after his death in Livadia – with the emperor being dead, the security measures were rendered meaningless. Livadia in the Crimea became the favourite place of the imperial family from 1884 on: they often returned there "to visits lasting from one to several months".[86] After Alexander III had died in the Livadia palace in 1894, his body underwent a grandiose scenario, "a funeral drama in five stages", as one foreign contemporary labelled the ritual transfer of his body from there to the place of the funeral.[87] In Catherine Merridale's opinion his funeral ritual provides an insight into the "political view of nineteenth-century Russia".[88] First Alexander III's body was shipped to Sevastopol, then, transferred by train from Sevastopol to Moscow and the train stopped "at the major railway stations": Simferopol, Kharkhov, Borki, Orel, Tula before it reached Moscow, and large crowds gathered with candles to mourn the deceased tsar.[89] American correspondents mentioning "the complete transformation of Moscow into mourning" noted a detail very precious for us with regard to *ruler visibility*: namely that *"black framed portraits of Alexander III"* could be seen "in hundreds of windows".[90] Finally the tsar's body was transferred to St Petersburg, to the new burial place of the Russian rulers after Peter the Great, but in the new capital foreign correspondents did not experience the same enthusiasm as in Moscow,

84 Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* 226. Italics are mine!

85 Wortman, *Russian Monarchy. Representation and Rule,* 225., 226. Italics are mine!

86 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 281.

87 Lowe, *Alexander III of Russia*, 17.

88 Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia* (New York: Viking Adult, 2001), 26.

89 Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Alexander II to the Abdication of Nicholas II,* 298.

90 Kathleen Marie Conti, *Decay on Display: The Funeral Train Journeys of Abraham Lincoln and Tsar Alexander III of Russia.* MA thesis. Chapel Hill, 2013., https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:c0b6f916-47a0-4bb3-b324-e8ef5b7268ed (Accessed: Nov. 02, 2016.), 32.

which reflected the different spirit of the old and the new capital.[91] Although measures were taken to preserve the tsar's body, it was "visibly rotting" (due to late embalming) when it arrived in the capital but this fact was concealed as much as possible, and therefore even the funeral had to take place earlier than it had been planned since the purpose of the funeral "was not to portray the czar as an ordinary human being".[92] *The visibility of Alexander III in his death was realized not only through the public showings of his body at certain places but also in the press, foreign and Russian alike.* The growing importance of the press in Russia has been mentioned with regard to Alexander's coronation – the same was true in case of his death and funeral. Alexander III's appearance in Russian newspapers inevitably raises two questions: the level of literacy and the reading habits with the growth of the public. In the Russian Empire, according to the 1897 census 21% of the total population was literate (29% of the male and 13% of the female population), and while the literacy of the rural population in the 1860s was merely about 5-6%, it rose up to 24-25% by the early 20th century.[93] Furthermore, we have to calculate, that information through the newspapers reached not only the literate sections of the population but an even wider public as a result of the *habit of reading aloud in public*. Besides the recorded cases of this activity from the 19th and the early 20th centuries (especially during the First World War),[94] in urban areas (in the taverns of the industrial suburbs of St Petersburg, for instance) and the villages as well, the decree issued by the Ministry of Education in 1869 bears witness to this habit.[95] This decree stated that "henceforth only works that had been approved could be read aloud to popular audiences."[96]

The importance of funeral ceremony in Russia is underlined by the fact that, strangely enough, it was considered crucial to *Russianness*. No other person claimed it than Pobedonostsev who wrote: *"Nowhere else in the world, except in our country, the funerary custom and rite is developed*

91 Lowe, *Alexander III of Russia,* 296–298.

92 Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia,* 27.

93 Jeffrey Brooks, "The Zemstvo and the Education of the People", in *The Zemstvo in Russia,* eds. Terence Emmons, Wayne S. Vucinic (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), (243–278.), 243.

94 Melissa Kirschke Stockdale, *Mobilising the Russian Nation. Patriotism and Citizenship in the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 103. https://doi.org/10.1017/9781316145449

95 E. Anthony Swift, *Popular Theater and Society in Tsarist Russia* (Berkeley: University of California Press, 2002), 139.

96 Swift, *Popular Theater and Society in Tsarist Russia*, 92.

to such depths, one might even say to (the point of) virtuosity."[97] He even identified it as "the key to the Russian 'national character'".[98] Icons were crucial in Russian culture, and consequently in funeral rites too. "According to Orthodox custom, family members kissed an icon clasped in the deceased's hands and were thus intimately acquainted with the condition of the remains."[99] If the funeral was important in case of ordinary mortals, understandably, it was much more so with the tsar who was conceived as an "incarnation of mystical nationhood and divine rule":[100] though the tsar died, his body still remained "to watch over his people".[101] This spirit was to outlive the fall of tsarism: the 'natural body' of the person wielding political power, be it a *tsar* or *leader (vozhd')*, received special honour in his death. Therefore, the funeral drama of 1894 was not only repeated but even enhanced in case of Lenin, whose body was embalmed after his death, and which still lays at public display in Moscow. Unlike the tsars' bodies, Lenin's body was not buried. The *embalmed natural body* was used to *embody an abstraction, the communist ideology,* and, at the same time, served as a visualized *'body politic'*, the visualization of the sovereignty of the communist party.[102]

Endre Sashalmi – D.Sc. in History, Professor, Institute of History, Faculty of Humanities, University of Pécs; Director of Institute, Institute of History; Member of Department, Department of Medieval and Early Modern History.
E-mail: endresashalmi@gmail.com

97 Quoted by Thomas Reed Trice, "The 'Body Politic': Russian Funerals and the Politics of Representation, 1841–1921." PhD diss., University of Illinois at Urbana-Champaign, 1998, 356.

98 Trice, "The 'Body Politic': Russian Funerals and the Politics of Representation, 1841–1921.", 356.

99 Conti, *Decay on Display: The Funeral Train Journeys of Abraham Lincoln and Tsar Alexander III of Russia,* 35.

100 Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia,* 26.

101 Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*, 26.

102 Alexei Yurchak, "Bodies of Lenin: Hidden Science of Communist Sovereignty" *Representations* (129) Winter (116–157.) 135., 136. https://doi.org/10.1525/rep.2015.129.1.116

image 1.

images 2–3.

image 4.

image 5.

image 6.

image 7.

image 8.

Bencze András

KIRILL HLEBNYIKOV, OROSZ-AMERIKA TÖRTÉNÉSZE ÉS TISZTVISELŐJE

KIRILL KHLEBNIKOV, THE HISTORIAN OF RUSSIAN AMERICA AND THE CHIEF MANAGER OF THE RUSSIAN-AMERICAN COMPANY

It is possible to learn about the private history of ordinary people. Microhistory offers a magnificent opportunity to do just that, by sketching out the world they lived in. This study seeks to present K. T. Khlebnikov's private-professional history. However, this study doesn't just generally examine Khlebnikov's life because there are already extant monographs published on the topic. In this article K. T. Khlebnikov and his historiographic legacy are presented, by describing briefly the story of his life and also of his career. The present study starts from his childhood when Khlebnikov delved into histories of many an exploratory voyage, then continues when he entered the Russian-American Company and started working in Alaska. During that period of his life he explored the folklore and fauna of this North American region and began writing his first notes. In conclusion, this study aims to furnish the reader with an overview of the time when he finally came back to Russia as the director of the Company. In those years, spent in Saint Petersburg, he wrote books and articles about the history of 'Russian America' and the life of the Russian-American Company's defining personalities.

Keywords: *Russian-American Company, Khlebnikov, Baranov, Novo-Arkhangelsk, Saint Petersburg, Russia*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.6

I. Fiatalkorától az Orosz–Amerikai Társaságba való belepéséig

Kirill Tyimofejevics Hlebnyikov 1784. március 18-án (az új naptár szerint 29-én) született a Permi kormányzóság Kungur városában. Abba a korba született bele, abban nőtt fel és élte le az életét, amikor a professzionális történetírás még „gyerekcipőben járt". Csak pár évtizeddel korábban élt Vaszilij Nyikityin Tatyiscsev, akinek a nevéhez kötik az orosz historiográfiában az évkönyvírást meghaladó új szemlélet megjelenését. V. Ny. Tatyiscsev még nem volt hivatásos történész, de már nagyon tág ismeretekkel rendelkezett például a néprajz és az archeológia területén.[1] A XVIII. században további munkák sora jelent meg, olyan történetíróktól, mint Mihail Mihajlovics Scserbatov vagy Mihail Vasziljevics Lomonoszov. A XIX. század legelején fog csak színre lépni Nyikolaj Mihajlovics Karamzin. Utóbbi fő műve 1818-ban jelent meg – *Az Oroszországi Állam Története* –, hat évvel korábban, mint Leopold von Ranke írása, amely egészen az egyetemi katedráig emelte a porosz történészt. Karamzin a tudományos munkáiban már Rankéhez nagyon hasonlóan vélekedik. Ranke úgy kívánja bemutatni a történelmet, ahogyan az megtörtént.[2] Karamzin szerint pedig a *„történelem nem egy regény, sem egy kert, ahol mindennek kellemesnek kell lennie"*, illetve azt kell leírnia, *„ami van, vagy volt, nem azt, ami lehetett volna"*.[3] Érdekes módon Kirill Tyimofejevics írásaiban is hasonló szándék jelenik meg. Mégis, Niederhauser Emil besorolása alapján K. Ty. Hlebnyikov inkább tartozik a romantika korszakához, mintsem „a fejlett történetírás kezdetei"-hez.[4]

Jelen írás célja kettős. Egyrészt be szeretném mutatni K. Ty. Hlebnyikov történészi munkásságát az életútján keresztül, miközben külön kitérek azokra a történelmi eseményekre, amelyeknél jelen volt, vagy amelyeknél az írásai elengedhetetlen fontosságúak, különösképpen a Rossz Erőd (Fort Ross) esetében.

---

1 М.Ю. Лачаева, *Историография Истории России до 1917 года.* В двух томах (Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004, том I.), 102.

2 Ernst Breisach, *Historiográfia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 239–40.

3 «История – не роман и не сад, где все должно быть приятно» és «что есть или было, а не что быть могло», в *Историография Истории России до 1917 года. В двух томах, Лачаева,* 197–98.

4 Niederhauser Emil, *A történetírás története Kelet-Európában* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1995), 208.

Hlebnyikov abban az időszakban élt, mikor az Orosz–Amerikai Társaság (OAT) megszületett és a fennállása fénykorába lépett. Hlebnyikov Amerikában töltött időszaka alatt érte el az OAT a legnagyobb kiterjedését. Birtokába került Alaszka a körülötte lévő szigetekkel együtt, Kaliforniában erődöt alapítottak, de még a Sandwich-szigetekig (a mai Hawaii-szigetek) is eljutottak. Amerikai ottléte időszakában végignézte, hogyan próbálja meg Új-Spanyolország kiszorítani őket San Francisco mellől, mialatt Mexikó területén harcok folytak a függetlenség megszerzéséért.

Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy miért nevezhetjük őt az egyik első olyan „történésznek", aki Orosz-Amerikával foglalkozott? Maga K. Ty. Hlebnyikov nem volt hivatásos történész, inkább természettudós, utazó és az Orosz–Amerikai Társaság meghatározó, prominens alakja, vezető tisztviselője.

K. Ty. Hlebnyikov családja eredetileg Velikij Novgorodba való volt, ahonnan dédnagyapja költözött át Kungur városába.[5] Édesapja, Tyimofej Ivanovics[6] már a város vezetőjének számított, de korai halála miatt idősebb fiaira hárult a család eltartása. K. Ty. Hlebnyikov két idősebb bátyja (összesen nyolcan voltak testvérek), Alekszej és Iván a kereskedelemben próbáltak szerencsét, így gyakran voltak távol, s utaztak messzi földekre. Hazatérve mindig elmesélték élményeiket a kistestvéreiknek, aki nagy lelkesedéssel fogadta a történeteket.[7] Részben a testvéreitől, részben a többi átutazótól hallott történetek nagyban hozzájárultak érdeklődési körének a kialakulásához. A XVIII. század végén Kungur még fontos településnek számított a Szibériába tartó kereskedelmi útvonal miatt.[8] Fiatalkoráról keveset tudni, de 1800-ban többedmagával elhagyta szülővárosát, hogy belépjen az egy évvel korábban alapított Orosz–Amerikai Társaságba.

Karrierje kezdetén még utazóként vett részt a Társaság által szervezett utakon, kezdetben csak Kamcsatka környékén. Később viszont Leontyij Andrianovics Gagemejszter[9] vezetésével a „Kutuzov" nevű hajón indult útnak Amerikába.[10]

---

5 Б.Н. Вишневский, *Путешественник Кирилл Хлебников* (Пермь: Пермское книжное издательство, 1957), 5

6 Н. Полеквуой, «Некролог, Кирилл Тимофеевичъ Хлебников», *Сѣверная пчела,* №174. (Санкт-Петербургъ, 5 августа 1838.)

7 Вишневский, *Путешественник Кирилл Хлебников*, 6.

8 Вишневский, *Путешественник Кирилл Хлебников,* 7.

9 Német származású orosz tengerész. Az első orosz földkörüli expedíció (1803–1806) egyik vezetője.

10 Вишневский, *Путешественник Кирилл Хлебников,* 33.

II. Az amerikai időszak

1812-ben nevezték ki Orosz-Amerika vezetőjének a helyettesévé és az Orosz–Amerikai Társaság Novo-Arhangelszki Hivatalának a vezetőjévé, amely pozíciókban egészen 1832-ig maradhatott.[11] K. Ty. Hlebnyikov amerikai tartózkodása alatt nemcsak Alaszkában járt, de eljutott Kaliforniába, Közép- és Dél-Amerikába is. 1817-ben részt vett a helyi indiánok és az oroszok közötti találkozón,[12] ezáltal nem csupán Alaszkát, de Fort Rosst, illetve annak környékét is felfedezhette.

Az említett találkozó különleges jelentőséggel bírt az orosz–indián kapcsolatok történetében, Kalifornia régiójában. Az oroszok számára rendkívül fontos volt a békés viszony a helyi lakosokkal, mivel azt már Alekszandr Andrejevics Baranov[13] is kérte az erőd megalapítása előtt az odautazóktól. A. A. Isztomin Fort Ross biztonságát az orosz–indián–spanyol kapcsolatok háromoldalúságában látta, ahol a biztonság záloga a helyi törzsekkel való béke, valamint szövetség megkötése volt.[14] A helyzetük stabilizálásának és az erőd ottlétének jogi alapot szolgáltatva, 1817. október 5-én három törzsfő jelent meg az erődnél: Csu-csu-an, Amat-tan és Gem-le-le. Ezzel a három törzsfővel folytattak tárgyalásokat, amit végül N. N. Volhovityinov javaslata alapján, A. A Isztominnal egyetértve egy „közös" jegyzőkönnyvel zártak le.[15]

Azt, hogy nem beszélhetünk szerződésről, „csak" egy jegyzőkönyvről, többek között az támasztja alá, hogy csak az orosz fél írta alá a papírt. Novo-Arhangelszk képviseletében L. A. Gagemejszter, kapitány, az OAT tagja; Kerner tanácsos; az erőd vezetője, Ivan Alekszandrovics Kuszkov;[16] a Társaság képviselői; Prokofij Tmanyin elsőtiszt; Zeleszkij kancellár és nem utolsósorban K. Ty. Hlebnyikov vettek részt a találkozón.[17] A jegyzőkönyvből tudjuk, hogy az indiánok *„nagyon elégedettek, hogy az oroszok elfoglalták ezt a*

---

11 А.В. Гринёв, *Кто есть кто в истории Русской Америки* (Москва: Academia, 2009), 643.

12 «Протокол встречи в Россе индейских вождей с капитаном-лейтенантом Л.А. Гагемейстером, удостоверяющий их дружеские отношения с русскими», в Россия в Калифорнии, А.А. Истомин, Дж.Р. Гибсон, В.А. Тишков (Москва: Наука, 2005, том 1.), 257–59.

13 Orosz-Amerika első vezetője és egyik legmeghatározóbb személyisége volt. Ő volt a terület vezetője, amikor 1812-ben megalapították Fort Ross-t.

14 Н.Н. Болховитинов (ред.), *История Русской Америки 1732–1867* (Москва: Международные отношения, 1999, том II.), 219.

15 Болховитинов, *История Русской Америки*, 222.

16 Fort Ross első vezetője egészen 1821-ig.

17 «Протокол встречи в Россе индейских вождей с капитан-лейтенантом Л. А. Гагемейстером, удостоверяющий их дружеские отношения с русскими», в *Россия в Калифорнии*, 259.

földet, hogy ők [az indiánok] most már biztonságban élnek a többi indiántól[18]*, akik korábban rájuk támadtak; hogy ama biztonság csak a betelepülés idején kezdődött el.”*[19] Az oroszok által nyújtott védelem fontos volt a helyi lakosoknak, de nemcsak a többi indiántól, hanem a spanyoloktól is védték őket az újonnan jövők. *„Gyakran megtörtént […], hogy ők felfegyverzett spanyolokat öltek csöndesen a bokrok mögül; ezzel szemben az oroszok […] a Rossz Erődből egyedül járkálnak az erdőben vadkecskére vadászni, sőt az indiánoknál éjszakáznak mindenféle veszély és kár nélkül.”*[20]

Szintén hozzájárult az indián–orosz kapcsolatok pozitív alakulásához, hogy az oroszok kevesebben voltak, mint a spanyolok, így a helyi lakosoknak félnivalójuk is kevesebb volt tőlük. Ezenfelül olyan dolgokat kaphattak az erődtől, amiket San Francisco nem tudott megadni nekik.[21] A jószomszédi viszony kialakulása azért is volt kiemelten fontos a helyi oroszok számára, mivel nem sokkal korábban – 1802 és 1805 között – komoly harcokat vívtak a tlingitekkel, egy ahhoz hasonló háborút pedig szerettek volna elkerülni.

Mialatt K. Ty. Hlebnyikov Amerikában volt hivatalban, nem kizárólag a helyi, a Társaságot érintő teendőkkel foglalkozott. Több, a térséget érintő kérdésről írt különböző típusú munkákat. Érdeklődési körének sokszínűségét jelzi, hogy 1820-ban feljegyzéseket készített a farmakológiáról.[22] Az 1832-ben Golovin admirálisról írott életrajzából fennmaradt részletek[23] pedig mind a mai napig olvashatóak.

Az Amerikában töltött időszaka alatt már rengeteget írt, ezen írásait pedig később, posztumusz jelentették meg 1979-ben. Két, Orosz-Amerikával foglalkozó történész vállalkozott arra, hogy az addig kiadatlan feljegyzéseiből állítson össze egy kötetet. Ily módon R. G. Ljapunova, illetve Sz. G. Fedorova által készült el az *Orosz-Amerika K. Ty. Hlebnyikov kiadatlan*

---

18 Ezek valószínűleg a spanyol missziókban élő indiánok lehetnek. (*Россия в Калифорнии*, 257.; 34. forrás, 4. jegyzet)

19 «Что очень довольны занятием сего места русскими, что они живут теперь в безопасности от других индейцев, кои прежде делывали на их нападении – что безопасность та началась только от времяни заселения.», в *Россия в Калифорнии*, 257.

20 «Часто случилось […] что они и вооруженных испанцев убивали потихоньку из-за кустов; напротив того, руские […] из селения Росс ходят по одиночке в лес для стреляния диких коз, и даже ночуют у индейцев без всякаго опасения и вреда», в Раздел „О селении Росс” из „Извлечения из депеш, полученных из колоний 16 октября 1823 года”, в *Россия в Калифорнии*, 509.

21 *Россия в Калифорнии*, 509.

22 «Записки К.Т. Хлебникова по фармакалогии», в *Государственный архив Пермского края* Ф. 445. О. 1 Д. 37. (továbbiakban: ГАПК)

23 К.Т. Хлебников, «Отрывок из биографического очерка об адмирале Головнине», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1 Д. 40.

feljegyzéseiben[24] című mű. A könyvet hat nagy részre osztották. Az első, bevezető rész a szerzőpáros munkájának eredménye, amelyet az Orosz–Amerikai Társaság elnökének írásai követnek. Utóbbi részekben szisztematikusan lehet megismerkedni az Orosz-Amerika területéhez tartozó egyes földrészekkel. Legelőször Kodiakról és annak környezetéről, majd az Unalaska-, és Liszjevszkij-szigetekről lehet olvasni, beleértve az Alaszkai-félszigetet. Ezután tér rá a különböző kisebb szigetre (Bering, Atha, Andrejanovszkij), továbbá a Máté-szigetek öbleire, illetve Észak-Amerika egyes részeire.

Az említett írás jól reprezentálja K. Ty. Hlebnyikov munkásságát. Túlnyomó többségben a klímára, a folklórra és a faunára tér ki, de említést tesz az orosz bajdarokok[25] viszonyáról az aleutokhoz. Fontos kiemelni, hogy írásában történelmi résztémákat is lehet találni. Minden egyes fejezet legelején bemutatja az adott területtel kapcsolatos legfontosabb történelmi eseményeket. Így szó esik például Gabriil Andrejevics Szaricsev[26] utazásáról, Bering második kamcsatkai expedíciójáról vagy Grigorij Ivanovics Selihov[27] utazásairól. Különösen érdekes a forrásközpontúság megjelenése: a harmadik részt például Vaszilij Nyikolajevics Berh írása alapján vetette papírra.

Szintén posztumusz munkái közé tartozik a Sz. G. Fedorova válogatásában, 1985-ben megjelent *Orosz-Amerika Kirill Hlebnyikov feljegyzéseiben*[28] című könyv. Az említett műben különböző aspektusok alapján ismerhetjük meg Orosz-Amerika történetét, amelyek közül talán a legérdekesebb a gazdaságtörténeti megközelítés. Az Orosz–Amerikai Társaság a XIX. század első felében szoros kapcsolatot ápolt egyes amerikai kereskedőkkel. A „bosztoniak”-kal (miként a források és a szakirodalom is nevezi őket) köttetett szerződések nem maradtak fent, egyet leszámítva, J. Ayresomét. Ugyanakkor K. Ty. Hlebnyikov írásaiból tudjuk, hogy a többi kereskedővel milyen feltételek

---

24 Р.Г Яплунова, С.Г. Федорова, *Русская Америка в неопубликованных записках К. Т. Хлебникова* (Ленинград: Наука, 1979)

25 A „bajdarok” egy jövevényszó az oroszban, nagyjából csónakot jelent. Tipikus vízi közlekedési eszköz az aleutok nyelvében. Ugyanakkor adott esetben egy-egy emberre is vonatkozhat, aki(k) ilyen csónakot használ(nak).

26 Orosz tengerész, később a haditengerészet minisztere lett. Az ő nevéhez köthető egy expedíció, amelynek célja a Bering-szoros környékének felfedezése volt.

27 Orosz kereskedő, az Északnyugati Társaság egyik alapítója. Később ebből a szervezetből alakult meg az Orosz–Amerikai Társaság.

28 В.А. Александров (ред.), *Русская Америка в записках Кирилла Хлебникова* (Москва: Наука, 1985)

mentén jöttek létre a szerződések. Ezeket összehasonlítva J. Ayersome szerződésével, pedig egy általános képet kaphatunk az egyezményekről.[29]

K. Ty. Hlebnyikov feljegyzései alapján összesen kilenc amerikai szerződött el az Orosz–Amerikai Társasághoz, közülük az első O'Kane volt 1803 októberében. Őt sorrendben így követték a többiek: Jon Winship, Kampbelem, Ayresome, Nathan Winship, Thomas Meek, Williem Blanshard és Witimor.[30]

O'Kane után öt évvel, 1808 májusában A. A. Baranov Ayresome-mal kötött szerződést, amely értelmében az amerikai huszonöt csónakot kapott kereskedőkkel, illetve egy társaságbeli hajót, oroszországi kapitánnyal.[31] Később Winship is csónakokat követelt, s meg is kapta azokat annak ellenére, hogy az oroszok így is kevés emberrel rendelkeztek. Ennek oka két dologban rejlett. Egyrészt A. A. Baranovék azzal, hogy küldtek egy társaságbelit az utazásra, képesek voltak nemcsak az OAT akaratát érvényre juttatni, de azt is meg tudták akadályozni, hogy az amerikaiak kijátsszák őket. Másrészt a Társaság szabályzata is kikötötte, hogy *„védelem nélkül hajókat tilos vízre bocsátani"*.[32]

Az oroszok amerikaiaktól való félelme pedig nem volt alaptalan. Egyrészt az amerikai kereskedők közrejátszottak[33] abban, hogy kitört a fentebb említett orosz–tlingit háború. Továbbá az amerikaiak iránti bizalmatlanságot szintén jól jellemzi Andrej Jakovlevics Daskov[34] 1809. november 7-én A. A. Baranovnak írott levele. Eszerint a kormány nem szabhatja meg az állampolgárainak, hogy kikkel nem kereskedhetnek, ahogyan azt sem tilthatja meg, hogy fegyvereket adjanak el.[35]

---

29 Болховитинов, *История Русской Америки*, 196.

30 Александров, *Русская Америка в записках*, 46–47.

31 «Контракт А.А. Баранова с капитаном Дж. Эйрсом», в *Россия и США-становление отношений 1765– 1815*, ред. Башина, Болховитинов, Браун, Кудрявцев (Москва: Наука, 1980), 324.

32 «„Без прикрытия судов нельзя разослать по правилам партии", в *Донесение Н.П. Резанова министру коммерции графу Н.П.Румянцеву о плавании в Калифорнию и положение в русских колониях.* Ново-Архангельск, 17 июня 1806. г.», в *Россия в Калифорнии*, 164.

33 А.В. Гринев, «*Битвы за Ситку и нападение Якутата»,* в *История Русской Америки*, ред. Болховитинов, 54–56.

34 Orosz diplomata, az első orosz nagykövet az Amerikai Egyesült Államokban (1808–1817). Feladata volt, hogy az OAT érdekeit képviselje. Munkájával hozzájárult a korai orosz-amerikai kapcsolatok pozitív alakulásához.

35 *Россия и США-становление отношений*, 384.

Szintén a „bosztoniak”-kal kapcsolatos bizonytalanságot támasztja alá Nyikolaj Petrovics Rezanov[36] írása, amelyben arról értekezik, hogy egy bizonyos Barber kapitány 40 embert vitt magával, majd a következő évben 26-ot hozott vissza Kodiakra, azt állítva, hogy a Charlotte-szigeteken vásárolta ki őket, és fejenként 10 000 rubelt kért értük.[37] Külön érdekessége a szerződésnek, hogy a hajóútra nőket is vihettek magukkal, mivel a kereskedők feleségei *„igencsak szükségesek a kereskedők csónakjainak és a tengerészek ruháinak a kijavítására, megvarrására”*.[38] Kiváltképp azért figyelemre méltó ez a rész, mivel G. I. Selihov utasítása nyomán A. A. Baranov is parancsba adta, hogy lehetőleg ne vigyék magukkal a feleségüket az útra, helyette a helyi indián törzsek között keressenek maguknak feleséget.[39] A. A. Baranov szintén kitért arra, hogy csakis lakatlan területeken álljanak meg vadászni, se „felvilágosult”, se pedig „vadak” lakta területen ne próbáljanak ilyen tevékenységet folytatni. Orosz-Amerika vezetője ezzel el akarta kerülni a konfliktusokat más népekkel (4-es pont). Ugyanakkor külön figyelmeztette a „bosztoni”-t az orosz–spanyol kapcsolatokra, s kilátásba helyezte: amennyiben valaki meghalna (vagy eltűnne) egy esetleges harc során, úgy 250 dollárt kell befizetnie a Társaságnak a hozzátartozók megsegítésére (5-ös pont).[40] Ezzel nemcsak egyszerűen azt sugallta a szerződő félnek, hogy ne bocsátkozzon harcokba, de a magas kárpótlás kilátásba helyezésével meg is tiltotta azt. Ayresome-nak a szerződés szerint 1809 márciusáig, de legkésőbb két hónnappal később, 1809 májusáig vissza kellett térnie vagy Novo-Arhangelszkbe vagy a Kodiak-Pavlovszkaja-öbölbe (7-es pont). Ezen időszak alatt külön listát kellett késztenie mindarról, amit sikerült összegyűjtenie (6-os pont), majd visszatérve A. A. Baranovhoz, az árukat két részre osztották (8-as pont). Az így megszerezett tengeri hódok szőrméjéért külön kellett fizetnie az előre meghatározott ár alapján (8-as pont). A megállapodás szerint lehetséges volt, hogy az OAT a saját emberét is küldheti erre a területre. Amennyiben ilyen eset előfordulna, és Ayresome találkozna egy

36 Orosz diplomata, utazó, aki részt vett az első orosz földkörüli utazáson. Így jutott el egészen Kaliforniáig, ahol összebarátkozott a helyi vezetőkkel.

37 «Донесение Н.П. Резанова министру коммерции графу Н.П. Румянцеву о плавании в Калифорнию и положение в русских колониях. Ново-Архангельск, 17 июня 1806. г.», в *Россия в Калифорнии*, 149.

38 „Весьма нужных (жен) для починок и шитья новых байдарок промысловых и морской одежды.” в «Контракт А.А. Баранова с капитаном Дж. Эйрсом», в *Россия и США-становление отношений*, 324.

39 Федорова, *Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски* (Москва: Ломоносов, 2015), 157–58.

40 Федорова, *Русская Америка*, 324–25.

oroszországi hajóval, kikötötték, hogy kölcsönösen ne zavarják egymást az útjukban (9-es pont).[41] A szerződés lehetővé tette a helyi törzsekkel való kereskedést, ugyanakkor kikötötte, hogy az árukért az OAT-tal kötött áraknak csak a felét fizetheti ki (12-es pont),[42] ezáltal kerülve el, hogy az OAT később a többszörösét fizesse ki annak, amit az áru valójában ért.

A. A. Baranov végül egészen 1811-ig kooperált a „bosztoniak"-kal, amikor is 1811 novemberében megkötötte az utolsó ilyen típusú szerződést Thomas Meekkel, William Blansharddal, illetve Isaacom Witimorral, akik Alsó-Kaliforniába mentek.[43]

Ugyanebben a kötetben találhatunk adatokat a lakosságról is. Orosz-Amerika lakossága K. Ty. Hlebnyikov feljegyzései alapján 1800-ban még csak 3944 fő, 1806-ban 6692, 1821-ben 6511, míg 1825-ben már 6925 fő volt. Ebbe viszont nem számolta bele a Fort Rossban élőket. Jól látható ugyanakkor, hogy a lakosság közel 3000 fővel nőtt. Ez összességében 76%-os növekedést jelentett 25 év alatt.[44] Fort Ross ezzel szemben 161%-os növekedést tudott felmutatni közel ugyanennyi idő elteltével. I. A. Kuszkov 1821-ben készült feljegyzései alapján összesen 107-en voltak,[45] 1833-ban már 293-an,[46] 1837-ben viszont megint csak 280-an.[47] Az erőd személyzetének ilyen magas növekedése különösen figyelemreméltó annak fényében, hogy a harmincas évek végére egyre biztosabbá vált a kaliforniai vállalkozás kudarca.

Az erőd népének összetétele vegyes képet mutat. A fentebb említett utolsó két összeírásból látható, hogy az oroszokon kívül éltek még kreolok, aleutek és indiánok is Rosszban. A. A. Isztomin számításai szerint I. A. Kuszkov idején nagyjából a lakosság 14%-a volt orosz, 7%-a kreol, az eszkimók 50-51%-ot tettek ki, míg 22%-át a kaliforniai indiánok alkották.[48] Ezek közül az eszkimó csoporthoz (közös nevükön aleutek) tartoztak például a kodjakiak (konyiagok) és a csugacsok. Rajtuk kívül akadtak még polinézek (hawaii lakosok) is. Érdekes módon az oroszok összetétele sem volt

41 Федорова, *Русская Америка*, 325.
42 Федорова, *Русская Америка*, 326.
43 Болховитинов, *История Русской Америки*, 200.
44 Александров, *Русская Америка в записка*, 24–25.
45 „Ведомость людей находящихся в селении и крепости Росс, руских, кадьяцких и других племен, мужеска и женска пола." в *Россия в Калифорнии I.*, 427.
46 «Донесение Ф.П. Врангеля в ГП РАК „О обозрении селения Росс"», в *Россия в Калифорнии II.*, 97.
47 Болховитинов, *История Русской Америки*, 214.
48 Болховитинов, *История Русской Америки*, 246. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez mindösszesen 94%, a maradék 6%-ról nem esik szó.)

homogén, ugyanis orosznak számolták a jakutiakat, de még a svédeket és a finneket is.[49]

Kirill Hlebnyikov posztumusz munkái nem egyedül politikatörténeti megközelítésben tudnak primer forrásként szolgálni, egy-egy empirikus kutatásban is kiválóan használhatóak. 1861-ben szöveggyűjteményben jelent meg az Amerikáról szóló írása. Az *Adatok a Keleti-óceán partmenti orosz betelepítésének története számára* című kresztomátiában tették közzé több írását is *K. Ty. Hlebnyikov feljegyzései Amerikáról* megnevezéssel.[50]

Találunk benne adatokat például Fort Ross mezőgazdaságával és állattenyésztésével kapcsolatosan. A földművelésen túl szintén jelentős volt az állattenyésztés. Hlebnyikov feljegyzései alapján tudjuk, hogy elsősorban szarvasmarhát, lovat, bárányt és sertést tenyésztettek.[51] 1815 és 1829 között ezen állatok száma a következőképpen alakult: 1821-re 149 szarvasmarha, 21 ló, 698 bárány és 159 sertés lett; 1824-re: 195, 83, 580 és 159; míg 1829-re: 521, 253, 614 és 106. Amíg az első két állat esetében 1821 és 1824 között 31 és 295%-os növekedés történt, addig utóbbi kettő esetében 17 és 71%-ös csökkenés mutatható ki. A következő időszakban a szarvasmarha-, és a lótenyésztés továbbra is növekedett (167 és 205%-kal), de Karl Johann Schmidt[52] időszakához képest Pavel Ivanovics Selihov[53] idején a bárányok és a sertések száma is nőtt (6 és 130%-kal). Összességében 1829-re a szarvasmarhák esetében 250%-os, a lovakéban 1105%-os növekedés történt, ezzel szemben a bárányok száma 12%-kal, míg a sertéseké 33%-kal csökkent.[54]

Az adatokból látható, hogy az állattenyésztés is fontos szerepet kapott az erőd és Orosz-Amerika életében egyaránt. Az 1827 és 1829 között 94 marhát, 1 lovat, 694 bárányt és 33 sertést vittek Szitkára. Százalékokban kifejezve a három év alatt a meglévő szarvasmarhák 7%-át, a sertések 11%-át, a bárányok közel 100%-át vitték Szitka szigetére.[55] Az adatok megmutatják, hogy miután I. A. Kuszkov lefektette a mezőgazdaság és az állattenyésztés alapjait, K. J. Schmidt inkább az előbbire koncentrált. A bárányok és a sertések számának csökkenése jelentheti, hogy inkább feláldozta az állattenyésztést abból a célból, hogy minél több búza és árpa maradhasson meg. Ezzel

49 Болховитинов, *История Русской Америки*, 246.

50 «Записки К. Хлѣбникова о Америкѣ», в *Матеріалы для исторіи русскихъ заселеній по берегам восточнаго океана* (Санкт-Петербругъ: Типографія Морскаго Министертсва, 1861), 139.

51 *Матеріалы для исторіи*, 154.

52 A Fort Ross második vezetője, 1821 és 1824 között.

53 A Fort Ross harmadik vezetője, 1824 és 1830 között.

54 *Матеріалы для исторіи*, 154.

55 *Матеріалы для исторіи*, 154.

szemben P. I. Selihov mindkettőt megpróbálta felfuttatni, s habár utóbbi két állatfaj esetében nem sikerült növekedést produkálnia I. A. Kuszkovhoz képest, mégis sikeresen tudta csökkenteni a K. J. Schmidt időszaka alatt megnőtt hiányt oly módon, hogy közben látványosan növelte a mezőgazdasági termelést. Az állattenyésztésnek köszönhetően nem csak élelem állt rendelkezésre az erőd és Orosz-Amerika lakóinak a számára. Volt szalonna ugyan, de amit így nyertek, nem a legjobb minőséget képviselte, mivel *„nem akkor ölték meg az állatot, amikor az zsírjában volt”.*[56] Az olaj 1825 és 1829 között összesen közel 413 pudot tett ki, ennek egyharmada, 137 pud, a helyi erőd lakóinak és az odaérkező vendégek számára volt félretéve, a maradékot viszont elküldték Szitkára. A bőrnek egy részét, amelynek az értékét 15 rubelben állapították meg darabonként, szintén elküldték házi felhasználásra. További fontos termék volt a gyapjú, amelyből évente akár 50 pudot is meg tudtak termelni.[57]

K. Ty. Hlebnyikov feljegyzéseiben szóba kerül egy másik jelentős aspektus, a kereskedelem. Az OAT nem csak Fort Rosshoz kapcsolható mezőgazdasági tevékenységgel próbálta meg az élelemellátást biztosítani Orosz-Amerika számára. A kereskedelem kialakítása Új-Spanyolországgal és a többi helyi hatalommal szintén fontos lett volna. Olyannyira, hogy még 1828-ban is arról értekeztek a Társaság Főigazgatóságánál, hogy *„bízni fogunk, hogy kapunk kenyeret a kolóniáink élelmezésére”*.[58] Azt is kifejtették a amerikai kolóniák vezetőjének, hogy abban a helyzetben, midőn nem tudnak kereskedni a kaliforniaiakkal, megkérdőjelezhető ugyan Fort Ross hasznossága, de mégis bíznak benne, hogy a jövőben ez meg fog változni.[59] Az erődnek nem csupán egy mezőgazdasági telep szerepét szánták, hanem itt lehetett volna kereskedelmi kapcsolatba lépni a spanyolokkal, majd később a mexikóiakkal, ahogyan arról Ny. P. Rezanov is álmodott. Bizonyos esetekben ez meg is valósult, ha nem is teljesen hivatalos formában. Mivel Kaliforniának is érdekében állt az oroszokkal való kereskedés, amíg a hivatalos levelezések zajlottak, a helyi lakosok megszegve a tilalmat, kereskedtek.[60]

---

56 *Матеріалы для исторіи*, 155.

57 *Матеріалы для исторіи*, 156–57.

58 „Мы будем надеяться [...] и получать хлеб для продовольствия наших колоний.” в *Главное Правление Российско-американских компании главному правителю российско-американских колоний П. Е. Чисякову,* ред. А.Л. Нарочницкий, *Внешняя Политика России XIX и начала XX века, том XV* (Москва: Госполитиздат, 1976.), 480.

59 А.Л. Нарочницкий, *Внешняя Политика России*, 480.

60 *Матеріалы для исторіи*, 146.

Az erőd létrejötte után három évvel, amikor I. A. Kuszkov ellátogatott San Franciscóba, az A. A. Baranov által küldött Eliot is megérkezett ugyanoda. Mind I. A. Kuszkov, mind pedig Eliot leginkább agrár-, és állati eredetű termékeket vásárolt, úgy, mint búza, borsó, liszt, hús, bőr, hód, továbbá szintén vettek aranyat, illetve egyéb tárgyakat is. Ezekért cserébe az oroszok elsősorban iparcikkeket (üst, muszlin, karton, harisnya, gyertya, edények, cukor), másodsorban mezőgazdasági (kínai almafa) és bányászati (vas) árukat adtak.[61]

Az OAT legfontosabb profilja a szőrmekereskedelem volt, így Fort Ross számára is elengedhetetlenné vált, hogy valamilyen módon becsatlakozzon ebbe a piacba is. Ez viszont szembement K. J. Schmidt elképzelésével, aki a hangsúlyt inkább a mezőgazdaságra szerette volna fektetni.[62] Továbbá az is nehezítette az oroszok itteni prémvadászatát, hogy Monterey kormányzója megtiltotta azt a számukra.[63] Természetesen ez nem jelentette a gyakorlatban is azt, hogy az oroszok számára a prémvadászat ettől fogva nem volt lehetséges. Hlebnyikov számítási alapján 1812 és 1814 között 714 felnőtt és 163 fiatal hódot vadásztak le. Ez évi 357, illetve 81.5 prédát jelentett az első két esztendőben. A további években látható módon csökkent ezen tevékenység, míg 1823-ban már csak 39 darab elejtett hódot jegyeztek fel.[64] A helyzet 1823 körül javult, amikor az addigi monterey-i kormányzó, Pablo Vicente de Solá távozott a posztjáról, és helyét Lius Antonio Argüello[65] vette át. Az új kormányzó szerződést kötött a Novo-Arhangelszki Hivatallal, aminek értelmében az oroszok 20-25 hajóst küldhetnek San Franciscóba. Az ott levadászott hódokat két egyenlő részre kellett szétosztani: az egyik fél az OAT-ot illette, a másik pedig a kaliforniai kormányzatot.

A hatos pont kimondta, hogy a fentebb említett hajósok összesen csak három hónapot tölthetnek el ott egyhuzamban.[66] Maga a szerződés 1823. december 1-jétől egészen 1824. március 31-ig volt érvényben, ugyanakkor megszabták, hogy *„közös megegyezéssel új feltételeket lehet kötni”*.[67] Ennek

61 *Матеріалы для исторіи*, 147.

62 Болховитинов, *История Русской Америки*, 252.

63 М.Н. Васильев, «Заметки о Калифорнии (из фрагментарных черновых записок о кргугосветном плавании шлюпов „Открытие” и „Благонамеренный” в 1819–1822 гг.)», в *Россия в Калифорнии*, 369.

64 *Матеріалы для исторіи*, 139.

65 California kormányzója, José Darío Argüello kormányzó fia. Ny. P. Rezanov vele kötött szoros barátságot, amelyre alapozva később Kuszkovék is jó viszonyt próbáltak kialakítani a helyi spanyolokkal.

66 *Матеріалы для исторіи*, 142–23.

67 «По общему соглашенію заключать новие условіе», в *Матеріалы для исторіи*, 143.

a lehetőségét a hetes pontban külön ki is emelték, amelynek értelmében Kalifornia kötelezi saját magát, hogy a levadászott nagyobb hódok darabjáért kettő, a kisebbekért egy piasztert fizessen, amikor az oroszok már az újonnan kialkudott feltételek mentén fognak vadászni.[68]

III. Amerika után

Miután 1832-ben befejezte amerikai pályafutását, K. Ty. Hlebnyikov visszatért Oroszországba, ahol 1835-től egészen az 1838-as évben bekövetkezett haláláig a Társaság egyik igazgatója volt.[69] Az igazgatói időszakában már sokkalta több szabadideje lett, legalábbis a munkái számából erre lehet következtetni. Szentpétervár olyan írásai jelentek meg vagy maradtak fent, amelyekben Orosz-Amerika történelmével, faunájával, flórájával vagy éppen a térség etnográfiájával foglalkozott. Már itt írta meg L. A. Gagemejszter életrajzát,[70] különböző leveleket Kamcsatkáról,[71] egy útirajzot Amerika észak-nyugati partvidékének oroszok általi betelepítésének a történetéről,[72] ahogyan egy történelmi-gazdasági útirajzot is az Orosz–Amerikai Társaságról.[73]

K. Ty. Hlebnyikov számtalan írása közül több még az élete folyamán meg is jelent. 1835-ben adták ki Alekszandr Andrejevics Baranovról írott életrajzát.[74] A szerző célja, hogy bemutassa Orosz-Amerika történetét az 1790-es évtől kezdve 1818-ig, amikor A. A. Baranov az Orosz–Amerikai Társaság szolgálatában állt. Érdekes az is, amit a szerző közöl az olvasóval a mű bevezetőjében. Eszerint az életrajz megírásához történészi képességekre van szükség, célja pedig, hogy néhány anyagot megőrizzen a jövő „megfigyelői", azaz történészei számára.[75] Az a tény, hogy K. Ty. Hlebnyikov maga is részese volt Orosz-Amerika történetének, megnehezíti annak a lehetőségét, hogy *sine ira et studio* írjon, ezért különösen fontos, hogy kritikusan forduljunk

68 *Матеріалы для исторіи*, 143.
69 А.В. Гринёв, *Кто есть кто в истории Русской Америки*, 642.
70 «Жизнеописание мореплавателя, капитана 1 ранга Л.А. Гагемейстера. Рукописи с правкой К.Т. Хлебниова», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1 Д. 43.
71 К.Т. Хлебников, «Письма о Камчатке», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1. Д. 412.
72 К.Т. Хлебников, «Очерки по истории заселения Северо-Западной Америки русскими», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1. Д. 407.
73 К.Т. Хлебников, «Историко-экономический очерк о Русско-Американской компании и ее владениях», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1. Д. 44.
74 К.Т. Хлебников, *Жизнеописаніе Александра Андреевича Баранова* (Санкт-Петербуръ: Морская Типорафія, 1835)
75 Хлебников, *Жизнеописаніе Александра Андреевича Баранова*, 1.

a szöveghez. Az elején ugyanakkor megemlíti, hogy birtokában vannak A. A Baranov levelezései, s *„ezeket és más anyagokat felhasználva írtam körül az ügyeit és intézkedéseit”*.[76] A (primer) források használata – mint a hivatásos történetírás egyik fontos kritériumának a megjelenése – mégis érdekessé teszi az írást. Különösen emiatt vélem úgy, hogy nem egyszerűen történelmi forrásként, hanem szakirodalomként lehet hozzányúlni.

A *Pillantás az életem fél évszázadára* 1836-ban jelent meg „A hazafi”-ban.[77] K. Ty. Hlebnyikov írását három részre osztották. Az első részben (299–324. o.) a klímára, a különböző népcsoportokra, az élelmezésre, a növény- és állatvilágra tér ki. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a dokumentum alapján beszélt spanyolul is.[78] Ennek köszönhetően képes lehetett Kalifornia és az Orosz–Amerikai Társaság között folyó levelezések elolvasására, amelyeket így beépíthetett az írásaiba. Nyelvismeretéhez hozzátartozott az angol is, amely szintén elengedhetetlen volt Orosz-Amerika egyik prominens személye számára.

A második részt (345–373. o.) egy Francis Bacon-idézettel kezdi,[79] megjelölve a következő részek témáját, ahol az utazásaival foglalkozik. Ugyanez a téma folytatódik a harmadik (413–442. o.) részben is. Történészi munkának nehezen lehetne nevezni, ugyanakkor historiográfiai szempontból fontos forrás. Természetesen lényeges szem előtt tartani, hogy egy visszaemlékezésről van szó. Ebből kifolyólag akarva-akaratlanul is torzíthat a szerző, még akkor is, ha rendelkezésére állt a saját útinaplója.[80] Saját tetteit magyarázva előfordulhat, hogy egyes eseményeket félrevezetően interpretál.

Halála előtt egy évvel, 1837-ben az a megtisztelés érte, hogy addigi munkássága okán beválasztották a Szentpétervári Tudományos Akadémia – a mai Orosz Tudományos Akadémia jogelődjének – tagjai közé.[81] Már a Tudományos Akadémia tagjaként jelent meg 1838-ban *Grigorij Ivanovics Selihov életrajza*[82] című munkája a Russzkij Invalidban.

---

76 «Пользуясь сими и другими матеріалами я описалъ дѣла м распоряженія его», в idem.

77 К.Т. Хлебников, «Взглядъ на полвѣка моей жизни», в *Сынъ очестав*, Н. Греч, ф. Булгарин (Часть CLXXV, Санкт-Петербургъ: 1836)

78 K. Ty. Hlebnyikov két spanyol közmondást idéz, amelyeknek az orosz nyelvi fordítását is közli az olvasóval. (Хлебников, «Взглядъ на полвѣка моей жизни», 300–01.)

79 „Travel, in the younger sort, is a part of education; in the elder, a part of experience.” (Хлебников, «Взглядъ на полвѣка моей жизни», 345.)

80 «Путевой дневник К.Т. Хлебникова за 1800–1837 гг.», в *ГАПК* Ф. 445. О. 1 Д. 406.

81 Р.Г. Лягпунова, «Рукопись К.Т. Хлебникова «записки о колониях в Америке» как источник по этнографии и истории Аляски и Алеутских островов», в *От Аляски до огненной земли*, отв. ред. И.Р. Гринулеви (Москва: Издательство «Наук», 1967), 136.

82 К.Т. Хлебниокв, *Жизнеписание Григория Ивановича Шелихова* (Санкт-Петербург: Русский Инвалид, № 77–78, 1838)

Habár K. Ty. Hlebnyikov hivatalosan nem történészként működött, magát talán nem is nevezte volna annak, ennek ellenére visszaemlékezései, írásai hasznos anyagnak bizonyulnak. Műveiben olyan forrásokat, kútfőket használt fel, amelyeket mások nem ismerhettek, s amelyek mára már elvesztek. Karamzinnal, Pogogyinnal vagy más kortársával ellentétben ő nem kereste az évszázadokon átívelő folyamatokat a történelemben. Mindvégig megmaradt (Orosz) Amerika históriájának tanulmányozásánál, írásai mégis nélkülözhetetlenek a térséggel foglalkozó történészek számára. Annak ellenére, hogy a hivatalos történetírás módszertanát még nem ismerhette, műveiben olyan jellegzetességek jelennek meg, mint a forráskritika vagy éppen a (primer) források használata. Ebből kifolyólag úgy gondolom, ha fenntartásokkal is, de nyugodtan lehet Kirill Tyimofejevics Hlebnyikovot az első Orosz-Amerikával foglalkozó történésznek nevezni.

András Bencze – Ph.D. student in History, Historical Russistics Doctoral Programme, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: bencze.andris@gmail.com

А. Ю. Дворниченко

ДРЕВНИЙ РУССКИЙ КРЫМ В ТВОРЧЕСТВЕ ГЕОРГИЯ ВЕРНАДСКОГО

(к публикации статьи Г. В. Вернадского «Корсунь в русско-византийских отношениях»)

THE ANCIENT RUSSIAN CRIMEA IN THE WORKS OF GEORGE VERNADSKY

(for publication of the article of G. V. Vernadsky "Korsun in Russian-Byzantine Relations")

The main purpose of this article is to expose, analyze and publish the article 'Korsun in Russian-Byzantine relations,' written by the prominent Russian-American historian George Vernadsky. The Crimea played the great role in his life. He worked here in the local university in Simferopol and served in the government of P. Vrangel. From here he had to begin his emigrant's life. But he is also the remarkable investigator of Crimean history. The history of this region the scholar studied in his famous 'The History of Russia' in five volumes (six books), in 'The Origin of Russia,' and many articles and essays.

But one of the most interesting articles, devoted to the history of Crimea, has not been published until now. This work has its own interesting story: Vernadsky wrote it for the famous 'Annales' of the Seminarium Condakovianum in Prague. During the '30s he made great efforts to reanimate this venerable institution. But all his efforts did not achieve the desired result and the institution closed. One of the results: the 'Annales,' and the article of Vernadsky remained unpublished.

A. Dvornichenko is not only publishing here the Vernadsky's article with the 'Résumé' and additions which were had made by the author himself, but also tells about the conceptual world of Vernadsky as a whole. This historian all his scholarly life supported the idea of 'Ancient Russian Crimea.' In the other words he found the presence of the Russians in the Crimea during the Middle Ages.

Keywords: *Crimea, George Vernadsky, Korsun, Russian-Byzantian relations, Sarmato-Alans, Russians, Tmutorokan*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.7

Крым сыграл особую роль особую роль в жизни выдающегося историка Георгия Владимировича Вернадского. В 1916 г. родители купили участок земли в кооперативе «Баты-Лиман», который располагался в живописном месте недалеко от современного Севастополя. Впереди виделись годы наслаждения удивительной крымской природой, воздухом, морем. Но история, как известно, рассудила по-другому...

Осенью 1918 г. в разгар гражданской войны Георгий приехал в Крым из северной Перми, активно участвовал в создании Таврического университета в Симферополе, а затем принял предложение Врангеля и стал служить начальником отдела печати в штабе. Одно время казалось, что красным пришёл конец, но вектор истории вновь изменился, и начались годы изгнания, в котором историк всегда помнил полюбившийся ему Крым.

Впрочем, если говорить о фактах биографии, то при всей оригинальности судьбы и личности историка – он не уникален. Крым знали и помнили сотни экспатриантов, участников нашего «великого рассеянья», охватившего, фактически, весь мир, все континенты и массу городов и весей.

Зато уникально место Георгия Вернадского в сфере научного изучения средневекового Крыма. Он, пожалуй, единственный историк такого масштаба, который всю свою научную жизнь твёрдо стоял на позиции раннего появления и постоянного присутствия русских в Крыму в эпоху Древней Руси. Причём, эта позиция органично вырастала из его общей концепции древней и средневековой истории Евразии, которую он тщательно разработал и с блеском воплотил в своей знаменитой пятитомной (в шести книгах) «Истории России», также и в других книгах, статьях, рецензиях. Ситуация в нынешних обстоятельствах особенно интересна, если вспомнить о том, что Вернадский и русский, и американский историк – больше, чем половина его жизни прошла в США, в знаменитом Йельском университете.

И вот научный парадокс! Статья, которая стала своего рода подведением итогов в изучении данной темы, статья небольшая, но необычайно содержательно насыщенная, так и не была опубликована. Мы с удовольствием предоставляем её на суд читателей. Понимая, что такая тема должна стать предметом отдельного исследования и скорее книжного формата, мы всё-таки считаем необходимым кратко рассказать о концепции замечательного историка.

Уже древние славяне – анты – представлялись историку, как результат симбиоза славянского и иранского населения, причём этот симбиоз мог начаться уже в глубинах Азии, откуда могла придти хотя бы часть славян. “Ас” или “анты” жили во втором веке до н.э. в Южном Казахстане и, возможно, даже в Джунгарии[1]. Это взаимодействие народов гораздо активнее развернулось в южнорусских степях. Историку рисовалась картина, обычная для Евразии: клан скотоводов – сармато-аланов – осуществляет свою власть над земледельческим племенем антов и при этом структурирует, организует саму эту племенную жизнь. Анты состояли из двух групп: западная расселялась севернее Дуная, в бассейнах Прута, Днестра и Южного Буга, а восточная группа занимала равнины севернее Азовского моря. Если в западной группировке славяне составляли большинство населения, то в восточной, видимо, сарматский элемент был более заметен[2].

С антов начинается собственно русская история и уже эти анты попадали в Крым. Их появление можно отнести ко времени ранее III в. “Аланы”, “асы”, “анты” – все эти племенные названия оставили прочный след в топонимике Крыма[3]. Даже древняя столица готов в Крыму – Дорас называется не по-кельтски, а по-алански – Дор-Ас, и в связи с этим можно вспомнить и другие топонимы с “ас”[4].

Кстати, аланам русские обязаны и своим именем. Правящие аланские роды были известны как “рухс ас” (светлые ас). Иранское племенное название могло быть рационализировано славянами с помощью своего языка (“Рос” от “росы”). “Рухс” могло в нескольких местных славянских диалектах звучать как Рос или Рус, в свете чего происхождение греческого ‘Ρως и славянского Рус становится понятным[5].

Понятно, почему анты уходят из византийских хроник уже с началом VII в.: западные анты распались на отдельные племена, и к тому же создание Дунайской Болгарии отделило их от Византии. Что

1 Vernadsky George, Karpovich Mikhail, *A History of Russia. Vol. I. Ancient Russia*. Vernadsky George *Ancient Russia* (New Haven: Yale University Press; London: Humprey Milford, Oxford University Press, 1943), 425. Далее: Vernadsky, *Ancient Russia*, 83–84.

2 Vernadsky George “On the Origins of the Antae”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 59, no. 1 (Mar. 1939): 63–64. https://doi.org/10.2307/593944

3 Vernadsky, *Ancient Russia*, 105–106, 148. См. также: Vernadsky G. “The Rus in the Crimea and the Russo-Byzantine Treaty of 945”, *Byzantina-Metabyzantina*, t. I. N.Y. (1946): 249–250.

4 Vernadsky George, Review [Alexander A. Vasiliev. The Goths in the Crimea (Monographs of the Medieval Academy of America, No 11). The Medieval Academy of America, Cambridge, Mass., 1936], *Byzantion. International Journal of Byzantine Studies*, vol. XV. Published by the Byzantine Institute. Boston: Mass. (1940–1941): 499., 497–499.

5 Vernadsky, *Ancient Russia*, 97., 107–108.

же касается восточных антов, то они нашли убежище на Северном Кавказе и смешались с аланами[6]. Территории, населенные как северокавказскими асами, так и приазовскими асославянами (антами) вошли в состав хазарского каганата. Они, скорее всего, играли важную роль в каганате, поскольку асы были наиболее развитым народом в политической сфере. Под защитой хазар русасы в Азовском регионе жили в мире и довольстве около столетия, за исключением тех случаев, когда они должны были оказывать помощь господствующему над ними народу в защите кавказских горных проходов от арабов. У хазар были города, среди которых интересна Тмуторокань на Чёрном море в дельте Кубани[7]. Согласно версии историка у хазар в роли бека, т.е. второго правителя мог выступать и ас – представитель антского сообщества.

Однако, настало время, когда хазары больше не в состоянии были сдерживать своих врагов. Начиналась новая – варяжская эпоха…

Захватив Верхний Салтов, варяги открыли для себя ворота к донецко-донскому речному пути и вниз к Азовскому морю. Отряд шведов, контролировавший местные племена асов и рухсасов (русь), видимо, не был многочисленным, и постепенно шведы не только смешались со своими поданными, но и приняли их название и сами стали известны сначала как асы, а затем как русь[8]. Так в Приазовье возник «Русский каганат».

Вернадский согласен с теми исследователями, которые считают Русь в это время врагами хазар. Но на каком основании их помещать в Новгороде? Они базировались в Приазовье. Защищаясь от них, хазары построили знаменитую крепость Саркел. Именно из Приазовья в 839 г. отправилось не менее знаменитое посольство, упомянутое в Бертинских анналах.

Между тем, и прежде и теперь многие исследователи отправляли этих послов из Киева. Против таких попыток в его время, прежде всего, против концепции друга-византиниста А. А. Васильева историк выступал постоянно[9]. Критика Васильева есть и в публикуемой статье.

---

6 Vernadsky, On the Origins of the Antae, 66.

7 Vernadsky George, “Toxar, t’ma, T’mutorokan” in *For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday* (The Hague, 1956), 588–591.

8 Vernadsky, *Ancient Russia*, 268–274.

9 Vernadsky, 1) Review [Alexander A. Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1946)], *The American Historical Review*, vol. 52, no. 2 (1947 Jan.): 308–309;
2) “The Problem of the Early Russian Campaings in the Black Sea Area”, *American Slavic and East European Review*, vol. 8, no 1 (1949 Feb.): 1–9; 3) *The Origins of Russia*, 188–189.

В одной из работ Историк анализирует Notitia Episcopatuum, где содержится список епископий епархии Готии, который очень важен для понимания проникновения христианства как в Крым, так и на Северный Кавказ[10]. Историк ввязывается в спор по поводу датировки Notitia. Уже первый издатель документа Карл Г. де Бор предположил, что он происходит из разных источников без всякой попытки компилятора как-то гармонизировать свои данные. Это вполне может относиться и к случаю «готской епархии». Анализ текста убеждает его в таком мнении...

Историк приводит доказательства в пользу того, что список был составлен Константином Философом на основе информации, собранной им во время его путешествий. Гипотетическое восстановление маршрута Константина позволяет историку идентифицировать ряд мест, упомянутых в списке, начиная с хазарской столицы Астел (Итиль) и т.д. Выяснилось, что Философ посетил шесть из семи пунктов, упомянутых в списке.

Не побывал он только в Тмуторокани. Это не значит, что энергичный просветитель не интересовался этим местом. Его визиту сюда помешали обстоятельства. Впрочем, создание этой епархии само конституирует некую проблему, ведь Тмуторокань была местом дислокации главы «Русского каганата». Отсюда, как предположил уже Е. Е. Голубинский, отправлялись руссы в 860 г. в поход на Константинополь.

Но почему византийцы приняли решение подчинить готской епархии и Тмуторокань, и хазар? По мнению историка, первоначальный план был шире: хотели создать отдельную хазарскую епархию. Но миссия Философа не совсем удалась, хотя создание общей епархии, как казалось, было вполне оптимальным компромиссным вариантом. Как бы то ни было, к началу X столетия единой епархии уже не было.

Знаменитый поход Аскольда и Дира на Царьград и был предпринят совместными усилиями этих славных князей и Русского каганата, т. е. руссов, обосновавшихся к тому времени в Крыму и на Тамани[11].

Одним из последствий неудачного похода стало крещение какой-то части руссов. Если учесть это присутствие руссов в Крыму и по соседству, не вызывает удивления у историка наличие евангелия и псалмов на языке крымских асов или русов. Удивления не было и у

---

10 Vernadsky, “Byzantium and Southern Russia. Two Notes: I. The Eparchy of Gothia; II. The Date of the Conversion of the Khazars to Judaism”, *Byzantion. International Journal of Byzantine Studies*, vol. XV. Published by the Byzantine Institute (Boston: Mass. 1940–1941): 67.

11 Vernadsky George, *The Origins of Russia* (Oxford: At the Clarendon Press, 1959), 213–226.

первооткрывателя этой древней русской письменности – просветителя Константина, известного в славянском мире больше под именем Кирилл. Историк приводит и свои доказательства в пользу существования этой письменности.[12]

Итак, патриарх Фотий мог торжественно провозгласить, что «народ рос, известный своей дикостью, теперь принял христианского епископа и стал исполнять христианские обряды с большим усердием». К сожалению, Фотий не указал в своем послании, где располагалась епархия росского епископа. Но, поскольку тмутороканская епархия упомянута в перечне епархий Готии, который, по мнению Вернадского, был, видимо, составлен Константином после его возвращения из Хазарии – следует считать тмутороканское епископство зародышем русской церкви.

У варяжских князей, обосновавшихся на Днепре, был свой «имперский план». Были тут и свои мечты и своя реальность. Варяги встречали поддержку со стороны славян, но силы самого киевского образования были невелики – всего несколько племён. Таких сил для войны на два фронта – против Византии и Востока – было мало.

Первый успех пришёл при Олеге. Первое затруднение в осуществлении имперского плана возникло уже при Игоре Старом. Важнейшим результатом его активности стало подписание нового договора с Византией (945 г.), который подтвердил и расширил договоры 907 и 911 гг.

В этом договоре историк особо отметил статьи, посвящённые Крыму. Место это не совсем ясное. Согласно предположению историка, русский князь обязался защищать Крым от черных болгар и содействовать императору в усмирении тех городов (очевидно под хазарским протекторатом), которые не хотели признавать авторитета императора. Другими словами, это был альянс между русскими и византийцами, направленный против хазар и чёрных болгар[13]. Князь, который фигурирует в договоре – это не Игорь, а русский каган из Тмуторокани. В публикуемой статье историк возвращается к этому «первому документальному свидетельству о русских в Крыму».

Короткое правление Святослава стало одним из самых драматических периодов русской истории. Дав вместе с Львом

---

12 Vernadsky, *Ancient Russia*, 348–349. Vernadsky, *The Origins of Russia*, 233–235.

13 Vernadsky, 1) The Rus'in the Crimea and the Russo-Byzantine Treaty of 945, 249–260., 2) *The Origins of Russia*, 267.

Диаконом блестящий портрет русского воителя (не забыв сравнить его с казацкими предводителями более поздних времён), историк перешёл к анализу его деятельности и здесь, как всегда, нашёл «крымский след». Дело в том, что Святослав, как и Олег, хотел объединить силы с Тмутороканью, чтобы установить контроль над азовским регионом и открыть дорогу в Каспийское море. Крымские готы и русичи, жившие в Крыму, обратились к Святославу за помощью в борьбе с хазарами. Поход на хазар прекрасно датируется ярким астрономическим событием, которое наблюдали участники посольства, возвращаясь в Крым. Это не 965, а 963 г.!

Разобраться в перипетиях внешней политики Святослава не так легко, но историк с честью вышел из этой ситуации. Кстати, после поражения от войск Цимисхия Святослав заключил с греками договор (971 г.), по которому отказался от своих притязаний на Крым и Болгарию[14]. Впрочем, в публикуемой статье отмечено, что отказался он не от всего Крыма, а только от «Херсонской фемы».

Что же касается Тмуторокани, то её статус в начале правления Василия I повысился до архиепископии. При этом, согласно Notitia Gelzer III (969 – 976), она находилась в связи с Зихией, т.е. западной частью Северного Кавказа.

Следующий знаменательный этап в истории русско-византийских отношений в Крыму – поход Владимира на Корсунь в 989 – 990 гг. Рассматривая это знаменитое мероприятие, надо говорить не только о политической, но и о церковной стороне дела. Кстати, раздел о походе в одной из статей так и называется: «Взгляд из Тмуторокани». Историк убедительно показывает, что Владимир напал на Корсунь отнюдь не только потому, что это был самый уязвимый византийский город, но имея ввиду и епархию в расположенной рядом Тмуторокани. Он мог бы установить контроль над несколькими епископиями, включая и древнейшую – в Тмуторокани[15]. С политической, как и со стратегической точки зрения, Тмуторокань в десятом веке была столь же важна, как и Киев. Кроме того, как сказано в публикуемой статье, хотелось вернуть под свой протекторат крымские земли, потерянные при Святославе.

Осада Корсуня показала, что в городе было прорусски настроенное население. Видимо, ещё больше русскоязычного населения было в

14 Vernadsky, *Ancient Russia*, 43–44., 47.

15 Vernadsky, 1) “The Status of the Russian Church during the First Half-Century Following Vladimir’s Conversion”, *Slavonic Year-Book. American Series*, vol. 1, (1941): 295–297., 294–314., 2) *Kievan Russia,* 64–68. https://doi.org/10.2307/3020265

восточном Крыму, который контролировался в своё время Игорем и Святославом. После взятия Корсуни (Херсона) император, наконец, отпустил свою сестру Анну на Русь. Владимир и Анна повенчались в Корсуни, после чего русский князь вернул императору Корсунь в виде вена. Но вернул он (см. публикуемую статью) только город с прилагающей территорией, а русский владения в восточной части Крыма несомненно остались за Владимиром.

Опираясь на работы того же А. А. Васильева, историк пишет о путешествии Владимира с полученной уже от византийцев невестой из Корсуня в Керчь. Вероятно, он побывал и в Тмуторокани и отсюда привёз епископов и священников.[16] Характерно то, что после крымской кампании Владимир присвоил себе титул кагана, который сохранил за собой и его сын Ярослав.

Весной или летом 990 г. Владимир вернулся в Киев и время до 1037 г. – время основания русской Церкви. К концу правления Владимира было уже семь епископий, да плюс епископия в Тмуторокани, возникшая раньше. Сложен вопрос об отношениях русской Церкви и Византии при Владимире. Историк отказывается от концепции одного из своих учителей – М. Д. Присёлкова: ему не удалось доказать, что русская Церковь была под началом болгарского архиепископа в Охриде. Историк теперь вместе с Владимиром Святым стоит на том, что христианство и церковь из Византии, а вслед за Голубинским по-прежнему утверждает, что первая епархия в Тмуторокани. Но власти византийских иерархов Владимир не признаёт. Более того, историк считает, что архиепископ Тмуторокани был приматом всей русской церкви при Владимире. Это была автокефальная архиепископия, авторитет которой практически равен патриархату.[17] Он выше авторитета митрополита, подчинённого, как известно, патриарху. В более поздней работе он даже склонен считать главой церкви самого великого князя[18]. Все эти наблюдения подтверждает тонкий и дотошный анализ Устава Владимира.[19]

Из описания «которы» между сыновьями Владимира, интересны соображения о попытках Мстислава продолжить былую славу старого русского каганата в Тмутаракани. Тем более, что предположительно Тмуторокань по-прежнему была религиозным центром Руси в это

16 Vernadsky, The Status of the Russian Church, 301.
17 Vernadsky, *Kievan Russia*, 65.
18 Vernadsky, *The Origins of Russia*, 302.
19 Vernadsky, The Status of the Russian Church, 305–310.

время[20]. Годы «которы» Мстислав употребил на то, чтобы укрепить свою власть в Приазовье и округлить свои владения по обеим сторонам Керченского пролива. В развернувшейся войне с Хазарией в союзе между собой выступили Византия и Тмутороканская Русь. Такое сотрудничество было предусмотрено договором 945 г. и вот оно – в жизни, а результат описан в публикуемой статье!

Правление Ярослава Мудрого было продолжением предшествующих. При нём определилось положение русской церкви – прибыл митрополит из Византии, что, впрочем, не помешало русско-византийским отношениям в скором времени испортиться. Дело не ограничилось войной 1043 г., по поводу которой есть разные версии и в источниках и в историографии.

Этой войне историк посвятил отдельную интереснейшую статью. До него война рассматривалась лишь известным византинистом Г. Шлемберже в 1905 г., который больше поставил вопросов, чем дал ответов. Историк начал с твёрдой источниковедческой основы, рассмотрев все источники: византийские, древнерусские и восточные. На основе этого добротного материала историк нарисовал свою подробную картину событий. Но мало этого! Историк показал, что это всё отнюдь не единичное столкновение: он поставил эти события в общий контекст русско-византийских отношений.[21]

Историк ввёл эти события и в контекст церковных отношений, связав следующее обострение в этих отношениях со смелой попыткой Ярослава в 1051 г. придать самостоятельность русской церкви и избрать своего, русского митрополита. Историк предположил, что в 1052 г. было заключено политическое соглашение между Русью и Византией и, судя по всему, Илларион пал жертвой этих политических игр. Что же касается Крыма, то последствием русской неудачи стало распространение византийской власти, в частности город Сурож (Сугдея) был занят византийцами.

В 1927 г. историк выступал на II Международном съезде византиноведов в Белграде. Резюме и текст доклада хранятся в фонде

---

20 Vernadsky, *Kievan Russia*, 77.

21 Vernadsky George, "The Russo-Byzantine War of 1043", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher. Internationales wissenschaftliches organ. Achtzehnter band* (1945–1949). Athen: Verlag der «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» (1960): 123–143.

Вернадского.[22] Резюме в расширенном виде было опубликовано[23]. Историк отмечал, что характер отношений между Византией и Русью менялся в зависимости от международной ситуации и социально-политического развития и Византии, и Руси. В публикуемой работе он отмечает, что в 1060-е гг. наметилось усиление русской активности в Крыму, хотя межкняжеские раздоры ослабили положение русских. Вся эта активность русских носила уже несколько другой характер, определявшийся изменением международной ситуации, а главное – внутренними сдвигами внутри Тмутороканского социума. Историк, фактически, подвёл к выводу, который за него сделал другой исследователь, через несколько десятков лет – А. В. Гадло[24]. Русичи здесь создали такой же город-государство, древнерусскую политию, столь характерную для Киевской Руси.[25] Город-государство немыслим без округи, без волости, которая в данном случае располагалась и в Приазовье, и в Крыму.

Рассмотрение вопроса о том, насколько выводы и наблюдения выдающегося историка соотносятся с современными подходами, потребовало бы отдельной работы, и следует их оценивать в своём историографическом контексте.

Рукопись хранится в Бахметевском архиве Колумбийского университета (Нью-Йорк, США) (Columbia University. The Butler Library. Bakhmeteff Archives (BAR). George Vernadsky Papers (GVP). Box. 96. Arranged Manuscripts. Articles. Books. Essays). Это машинопись (15 стр.) и рукописные добавления (2 стр. – резюме; 3 стр. – собственно добавления).

Статья имеет свою интересную историю, которая отразилась в переписке Г. В. Вернадского с А. В. Флоровским. Летом 1947 г. Вернадский воодушевился идеей возрождения «Анналов Seminarium Kondakovianum» – в 30-е годы, уже живя в США, он прикладывал титанические усилия, чтобы реанимировать Институт Н. П. Кондакова. Однако, из-за занятости и короткого срока, отведенного (как ему казалось) на подготовку издания, мог прислать в Прагу только перевод

---

22 BAR. GVP. B. 96. «Характер взаимоотношений Византии и русских княжеств в XII и начале XIII века»

23 Vernadsky George "Relations byzantino-russes au XIIe siècle", *Byzantion. Revue Internationale des études byzantines*, t. IV (1927–1928), (Paris: Liége, 1929): 269–276.

24 А. В. Гадло, Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. (Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1994), 128.

25 И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988)

своей более ранней статьи.[26] Когда выяснилось, что время всё-таки есть, Вернадский и стал писать «Корсунь». Но работа продвигалась медленно – отвлекало профессорство в университете, а затем вышла техническая неудача: у машинистки в библиотеке сломалась машинка. Пришлось профессору самому допечатывать уже на двух машинках: русской и английской.[27]

Наконец, статья была окончена, выслана в Прагу и получена Флоровским.[28] В очередной раз в общении русских учёных возникает своего рода творческая лаборатория: Флоровский напомнил Вернадскому о статье советского историка Насонова.[29] И из Америки в Прагу 23 сентября 1948 г. приходят добавления, а заодно и резюме на английском.[30] Помимо Вернадского, статью прислал В. А. Мошин, обещали А. А. Васильев, Н. П. Толль и ряд других русских учёных по обе стороны Атлантики. Но всё это было зря: ветры истории не раздули, а потушили славный огонек исторической и искусствоведческой мысли в Праге. Как писал Флоровский 4 марта 1949 г., начались переговоры «об известной организационной связи» Института Н. П. Кондакова с Академией Наук СССР,[31] но возобновить деятельность Института так и не удалось…

Выражаю сердечную благодарность куратору Бахметевского архива Тане Чеботарев за любезное разрешение опубликовать данную статью.

Dvornichenko, Andrei Yuryevich – D.Sc. in History, Professor, St. Petersburg State University (7/9, Universitetskaya nab., St. Petersburg, 199034, Russia).
E-mail: a.dvornichenko@spbu.ru

26 Архив Российской Академии Наук (АРАН). Ф. 1609 (Личный фонд А. В. Флоровского). Оп. 2. Д. 171. Л. 49, 55. Эта идея не понравилась, как Флоровскому (АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Л. 2), так и самому Вернадскому.

27 АРАН. Ф. 1609. Оп. 2. Д. 171. Л. 59, 61.

28 Там же. Д. 14. Л. 8.

29 См. о «творческой лаборатории Вернадский – Савицкий»: Дворниченко А. Ю., «Подобные проблемы давно уже ставились на очередь евразийцами». Письма П. Н. Савицкого Г. В. Вернадскому. 1933 г.» *Исторический Архив,* no. 4, (2015): 166–181.

30 АРАН. Ф. 1609. Оп. 2 Д. 171. Л. 68.

31 Там же. Д. 14. Л. 4.

Г. В. Вернадский: Корсунь в русско-византийских отношениях X и XI веков

George Vernadsky: The Crimea in Russo-Byzantine Relations of the Tenth and Eleventh Century (Résumé)

The first documentary evidence of the Russian interest in the Crimea is to be found in the Russo-Byzantine treaty of 945, but the Antes (proto-Russians) must have penetrated the eastern part of the Crimea much earlier than that. In this author's opinion, the meaning of the clause of the Treaty of 945 referring to the Crimea has been misunderstood by most Russian historians. It has been usually argued that according to it, the Russians abandoned their claims on the Crimea. Actually, the clause provided for Russo-Byzantine cooperation in the Crimea and joint action against the Khazars.

It is known from Skilitzu (Cedrenus), that the Byzantines and the Russians undertook a successful campaign in the Crimea against the Khazars in 1016. This was (or may be considered) a case of the practical applications of the Treaty of 945. The Russians continued to be active in the Crimea in the middle of the eleventh century and prince Rostislav of Tmutorokan was popular even among the citizens of Cherson (Korsun) in the Byzantine portion of the Crimea. However, as a result of the fratricidal wars between the Russian princes and the pro-Byzantine policy of prince Vsevolod of Kiev, the Russians themselves helped to restore the Byzantine emperor's authority over Cherson by crushing her rebellion against him, around 1077.

I.

Имя «Корсунь» в древнерусской письменности употреблялось в двух смыслах. Во-первых, оно означало город Херсон (классический Херсонес) в Крыму близ нынешнего Севастополя. Во-вторых, под именем «Корсунь» (или «Корсунская страна») известна была вся Херсонская фема (византийская область), больше того, вся Таврида (Крым).*

Соответственно в слово «корсунянин» могло означать не только жителя города Херсона, но и, вообще, обитателя Крыма. Таким образом, когда мы читаем в летописи, что Владимир после своего похода в Крым и взятия города Корсуни вывез с собой к Киеве «корсунских попов», это не означает непременно, что он пригласил служить в

* Как известно, название Крым введено было татарами. По-турецки Кырым значит «ров» (древнерусское «перекоп»). В московскую эпоху Крым назывался Перекопом.

Киев священников города Корсуни. Эти «попы» (включая и известного Анастасия) могли быть священниками и в других крымских епархиях. По спискам византийских епархий известно, что кроме Корсуни (Херсона) в Крыму были епископские кафедры в следующих городах: Дорас (в Крымской Готии), Руллы, Сугдея (Сурож) и Босфор (Керчь).

Время проникновения русских в Крым нельзя определить с точностью, но более чем вероятно, что предки русских, анты, жили в восточной части Крыма задолго до X века. Ант (Antas), правда, как собственное, а не племенное имя, встречается в одной из керченских надписей III века н.э. Но надо иметь в виду, что личное имя прозвище могло быть в данном случае произведено от племенного имени. Анты – восточнославянское племя, организованное аланами. Поселение аланов (асов) в Крыму несомненно много древнее III века. Аланы, асы, анты – все эти племенные названия оставили прочный след в топонимике Крыма.[1] Одно из племён крымско-азовских степей (к северу от собственно Крыма) отмечено под именем «Рос» в «Церковной Истории» псевдо -Захарии Ритора (VI века). К концу VIII века (или к началу IX-го) относится известие жития св. Стефана Сурожского о нападении русского князя на город Сурож (древняя Сугдея, позже – Судак). В этом князе можно видеть одного из русских каганов, утвердившихся к этому времени на Таманском полуострове (в Тмуторокани). Главная часть его дружины состояла по-видимому из шведов.[2] О посольстве русского кагана в Константинополь и Германию упомянуто, как известно, в Бертинских Анналах под 839 годом.

Первое документальное свидетельство о русских в Крыму представляет собой договор великого князя Игоря с Византией 945 года. О «Корсунской стране» говорится в двух статьях этого договора – 8й и 11й по изданию М. Ф. Владимирского-Буданова.[3]

В «Повести Временных лет» по Ипатьевской летописи статья 11 читается так:

А по сихъ иже то приходять Черьнии Болгаре и воюють в стране Корсуньстии и велим князю Русскому да их не пущаеть и пакостять стороне его.[4]

В Черных Болгарах я усматриваю Волжских Болгар. Если предположить, что русские владели Приазовьем, будет понятно, что русский князь мог пресечь путь болгарам, шедшим с севера на Крым. Что такой путь в Крым существовал, можно видеть на примере более позднего похода какого-то русского князя (по-видимому, одного из рязанских князей) на Судак в 1221 г. Этот князь был союзником половцев

и шел помогать защищать Судак от Сельджуков.[5] Возвращаясь к договору 945 г., важно отметить, что в этой статье Корсунская страна (очевидно, в данном случае, восточная часть Крыма) называется землей русского князя («сторона его»).

Переходим теперь к статье 8. В Ипатьевской летописи она читается так:

О Корсуньсции стороне: колко же есть городъ на тои части да не имуть власти князи Рускыи, да воюеть на техъ сторонахъ, а та страна не покоряется вам, и тогда аще проситъ вои от насъ князь Рускый, дамы ему елико будет требе и да воюет.

М. Ф. Владимирский-Буданов предлагает следующее толкование этой статьи: «Князь русский отказывается от притязаний на Херсонскую страну» (Примечание 21 к договору 945 г. в издании Владимирского-Буданова).

Это толкование является общепринятым в русской исторической науке. В «Хрестоматии по Истории СССР» (том I составили В. И. Лебедев, В. Е. Сыроечковский, М. Н. Тихомиров. М., 1939. С. 56) статья 8 переведена на современный русский язык так:

О Корсунской стране. Сколько ни есть городов в той стране, да не имеют над ними власти князья Русские и да (не) воюют и та страна им не покоряется, если же князь Русский просит у нас воинов в помощь, то мы дадим ему, сколько ему надобно.

Этот перевод – основанный на традиционном толковании статьи 8 – я считаю ошибочным. Прежде всего, переводчику пришлось вставить частицу «не», которой нет ни в Ипатьевском, ни в Лаврентьевском списке летописи. Далее, заключительная фраза – о византийской военной помощи русскому князю – остаётся совершенно непонятной. Владимирский-Буданов объясняет эту фразу так: «Князь Русский только под тем условием имеет право требовать помощь от греков, если навсегда откажется от притязаний на Черноморский берег» (примечание 22 к договору 945 г. в издании Владимирского-Буданова). Толкование Владимирского-Буданова вряд ли может быть принято.

Против кого мог князь русский требовать помощи от греков? Против печенегов? Но печенеги были союзники Игоря в его походе 944 года. Против Волжских болгар? Но по статье 11 князь русский брал на себя защиту Крыма от них. Остаются хазары. В это время столкновение русских с хазарами могли происходить главным образом в Крыму. Если бы русский князь (согласно традиционному толкованию статьи 8) отказывался от притязаний на Крым, зачем ему тогда могла бы понадобиться помощь Византии? Очевидно, смысл статьи

совершенно обратный тому, как его обыкновенно понимают. В этой статье византийский император не только признаёт русские права на восточную часть Крыма, но даже обещает в случае надобности военную помощь русскому князю для защиты этих его прав.

Статью 8 я перевожу на современный русский язык так:

О Корсунской стране. Те города (в восточной части Крыма), которыми не владеют русские князья, пусть он (князь Русский) за них воюет, и, если та страна (всё-таки) не подчиняется вам (русским) и князь Русский попросит от нас вспомогательные войска, мы дадим ему сколько надо, пусть он воюет.

В договоре не назван тот враг, против которого русские приглашаются воевать, но совершенно ясно, что этим врагом могли быть только хазары. Дело, по-видимому, обстояло так, что некоторые города восточного Крыма – во всяком случае Босфор, по-русски Корчев (Керчь) – принадлежали русским, другие хазарам. Для византийских интересов в Крыму хазары были в данный момент опаснее, чем русские, поэтому византийский император и согласился на союз с князем Русским против хазар.

Остаётся вопрос – кто же был этот князь Русский? Как правильно указал ещё в 1908 г. Н. Д. Знойко, это не мог быть Игорь, потому что титул Игоря (согласно договору 945 г.) был «великий князь»[6]. Но договор заключен был не от имени Игоря только, а от имени «всякое княжья» (т.е. всех князей) и всех людей Русской земли. «Князь Русский», упомянутый в статье 8 договора, был один из русских князей, поддерживавших Игоря. По географической обстановке, это, конечно, мог быть только владетель Тмуторокани, т.е. правитель так называемого Русского Каганата; очевидно, он не имел в это время титула кагана или, во всяком случае, Игорь не признавал за ним этот титул, а признавал его только князем. Дальше мы увидим подтверждение нашему предположению о том, что князь Русский, упомянутый в статье 8 договора, был князь Тмутороканский.

Как бы то ни было, в договоре 945 года статья 8 не отрицает, а, наоборот, утверждает права русского князя на восточную часть Крыма. И, действительно, русские оставались в Крыму и после договора 945 года, как об этом свидетельствует «Записка Готского топарха», составленная в 960-х годах. В этой записке говорится, что жившие в Крыму единоплеменники «могущественного северного князя» (Святослава Игоревича, княжившего в это время в Киеве) призвали его на помощь против врагов, которые теснили и их самих

(этих единоплеменников Святославав) и их соседей, крымских готов[7]. Святослав отозвался на призыв и в 963 г. начал войну против хазар. Через шесть лет, Хазарская империя была разбита русскими, и хазары удержались лишь в Приазовье и в северо-восточной части Крыма.

Между тем, внимание Святослава было отвлечено на Балканы. Сначала ему удалось завоевать почти всю Болгарию (где он хотел окончательно утвердиться), но затем обстоятельства приняли для русских неблагоприятный оборот. Как известно, византийскому императору Иоанну Цимисхию удалось разбить русских, и по договору 971 года Святослав обязался эвакуироваться из Болгарии. Он действительно двинулся обратно в Киев, но по дороге был убит в битве с печенегами (972).

Помимо Болгарии, в договоре 971 г. упомянут и Крым. Святослав обещал «яко ни коли же не помышляю на страну вашю (Византийскую империю), ни сбираю люди, ни язика иного приведу на страну вашю и елико есть подъ власть (вариант: властію) Грецкою, ни на власть Корсуньскую и елико есть годъ (вариант: градовь) их, ни на страну болъгарьску» (Ип. 61). В этом случае мы имеем определённый отказ великого князя Русского от притязаний на Корсунь; неясно, однако, в каком смысле употреблено здесь это имя: означает ли оно весь Крым или только византийские владения в Крыму, т.е. Херсонскую фему. Выражение «власть Корсуньская» уже по значению, чем «страна Корсунская» (как в договоре 945 года) и указывает, как будто, только на Херсонскую фему.

II.

Следующий знаменательный этап в истории русско-византийских отношений в Крыму – поход Владимира на Корсунь в 989 – 990 гг. Владимиром руководили соображения как военно-политические, так и церковно-политические. В военно-политическом отношении ему важно было установить связь между Киевом и Тмутороканью. Можно думать, что именно в это время он принял (в Тмуторокани) титул кагана, которым его позже величал митрополит Илларион.

В церковно-политическом отношении Владимиру было важно установить связь с Крымо-Азовскими епископами, в особенности с архиепископом Тмутороканским. Как показал ещё М. Д. Приселков, Владимиру не удалось договориться с византийским императором и патриархом относительно автокефалии или, во всяком случае,

широкой автономии русской церкви[8]. Не желая строить русской церковной жизни на началах полного подчинения русской церкви патриарху Константинопольскому, Владимир и решил получить священников из Приазовья и Крыма.[9] Согласно предположению Е. Е. Голубинского, к которому я вполне присоединяюсь, центр первой русской епархии (после крещения Руссов в 866 г. при патриархе Фотии), был в Тмуторокани. По всей вероятности, архиепископ Тмутороканский и сделался главою русской церкви при Владимире, и только сын Владимира Ярослав согласился на прямое церковное подчинение Киева Константинополю (в 1037 г.)

Известно, что после взятия Корсуни (Херсона) Владимиром, император Василий II отпустил, наконец, свою сестру Анну к Владимиру, и они повенчались в Корсуни, после чего Владимир вернул город императору в качестве вена. Но вернул он только город Корсунь с окружающей территорией, т.е. Корсунскую фему. Бывшие русские владения в восточной части Крыма несомненно остались за Владимиром по его званию русского кагана.

Смерть Владимира послужила сигналом к борьбе между его сыновьями, в самом начале которой погибли от руки убийц, посланных Святополком, Борис, Глеб и Святослав. Святополк захватил Киев и началась длительная борьба его с Ярославом, опиравшимся на Новгород. Особое, не вполне ещё выясненное положение в этой борьбе занял Изяслав Полоцкий, также, по-видимому, пытавшийся утвердиться в Киеве. На юго-востоке Мстислав Тмутороканский держался особняком, не вмешиваясь в борьбу между Святополком и Ярославом. Годы этой распри между старшими братьями Мстислав употребил на то, чтобы укрепить свою власть в Приазовье и округлить свои владения по обеим сторонам Керченского пролива. К этому времени относится его война с хазарами, о которой не сохранилось известий в русских летописях и есть только краткое упоминание у византийского историка Скилицы.

Приводим русский перевод текста Скилицы (в передаче Кедрина).[10]

Вернувшись в Константинополь, царь в январе месяце 6524 года (1016) посылает в Хазарию флот под начальством Монга, сына Андроника, дука Лидийского; и при содействии Сфенга, брата Владимира царского брата (Монг) подчинил страну (хазар), правитель которой Георгий Цул был взят в плен в первом же столкновении.[11]

Скилица приписывает инициативу похода императору и отводит русскому князю лишь подчиненную роль. Это обычный приём византийской условной фразеологии. На самом деле, поход был,

конечно, совместным предприятием русских и греков и весьма возможно даже, что инициатива принадлежала русским: они действовали на суше, причём их войско было поддержано византийским флотом. Под «страною хазар» в этот период надо понимать восточную часть Крыма и часть крымско-азовских степей, примыкающую к Азовскому морю с северо-запада.

Русские войска, принимавшие участие в этом походе, не могли быть посланы Святополком из Киева, т.к. последний, наоборот, стягивал в Киев все возможные подкрепления для борьбы с Ярославом. Русские войска могли быть в это время посланы в Крым только Мстиславом Тмутороканским. Последний был сыном Владимира, а не братом, как говорится у Кедрина; непонятно также имя Сфенг, приводимое Кедриным. Можно предположить либо ошибку у Кедрина в этом месте при заимствовании текста Скилицы, либо считать, что «Сфенг» был воеводой Мстислава и что Мстислав лично в походе не участвовал. У Кедрина Владимир называется братом царя (Василия); на самом деле он был царским зятем (мужем сестры царя). В таком случае и Сфенг мог быть не братом, а зятем Владимира – мужем его дочери или сестры – хотя о таком замужестве сестры или дочери Владимира ничего неизвестно, и даже, вообще, неизвестно, были ли у Владимира сёстры. Тот или иной ответ на этот вопрос не меняет основного факта, записанного Скилицей. Факт этот – сотрудничество Византии и Тмутороканской Руси против хазар. Как мы видели, это сотрудничество было предусмотрено договором Игоря с Византией 945 года. В походе 1016 г. мы имеем определённый случай применения к жизни этого договора. Факт этот представляет также добавочное свидетельство о том, что «князь русский» статьи 8 договора 945 г. был именно владетель Тмуторокани.

Результаты похода были, несомненно, выгодны для обоих союзников. Византии удалось, таким образом, устранить опасность хазарских набегов на Херсонскую фему, а Тмутороканской Руси – обеспечить свои владения в восточной части Крыма, в которые в это время входил, по-видимому, и Сурож (Сугдея).

Равновесие между византийской и русской сферами влияния в Крыму было нарушено русско-византийской войной 1043 г. У нас нет сведений о том, происходили ли во время этой войны какие-либо столкновения между русскими и греками в Крыму. Во всяком случае, главный удар был русскими направлен непосредственно на Босфор. Русский поход, как известно, закончился катастрофой. Одним из последствий русской неудачи было, по-видимому, расширение

византийских владений в Крыму за счёт русских. В частности, город Сурож (Сугдея) занят был византийцами, о чём свидетельствует надпись 1059 года, в которой упоминается Лев Алиат стратиг Херсона и Сугдеи.[12]

В 1060-х годах намечается, однако, новое усиление русской активности в Крыму. При этом, впрочем, положение русских ослаблено было междукняжескими раздорами. Как известно, после смерти Ярослава (1054) установился триумвират старших его сыновей – Изяслава, Святослава и Всеволода. Святослав княжил в Чернигове, к которому в это время приписан был и Тмутороканский удел. В общем порядке княжого владения на Руси не нашли себе места ни Полоцкий князь – знаменитый чернокнижник Всеслав, ни Ростислав – сын Владимира Ярославича (умершего ранее своего отца), не получивший никакого определенного удела. Всеславу и Ростиславу, естественно, было объединиться против триумвиров, что они, по-видимому, и сделали, хотя документальных доказательств этому у нас нет. В «Слове о полку Игореве» говорится, что Всеслав «исъ Кыева дорискаше до кур Тмуторокани». По летописям не видно, чтобы Всеслав когда-либо ездил в Тмуторокань. Но в 1064 г. Ростислав Владимирович неожиданно там появился и выгнал оттуда Глеба Святославича, сидевшего там в качестве наместника своего отца. Можно думать, что набег Ростислава на Тмуторокань организован был Всеславом и в этом смысле можно понимать соответствующий стих «Слова» – о том, что Всеслав магически молниеносно мог достичь Тмуторокани.

Ростиславу удалось прочно обосноваться в Тмуторокани. Летописец сообщает, что он собирал дань с касогов и в «иных странах» (Ипат. 154). Можно думать, что Ростислав пользовался большой популярностью в Крыму и что даже в византийском городе Корсуни у него было много сторонников. Обеспокоенный этим византийский губернатор (катепан) Корсуни решил принять надлежащие меры. В виду того, что Ростислав утвердился в области, принадлежавшей одному из триумвиров (Святославу), можно думать, что по просьбе этого последнего другой триумвир – Всеволод – бывший в хороших отношениях с Византией, со своей стороны, посоветовал грекам выступить против Ростислава. Греки предпочли действовать «лестью». В 1066 г. под предлогом дружеских переговоров катепан посетил Ростислава в Тмуторокани и на пиру подсыпал яду в чашу русского князя. Ростислав умер через неделю. Когда об этом узнали жители города Корсуни, они возмутились и побили камнями катепана (Ипат. 154). Бунт против катепана в дальнейшем

разросся в настоящее восстание корсунян против императора и город Корсунь отложился от Византийской империи. Несмотря на смерть Ростислава, корсуняне, видимо, тяготели к Тмутороканскому княжеству и, во всяком случае, рассчитывали на поддержку Тмутороканских князей. Намечалось, таким образом, объединение Крыма под русским руководством.

Однако со смертью Ростислава политическая обстановка в Приазовье значительно изменилась. Глеб Святославич вернулся в Тмуторокань. Известно, что в 1068 г. он произвёл измерение ширины Керченского пролива («мерил море от Тмутороканя до Корчева»). Как представитель черниговского князя – его отца – Глеб должен был быть заинтересован в укреплении и расширении Тмутороканского княжества и, в частности, в укреплении русской власти в Крыму. Но отец Глеба Святослав был не только черниговским князем, но также и триумвиром – соправителем Изяслава и Всеволода – и в своей политике должен был считаться с планами последних, Всеволод же в особенности стоял за дружественные отношения с Византией. В 1073 г. триумвират раскололся: два члена его – Святослав и Всеволод – изгнали третьего (Изяслава) из Киева и Святослав сел на киевский трон. Святослав тяготел к Западу, но должен был считаться с византинофильством Всеволода. В течение ближайших трёх лет Корсунский вопрос не был разрешён ни в ту, ни в другую сторону, но в 1076 г. Святослав по настоянию Всеволода согласился поддержать императорские притязания на Корсунь и послать в Крым русские войска под командою своего сына Глеба и сына Всеволода – Владимира Мономаха. Об этом эпизоде мы знаем из «Истории» Татищева. Запись Татищева, основанная на не дошедших до нас летописных списках довольно путаная. Из неё видно, что поход Глеба и Владимира состоялся уже после смерти Святослава (который умер в том же 1076 г.). Всеволод тогда примирился с Изяславом, который вернулся на Киевский престол. Влияние Всеволода сильно возросло после смерти Святослава, и русская интервенция в Крыму прошла всецело под его руководством. Глеб и Владимир заняли мятежный город и усмирили бунтовщиков.[13] Русскими руками было, таким образом, восстановлено в Крыму византийское владычество.

Примечания

1 См. G. Vernadsky, *Ancient Russia*. (Vernadsky G. Ancient Russia (New Haven, 1943), 105, 106, 148, также: G. Vernadsky, *The Rus in the Crimea and the Russo-Byzantine Treaty of 945*, Byzantina-Metabyzantina, I (New York, 1946), 249–250.

2 См. G. Vernadsky, *Ancient Russia*, 280; Васильевский, *Труды*, III (Петроград, 1915), 95–96. Попытки Анри Грегуара и Mme Da Costa-Louillet опровергнуть соображения В. Г. Васильевского по вопросу о достоверности жития св. Стефана Сурожского я считаю неудачными, т. к. ни Грегуаром, ни мадам да Коста-Луйе не было приведено новых аргументов. Следует отметить, что А. А. Васильев первоначально соглашался с Васильевским и опирался на житие Стефана Сурожского в своей книге *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936), 111. Однако в своей последней книге The Russian Attack on Constantinople in 860 (Cambridge, Mass., 1946), 13, 71–89. А. А. Васильев отказывается от точки зрения В. Г. Васильевского и вместе с тем от возможности пользоваться житием Стефана Сурожского (а также и житием св. Георгия Амастридского) как историческим источником. Должен сказать, что и доводы Васильева я не считаю убедительными. Любопытно, что ещё задолго до выхода в свет последней книги Васильева во французском издании другой его книги «Византия и арабы» (Byzance et les Arabes, I. Bruxelles, 1935) Грегуар от себя вставил в текст Васильева фразу о том, что известие жития Георгия Амастридского следует относить к походу 860 г., а не к более раннему времени. Характерно для редакторских приёмов Грегуара, что при этом он не оговорил, что эта фраза не принадлежит Васильеву (см. А. А. Vasiliev, *The Russian Attack*, 76). Как бы то ни было, в дальнейшем Васильев согласился с точкой зрения Грегуара.

3 М. Ф. Владимирский-Буданов. *Христоматия по истории русского права*, I (6-е изд., СПб. и Киев, 1906), 8–16. Договор Игоря был заключён в 944 г., см. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Bzyantinischen Staates* (München, 1940), 195, но по всей обстановке вероятно, что ратифицирован русскими он не мог быть ранее начала 945 г. [От руки на отдельном листе добавлено]: О договоре 945 г. см. также А. Н. Насонов, *Тмуторокань в истории Восточной Европы X века*, Исторические записки, 6 (1940), 89–94. Соображения Насонова очень интересны, но с его толкованием статей о Корсунской стороне я не могу согласиться.

4 Ипатьевская летопись здесь и в дальнейшем цитуется по 3-му изданию (Петроград, 1923)

5 G. Vernadsky, *Kievan Russia*. (New Haven, 1948), 235–236. [От руки на отдельном листе добавлено]: статья А. Полканова, на которую ссылается А. Н. Насонов, *Тмуторокань*, 98, примеч. 3, для меня недоступна.

6 Н. Д. Знойко, *О походах Святослава на Восток*, ЖМНП, 18 (1908), 280–282.

7 A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936), 125–128.

8 М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси* (СПб., 1913), 33–35. Принимая эту – отрицательную часть выводов Приселкова – я не могу согласиться с их положительной частью, т.е. с его утверждением, что во время княжения Владимира русская церковь была под главенством архиепископа Охридского. Недавно Онигман высказал мнение, что и до Ярослава, при Владимире, русская церковь была подчинена Константинопольскому патриарху. См. E. Honigman, *Studies in Slavic Church History*, Byzantion, 17 (1945), 128–162. С этим также трудно согласиться.

9 См. мою статью The Status of the Russian Church during the First Half-Century Following Vladimir›s Conversion, Slavonic and East European Review, 20 (1941), 294–314, а также мою новую книгу *Kievan Russia* (New Haven, 1948), 64–68.

10 Cedrenus (Bonn ed.), II, 464.

11 Об имени Цул см. G. Moravcsik Byzantinoturcica, II (Budapest, 1943), 264–265. [От руки на отдельном листе добавлено]: о войне 1016 г. см. также А. Н. Насонов, *Тмуторокань*, 91–93.

12 Ю. А. Кулаковский, *Прошлое Тавриды* (2-е изд., Киев, 1914), 88.

13 В. Г. Васильевский, *Труды*, II (СПб., 1915), 28–34.

Балинт Мезеи

МИКРОСООБЩЕСТВО И УСТНАЯ ИСТОРИЯ

венгерские ветераны Закарпатья в афганской войне

(Предпосылки и результаты одного проекта по устной истории)

MICRO-COMMUNITIES AND ORAL HISTORY

Transcarpathian Hungarian Veterans of the Soviet Union's War in Afghanistan

(The Background and Results of an Oral History Project)

30 years ago, the withdrawal of the Soviet forces from Afghanistan officially concluded the last armed conflict of the Soviet Union, which had begun in 1979 and since then has often been compared to the United States' war in Vietnam.

In total more than 14,000 soviet soldiers died or went missing in the Afghan War. The 18-19-year-old young men conscripted into the Soviet Army (about 150 soldiers of Hungarian nationality from Zakarpattia among them), who spent the most of their military service in Afghanistan, were mentally unprepared for this new type of warfare, which significantly differed from the Great Patriotic War they had learned about in school.

This study briefly presents the methodology, limitations, and difficulties, as well as the participants, background, timeline, objectives, and results of an oral history research project conducted by a group of Hungarian students and researchers from ELTE between 2010 and 2013 in Zakarpattia Oblast, Ukraine.

Keywords: *Soviet Union, Afghanistan, Soviet-Afghan War, Transcarpathian Hungarian Veterans, Zakarpattia Oblast, oral history, Ukraine, Hungary*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.8

I. Странная война и одиночество последнего поколения советских ветеранов

30 лет назад, когда были выведены советские войска из Афганистана, официально завершился последний вооруженный конфликт Советского Союза, начавшийся в 1979 году и с тех пор часто сравниваемый с вьетнамской войной США. По устоявшейся традиции западной историографии, советское стратегическое вмешательство в Афганистан, впоследствии превратившееся в неудачную 10-летнюю войну, обычно рассматривается как проявление разнородных конфликтов внутри однопартийного руководства СССР в конце 1970-х гг. Согласно многим западным учебникам и монографиям, на решение о выводе войск из Афганистана фактически повлияли внутренние проблемы, а новая горбачевская дипломатия в целом рассматривается как символ краха советской военной мощи.

В афганской войне погибли или считаются пропавшими без вести более 14 тыс. советских солдат. 18-19-летние парни, призванные в советскую армию (среди них около 150 солдат венгерской национальности из Закарпатского региона)[1] и прошедшие практически всю свою службу в Афганистане, морально были не подготовлены к новому типу войны, существенно отличавшемуся от Великой Отечественной войны, о которой им рассказывали в школах.

Поколение «афганцев» все еще не пережило полученное во время войны потрясение. Это не удивительно, зная ограничения в общественной сфере (даже в позднесоветское время) и отсутствие интереса со стороны новой политической элиты, особенно на Украине, в признании героизма ветеранов и оказании им помощи в воссоединении с прежним социумом и только что зародившимся капиталистическим обществом.

Помимо членов семьи и близких друзей, интеграции ветеранов по большей части помогали другие солдаты, вернувшиеся из Афганистана. В середине 1980-х гг. они сознательно искали друг друга и создавали клубы ветеранов. Зарождение новой дружбы, а также воспоминания о войне, вместе пережитые события, о которых сравнительно долгое время приходилось молчать, сближало людей, раньше никогда не

1 Ср.: Vaszil Cohla, „Afganisztáni háború: Tanulságok és emlékek", *Beregi Hírlap*, (21 февраля 1998 г.): 1.

общавшихся друг с другом: лично они знакомы не были, хотя жили в одном и том же районе или городе. Их дружба возникла только после создания местных ветеранских клубов. Причина их довольно позднего знакомства (помимо вышеупомянутой) заключалась в том, что они служили в разных отрядах и в разное время, а также в том, что они имели различное происхождение, уровень образования, финансовое и социальное положение.

В наши дни, различные организации ветеранов афганской войны создают свои платформы по всему бывшему Советскому Союзу, и такие ассоциации, коллективы и группы представлены во всех крупных постсоветских городах. Они получают от государства (в нашем случае от Украины) определенную ежемесячную или годовую субсидию за их военную службу в Афганистане, включая льготы на поездки и лечение, а также очень скромную прибавку к пенсии, которую они, при необходимости, энергично защищают, объединяя свои силы.

В таких ассоциациях мы не находили следов межэтнической напряженности или националистического антагонизма. «Этническая буря», которая служила катализатором разочарования в некоторых советских республиках в последние годы социализма, не вызвала конфликтов в этих мультинацональных организациях ветеранов. Вплоть до сегодняшних дней члены этих групп все равно помогают и поддерживают друг друга всевозможными способами.

Юные годы самых молодых советских ветеранов пришлись на т.н. смену режима. Некоторые из них начали политическую карьеру после 1991 г., стали влиятельными политическими деятелями своей новой-старой родины и нашли свою нишу в тонкой прослойке сильных мира всего (не только на Украине). Другим же повезло меньше: в период перехода от социализма к капитализму вместе со своими семьями они с трудом сводили концы с концами, сталкиваясь с бытовыми трудностями. Позже, когда к концу 1990-х власть консолидировалась, многим ветеранам войны удалось улучшить и повысить свой жизненный уровень, но, тем не менее, они никогда не забывают о тех объеденениях, к которым принадлежали.

За последние 20 лет в России многие исследователи обращаются к афганской войне, что делает ее одной из самых цитируемых и обсуждаемых исторических тем последних четырех десятилетий[2]. Однако есть и немало иностранных (в основном английских) публикаций на эту тему.[3] Очевидно, международный интерес вызван американскими вмешательствами во Вьетнаме (1964–1973), в Афганистане (начавшееся в 2001) и в Ираке (в 2003 году). Из-за очевидных сходств между вьетнамской войной США и афганской войной СССР последнюю часто называют «Вьетнамской войной Советского Союза».

---

2 Несколько важных публикаций об Афганской войне на русском языке (эпистолярные романы, мемуары, монографии): С.А. Алексиевич, *Цинковые мальчики* (Москва: Время, 1991); Б.В. Громов, *Ограниченный контингент* (Москва: Прогресс, 1994); И.Н. Бондаренко, *Как мы строили в Афганистане* (Москва: АСВ, 1999); А.Б. Грешнов, *Афганистан: заложники времени* (Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2006); и в первую очередь: В.С. Христофоров, *Афганистан: военно-политическое присутствие СССР: 1979–1989* (Москва: ИРИ РАН, 2016).
На венгерском языке см. Bebesi György, Dávid Ferenc, Kolontári Attila, Lengyel Gábor (szerk.), *Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009. Konferenciakötet* (MOSZT Könyvek 4.) (Pécs: PTE BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport - MOSZT, 2010)

3 Подборка нескольких публикаций об Афганской войне на английском языке (монографии, эпистолярные романы, очерки, дневники, мемуары и пр.): Amin Saikal, William Maley (eds.), *The Soviet Withdrawal from Afghanistan* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Diego Cordovez, Selig S. Harrison, *Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal* (Oxford: Oxford University Press, 1995); M. Hassan Kakar, *The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982* (Los Angeles: University of California Press, 1997); Vladislav Tamarov, *Afghanistan: A Russian Soldier's Story* (Toronto: Ten Speed Press 2001); Mark Galeotti, *The Soviet Union's Last War* (London: Frank Cass, 2001); Lester W. Grau, Michael A. Gress (eds.), *The Soviet-Afghan War. How a Superpower Fought and Lost: The Russian General Staff* (Kansas City: Kansas University Press, 2002); Lester W. Grau, Ali Ahmad Jalali (eds.), *The Other Side of the Mountain: Mujahideen Tactics in the Soviet-Afghan War* (Kansas City: Kansas University Press, 2002); Vladimir Rybakov, *The Afghans: A Novella of Soviet Soldiers in Afghanistan* (West Conshohocken, PA: Infinity Publishing, 2004); Artyom Borovik, *The Hidden War: A Russian Journalist's Account of the Soviet War in Afghanistan* (New York: Grove Press, 2005); Gregory Feifer, *The Great Gamble. The Soviet War in Afghanistan* (New York: Harper&Collins, 2009); Thomas Barfield, *Afghanistan. A Cultural and Political History* (Princeton: Princeton University Press, 2010); Artemy M. Kalinovsky, *A Long Goodbye: The Soviet Withdrawal from Afghanistan* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

II. Участники, предпосылки, хроника и цели

Между 2010 и 2013 гг. группа венгерских студентов и исследователей из Будапештского университета (ЭЛТЕ) (Bálint Mezei[4], Gábor Kecskeméti[5], Márta Barbarics[6], Péter Juhász[7], Anna Troján[8] и Katalin Vikuk[9]) организовала в Закарпатской области[10], где до сегодняшнего дня проживает значительное венгерское меньшинство[11], проект «Устной истории».

К весне 2010 года нам удалось установить хорошие профессиональные отношения с Закарпатским Венгерским Колледжом высшего образования им. Ференца Ракоци II в Берегово. Колледж разрешил нашей исследовательской группе остановиться в их общежитии во время полевых работ на летних каникулах.[12] В это же время возникла идея снять короткое документальное кино по этой теме, руководствуясь тем же методом «устной истории», что и при интервью. Мы считаем, что подобный фильм, благодаря своей «запоминающей» природе, представляет интерес для историков, социологов и даже психологов, работающих

---

4 Балинт Мезеи - учился в Будапештском унивеситете им. Лоранда Этвёша (ЭЛТЕ), выпускник исторического факультета. С 2016 г. кандидат наук по истории Восточной Европы на XIX-XX веков.

5 Габор Кечкемети - учился в Будапештском унивеситете им. Лоранда Этвёша (ЭЛТЕ), выпускник исторического факультета, аспирант по русистике, занимался историей XIX-XX веков.

6 Марта Барбарич - училась в Будапештском унивеситете им. Лоранда Этвёша (ЭЛТЕ), изучала математику, английский язык и литеартуру.

7 Петер Юхас - выпускник Университета им. Лоранда Этвёша, изучал теорию кино в Университете театра и кино.

8 Анна Троян - училась в Будапештском унивеситете им. Лоранда Этвёша (ЭЛТЕ), выпускница русского отделения, кандидат наук по сравнительному литературоведению (2012).

9 Каталин Викук - выпускница факультета психологии Университета им. Лоранда Этвёша.

10 По-венгерски эта область обычно называется как «*Kárpátalja*» по историческим причинам: с 895 года эти земли принадлежали Венгерскому королевству, а затем Австро-Венгрии до 1920 г.

11 Эти около 150 000 человек составляют приблизительно 12% от всего населения; большинство из них проживает вблизи вблизи государственной границы Венгрии. См. Gyóni Gábor, *A történelmi Oroszország népei: Adattár* (Budapest: Russica Pannonicana, 2011), 72–75.

12 Мы благодарим Нору Йакаб (доцента коледжа им. Ференца Ракоци II) за ее бескорыстную помощь в организации наших первых интервью. Мы также благодарим Золтана Матэ и его жену, которые несколько раз перевозили нас на автомобиле из Восточной Венгрии (Ниредьхаза) на Украину (Берегово).

над темами, связанными с венгерским меньшинством, советским вмешательством в Афганистан и поствоенным синдромом.[13]

На протяжении почти трех лет мы встретились с 15 ветеранами, сняли больше 50 часов интервью в основном в Берегово[14], а также в Виноградове[15] и Четфалве[16]. Мы также отсканировали немало аутентичных альбомов афганской войны с уникальными фотографиями.[17] Благодаря социальной сети закарпатских интервьюеров в последние месяцы нашей программы мы смогли взять интервью и у ветеранов, родившихся в Закарпатье, но за эти годы ставшими венгерскими гражданами. Чтобы расширить наше исследование, мы также взяли интервью у некоторых бывших солдат, живущих в Будапеште, но сражавшихся на стороне Советской Армии против афганских моджахедов.

Основываясь на нашем опыте, без преувеличения можно сказать, что данная тема почти не изучена в Венгрии и никогда не была исследована столь подробно.[18] Наша основная цель - показать, как выглядела служба в Афганистане закарпатских венгерских ветеранов, их военные воспоминания, послевоенную судьбу и как они живут сейчас при нынешних условиях жизни.

III. Методика, ограничения и трудности

Каждое интервью длилось примерно час, иногда полтора, таким образом, было достаточно времени задать ряд вопросов и дать время для формулировки ответа. Наши вопросы были посвящены следующим темам: военная и моральная подготовка перед службой в Афганистане, внутренняя иеарархия и культура многонациональной Советской Армии (прежде всего советских отрядов, сражавшихся в Афганистане), бои против моджахедов, возможные ранения на поле битвы и уровень медицинского обслуживания, отношения с афганскими гражданами, демобилизация, возвращение домой в Закарпатье, реинтеграция в советское общество, дальнейший жизненный путь, права и

13 Посттравматическое стрессовое расстройство и связанный с войной стресс – основные направления исследований в современной психологии и психиатрии.

14 Берегово на русском, Берегове на украинском, Beregszász на венгерском.

15 Виноградов на русском, Виноградів на украинском, Nagyszőlős на венгерском.

16 Четфалва на русском и на украинском, Csetfalva на венгерском.

17 Мы получили разрешение на запись интервью и сканирование их фотографий. Они также разрешили нам опубликовать весь собранный материал.

18 До сих пор никаких значительных научных публикаций о венгерских ветеранах Советско-Афганской войне издано не было.

возможности ветеранов на Украине после смены режима в 1991 году, мнение об американской интервенции в Афганистан.

В большинстве случаев данные нам ответы были очень похожи или полностью совпадали, несмотря на то, что индивидуальные воспоминания, оценка событий порой радикально отличались друг от друга. Неожиданные противоречия (например, случайные несовпадения в цифрах) - хорошо известное и неизбежное явление «устной истории». Оно допустимо для того, чтобы иметь более диференциированный подход к теме и коллективным воспоминаниям ветеранов. Таким образом, мы никогда не укорачивали записи и никогда не вырезали противоречивые элементы. Нашей задачей было представить и сохранить интервью как бесценное свидетельство в своей целостности, и поэтому мы не отдавали никому предпочтение в ущерб другим и никого не дискриминировали. Разумеется, это не попытка переписать историю афганской войны и поставить все с ног на голову, это было бы все равно невозможно. Единственная профессионально приемлемая и ответственная стратегия исследования – это изучение влияния войны на отдельно взятое микросообщество в Берегово. Комплекс рассказов жителей позволил нам показать как это специфическое микросообшество и, в первую очередь, местная организация, состоящая в основном из этнических венгерских ветеранов афганской войны города и района, функционирует.

Во время нашего исследования в Закарпатской области мы старались получить всю имеющуюся информацию о ветеранах венгерского происхождения, и поэтому мы записали интервью прежде всего в Берегово, в административном и культурном центре венгерского нацменьшинства на Украине. Не случайно, что организация ветеранов, насчитывающая больше всего венгров, была основана именно здесь в 1989 году и до сих пор играет важную роль в жизни местного венгерского сообщества.

В поисках венгерских ветеранов нам необходима была помощь местных жителей и огнанизаций. Большая часть ассоциаций ветеранов в Закарпатской области не представлены в онлайн-пространстве (у них, как правило, нет веб-страницы), что означает, что эти ветераны обычно не активны в различных интернет-группах и виртуальных объеденениях, связанных с афганской войной. Подробные и надёжные статистические данные и списки венгерских ветеранов пока не были составлены и опубликованы. Таким образом, мы могли взять за основу только наши исследования и базы данных различных ассоциаций.

IV. Отрывки из интерью

ВОИНСКАЯ ОБЯЗАННОСТЬ В СОВЕТСКОЙ АРМИИ И ВСТУПЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИЮ АФГАНИСТАНА

«Когда был отдан приказ наступать, мы должны были пойти. Мы все были 18-летними мальчишкам, которые толком-то не знали, как пользоваться автоматом, и которые еще не успели вкусить красоту жизни и понять, как она ценна для нас и для других. Нас послали туда на бойню». (Золтан, Берегово, служил в Афганистане между 1979 и 1981 гг.).

«Я понятия не имею, сколько венгров из Закарпатья воевали в Афганистане. Я даже не знаю, сколько парней призывали из Виноградова в те годы. Но там было довольно много ребят из этого города и из Вилока[19], потому что эта деревня относилась к Виноградовскому району. Я побывал во многих местах. Я был в Кандагаре и Кабуле». (Иштван, Виноградово, *служил в Афганистане между 1979 и 1980* гг.).

«У нас было немного времени думать, что вообще происходит. После 3-месячной военной подготовки в Узбекистане, чтобы мы привыкли к климату на Ближнем Востоке, нас забросили в вертолёты и доставили прямо в Афганистан». (Шандор, Берегово, служил в Афганистане между 1984 и 1986 гг.).

БОРЬБА С ПОВСТАНЦАМИ-МОДЖАХЕДАМИ

«Я всегда обожал читать. Незадолго до 1979 года я прочитал биографию Шандора Кёрёши Чомы[20]. И поэтому я довольно много знал об Афганистане. Когда меня призывали в Армию, первая мысль была: «О, боже! Я буду там! Это будет интересное приключение». Но в Афганистане в первые дни мы только слонялись вокруг окопов нашего лагеря. Через несколько дней, когда мы были в патруле, мы услышали выстрел и один сержант из нашего отряда упал замертво. Мы сразу поняли, что стреляли издалека. Сказать по правде, мы «немножко» перепугались, потому что наконец поняли, что мы в смертельной опасности. Хотя нам говорили о текущих военных действиях, но мы как-то не верили во все это. Тогда мы все-таки заподозрили, что нас ждут более серьезные вещи... И тогда нам пришла в голову идея схватить буханку черного хлеба и кусок мыла и уйти из страны, находящейся 5000 км от родины...

---

19 Вилок на русском и украинском, Tiszaújlak по-венгерски.

20 Шандор Кёрёши Чома (1784–1842) – венгерский филолог-востоковед, основатель тибетологии. В 1822 году, направляясь в Индию, он пересек Афганистан (Кабул).

Нас медали и ордены не интересовали. Никто не хотел стать героем. Каждый из нас всего лишь хотел выбраться оттуда». (Иштван «Пишта», Четфалва, служил в Афганистане между 1979 и *1980* гг.).

МНОГОНАЦИОНАЛЬНАЯ СОВЕТСКАЯ АРМИЯ И ПОДДЕРЖАНИЕ СВЯЗИ С СЕМЬЕЙ И ДРУЗЬЯМИ

«В Советской Армии была традиция разделять старших солдат и новичков, и старослужащие издевались над молодыми призывниками. Но в Афганистане это было по-другому. Все были равны. Большинство солдат в моем полку призвали в одно и то же время. И поэтому там было только несколько старослужащих, и мы были привязаны друг к другу. Никого не интересовало твое происхождение. Ты мог быть венгром, русским, украинцем, и т.д. Это совершенно не имело значения. Нас всех связывали братские узы». *(Андраш, из Берегово, служил в Афганистане между 1979 и 1981* гг*).*

«Традиционное разделение дедов и новобранцев существовало даже в Афганистане. Что я могу сказать о разных национальностях в Советской Армии? Русские и люди других национальностей чувствовали себя так же [как мы][21]. Всех волновало одно: «Как нам выпутаться из этой уродливой истории, как покинуть страну (Афганистан) навсегда?» *(Пишта из Четфалвы)*

«Наши письма попадали домой извилистым путем, не через Киев, а их сначала отправляли в Москву, где все они проверялись (цензором). И только после этого (цензуры) они наконец доходили до дома или обратно до нас... Кстати, у меня нет ни одного письма я их сжег. Я не думал, что их надо было бы сохранить. У меня даже фотографий и то осталось штук 5-6». *(Шандор из Берегово).*

«Я был старшим сержантом и служил два с половиной года. Два с половиной года!.... В одной палатке было 35 человек. И кровати там же. И все они, все 35 солдат в той палатке были татарами. И вдобавок еще нас трое, три украинца (из Украинской ССР), если можно так сказать. Эти татары были жестокими: Вы не можете представить что они вытворяли с нами! Они издевались над нами, с утра до вечера, каждый день. Они даже называли нас бандеровцами». *(Игорь[22], из Берегово, служил в Афганистане между 1984 и 1986).*

---

21 Замечания в квадратных скобках сделаны автором

22 Папа был русином, мама венгеркой.

ПОЛЕВЫЕ РАНЕНИЯ

«Это было воскресенье. Мы прошли где-то 30 километров туда и обратно. Я точно не помню, но расстояние, которое мы прошли в тот день должно было примерно столько. Нам сообщили, что там есть банда душманов. В то время их называли моджахедами, но мы звали их душманами или басмачами. .... Мы не сталкивались с препятствиями и легко добрались до места, обозначенного разведкой. Когда мы пришли, никого мы там не застали. Мы выпустили пару обойм по горам, но ничего не случилось, так что мы спокойно пообедали и собрались было вернуться на базу, как нас схватили. В нас стреляли со всех сторон. Мы слёту, не разбирая дороги, пересекали затопленное поле. Мы хотели выжить! Мне были велики ботинки (44 размера вместо 41 размера), так что когда я бежал, ботинки соскочили с ног и мне пришлось вернуться за ними. В руках я держал тяжелый автомат, он весил килограммов 12... У меня не было сил бежать дальше. Я почувствовал удар сзади. Я громко выругался по-венгерски, но вокруг никого не было. Чуть позже я почувствовал жар в левой ноге. Кровь текла из ботинка. Казалось, время остановилось. Все замерло. Меня больше не интересовало, что происходит вокруг меня. Я проверил, откуда раздался выстрел и выстрелил туда. Потом я забился за каменный забор высотой в 1,2 метра примерно. Остальные уже были там. Я не знаю, сколько времени прошло, но наконец вертолет прилетел спасти нас. Мне показалось, что это длилось долго, но я говорю, что когда был ранен, время остановилось для меня. Всех раненых забросили в вертолеты вместе с трупами». *(Пишта* их Четфалвы*).*

ВОЗВРАЩЕНИЕ И РЕИНТЕГРАЦИЯ В ОБЩЕСТВО

«Я не знаю, что сказал Пишта, но я хочу кое-что еще добавить к его словам. Спустя год он был отозван из Афганистана, как мы говорили «был сослан домой». Позже мы слышали, что он был ранен. Пуля разбила его щиколотку. Он почувствовал, что его ударили сзади и начал ругаться, но никого вокруг не было. Его доставили в военную больницу (в Афганистане), где врачи хотели отрезать ему левую ногу. Он ушел из больницы на костылях. Это был настоящая травма для всех! Мне кажется, Пишта вспоминая службу в Афнанистане, всегда вспоминает один и тот же случай. Я думаю, он не может найти свое место в обществе как нормальные люди. Я знаю многих, кто просто не могут вписаться в мирную жизнь». *(Золтан из Берегово).*

«Для многих из нас, время остановилось в Афганистане. Не для всех, но для многих.... У нас один и тот же опыт, и поэтому у нас были общие темы для разговора. Мы вместе прошли через сражения, через всю войну. Поэтому мы так связаны друг с другом. Как бы то ни было, нам так легче. В ассоциациях ветеранов мы все равны. Нам неважно, кто где работает. В гражданской жизни ты можешь быть инженером, врачом или рабочим на фабрике. Все равно. Мы все одинаковы. Военные звания уже потеряли значение. Когда мы собираемся вместе, различия исчезают». *(Адам, Берегово),*

«После того, как я вернулся домой, у меня была две варианта: продолжать учебу или начать работать. Первое было за пределами моих финансовых возможностей, так что я стал столяром. У меня была подруга, которая ждала меня. Я женился на ней. Мы женаты 25 лет». *(*Андраш из Берегово*).*

«До сих пор трудно вписаться. Резьба – единственное дело, которое может отвлечь меня. Когда я дома, резьба по дереву — лучший отдых для меня». *(Пишта из Четфалвы).*

«Во время гражданской войны я хотел поехать в Югославию. Я всегда тянулся к войне, потому что только на войне я чувствую себя настоящим профессионалом. Что я делаю, чтобы заработать на жизнь? Иногда я полирую машины. А так? Не знаю. Я живу на то, что у меня есть. Никто не хочет меня. Я ухаживаю за мемориальным памятником (поставленным в Берегово), это моя работа». *(Игорь из Берегово).*

V. Выводы и дальнейшие перспективы

После четырех лет работы мы можем с уверенностью сказать, что число этнических венгров в Афганской войне было примерно 150 – 175 человек. Большинство из них до сих пор живут в двух районах Закарпатья (Берегово и Виноградов), в то время как в других районах этой области их число значительно меньше (в Мункачево[23] и Ужгород[24]) или совсем незначительно (в Хусте[25], Тячеве[26], Иршаве[27], Рахове[28] и Сваляве[29]).

---

23 Мукачево по-русски и по-украински, Munkács по-венгерски.
24 Ужгород по-русски и по-украински, Ungvár по-венгерски.
25 Хуст по-русски и по-украински, Huszt по-венгерски.
26 Тячев по-русски, Тячів по-украински, Técső по-венгерски.
27 Иршава по-русски, Іршава по-украински, Ilosva по-венгерски.
28 Рахов по-русски, Рахів по-украински, Rahó по-венгерски.
29 Свалява по-русски и по-украински, Szolyva по-венгерски.

Мы хотели бы продолжить наш проект пока это возможно, взять новые интервью и расширить имеющийся круг связей за пределами Закарпатья. У нас есть план закончить исследование и показать документальный фильм о ветеранах войны в 2020 году. Будет очень полезно поделиться нашим опытом и собранными материалами (записанными интервью, оцифрованными фотографии) с другими исследователями.

Bálint Mezei – Ph.D. in History, lecturer, Russian Studies Centre, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).
E-mail: balintmezei@caesar.elte.hu

Vendégrovat

Гостевая страница

Guest page

Dukkon Ágnes

HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK KAPCSOLATRENDSZERE A KLASSZIKUS OROSZ IRODALOMBAN

HEROES AND ANTI-HEROES IN CLASSIC RUSSIAN LITERATURE

This study deals with the main characters of the works of Karamzin, Pushkin, Lermontov, Gogol, Goncharov, Turgeniev, Dostoevsky, Tolstoi and Chekhov. First, it attempts to define the meaning of the concepts of 'hero' and 'anti-hero', drawing from the Poetics of Aristotle and the ideas of Goethe and Bakhtin. After that the paper examines the figures of the above mentioned authors. The objective of the inquiry is not to create a typology of literary heroes, or to elaborate theoretical conceptions. It focuses on the question of how these heroes are connected with their cultural environment, and what kind of meanings they communicate to the recipients. The main conclusion of this study is that at the beginning (from Karamzin up to Chekhov) the theme of the 'hero' and 'anti-hero' in the Russian literature is in close connection with the problem of moral, which step by step will combine with the sociological, psychological and metaphysical meanings. At the end of the 19th century, in Chekhov' works we can detect the influence of existential philosophy. The specificity of these great Russian literary characters is that they point beyond their own (historical) time, giving eternal lessons for humankind.

Keywords: *hero, anti-hero, Pushkin, Dostoevsky, Bakhtin, existential philosophy, Chekhov*

DOI: 10.38210/RUSTUDH.2019.1.g.1

I. Bevezetés

Ha tárgyunkat a világirodalom felől közelítjük meg, akkor ebből a távlatból szemlélve kibontakoznak azok az alapvető tulajdonságok, amelyek a „hős" fogalmához az ókortól kezdődően hozzákapcsolódnak, bár az idő újabb és újabb rétegekkel vonja be a jelenség magvát. A görög mítoszok héroszaitól s a tragédiák hőseitől kezdve az újkori irodalmi hősökig hosszú a sor és sok az árnyalat – ahogy az egyes nemzeti irodalmak fokozatosan gazdagították a képet; e tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a XIX. századi orosz irodalomban megvizsgáljuk a „hős" fogalmának és ábrázolásának alakulását, s az „antihős" viszonylag új jelenségével/fogalmával vessük egybe. A téma gazdagsága értekezések sorát igényelné, a szakirodalomban van is bőven erre vonatkozó könyv és tanulmány. Nem tekintjük tehát feladatunknak egyfajta hős-katalógus és a vonatkozó szakirodalom részletes összeállítását, hanem a fontosabb összefüggések megragadására és értelmezésére vállalkozunk.

Ki az irodalmi hős? Vagy másként fogalmazva: a költői alkotás (elsősorban az epikus és a drámai) milyen jellemre építhet ahhoz, hogy megindító erőként hasson a befogadókra?

Lapozzuk fel az egyik legrégebbi forrást, Arisztotelész *Poétiká*ját, amelyben tárgyalja a tragikum mibenlétét, és ehhez kapcsolódva a dráma fő alakja – a hős – ábrázolásának módját. Nem szabályokat fogalmaz meg, inkább olyan törvényszerűségek feltárását végzi el, melyek a költészet lényegét jelentik. A költészet születéséről értekezve fejti ki azt a gondolatot, hogy az ember, mint eredendően utánzásra képes lény, létrehoz olyan alkotásokat, amelyek gyönyörködtetik. Az ábrázolt, illetve utánzott tárgy vagy cselekvés szemlélete valamely felismerésre juttatja, vagy maga a művészi feldolgozás adja az élvezetet.

A költészet az egyes költők sajátos jelleme szerint vált szét: a komolyabbak a szép tetteket és a kiváló emberek tetteit utánozták, a közönségesebbek pedig a hitványakét, először költve gúnydalokat, mint ahogy mások himnuszokat és dicsérő énekeket.[1]

A „szép tettek" és „kiváló emberek" azonban nem tökéletesek, mert akkor nem jöhetne létre a cselekedetek és jellemek összjátékából adódó „tragikus vétség", s e nélkül a katarzishoz szükséges „félelem és részvét" sem ébredne föl a szemlélőben. Ebből következik, hogy a cselekvő személyeknek, és magának a cselekedeteknek is mérték szerint kell fölépülniük:

1 Arisztotelész, *Poétika*. Ford. Sarkady János (Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1974), 11.

„[A] szépség ugyanis a megfelelő nagyságban és rendben van […]”.[2] Végső soron a katarzis megtörténte igazolja magát a művet: mi értelme volna egy Oidipusz, Antigoné vagy Oresztész tévedésének, szenvedésének és áldozatának, ha nem gyakorolna megrendítő – és megtisztító – hatást a befogadóra? De ilyen hatást csak a hősben megtestesített erő tud kifejteni, melynek forrása az Igazság; az elvétett cselekedetek, téves helyzetértékelések *belátása* után adatik meg a hősöknek a megvilágosodás, vagyis a találkozás az Igazsággal. A látás és a vakság, az Igazság revelációja konkrét és átvitt értelemben Oidipusz tragédiájában tárul föl a legtisztább formában. Arisztotelész meghatározása tértől és időtől függetlenül alkalmazható az „irodalmi hős” jelenségének értelmezéséhez.

A fenti sorokat az irodalmi hős (jellem) mibenlétéről Goethe[3] gondolataival egészíthetjük ki. A költő Shakespeare és az ókori tragédia összehasonlításakor ellentétpárokat állít föl, amelyekkel érzékeltetni igyekszik az antik és a modern művészet különbségét, melyben benne foglaltatik az antik és a modern hős különbsége is: 1. antik – naiv – pogány – hősi – reális – *szükségszerűség – kötelesség*. 2. modern – szentimentális – keresztény – romantikus – ideális – *szabadság – akarás.* Kiemeltük azokat a fogalompárokat, amelyek szoros kapcsolatban vannak a hőstípusok megalkotásával, ugyanis az antik dráma és a modern regény (vagy dráma) központi figurájának ezek közt az ellentmondások közt kell végrehajtania tetteit. Goethe szavaival:

„Az ókor költészetében uralkodó problematika a kötelesség és a teljesítés rossz viszonya, az újabb irodalomban az akarásé és a teljesítésé. […] A kötelességet ránk róják, a muszáj kemény dió; az akarás forrása maga az ember, akaratunk a mi mennyei birodalmunk. […] Az antik tragédia alapja a kikerülhetetlen kötelesség, melyet a vele szemben ható akarás csak élessé tesz és gyorsít. Itt minden rémség letéteményes helye az *orákulum*, az a régió, ahol Oidipusz trónol mindenek felett. […] Az akarás viszont szabad, szabadnak látszik és kedvez az egyénnek. […] Az akarás az újabb kor istensége; odaadóan szolgáljuk és rettegünk közben az ellentététől, s ez az oka, hogy művészetünk és érzékelési módunk is örökre elszakadt az ókoriakétól.”[4]

---

2 Arisztotelész, *Poétika*, 19.

3 Johann Wolfgang Goethe, „Shakespeare és se vége, se hossza” (1813), in Johann Wolfgang Goethe, *Antik és modern. Antológia a művészetekről.* Szerk., vál., jegyz.: Pók Lajos (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981), 491–500.

4 Goethe, „Shakespeare és se vége, se hossza”, 495.

Hatalmas gyakorlati „példatárat" szolgáltatnak Shakespeare drámái a hős fogalmának a reneszánsz korban történő kitágítására: a királydrámákban valóságos történelmi személyek a prototípusai a központi szereplőknek (a Rózsák háborújának időszakából az egymással vetélkedő Lancester és York ház trónkövetelői). Ez azt is jelenti, hogy bennük eggyé válik a konkrét, történelmi alak és a megalkotott, irodalmi hős, a valóság átlényegül költészetté. A „hős" fogalom azonban nem idealizált szereplőt jelent, hanem a drámának azt a középponti alakját, súlypontját, amelyben összesűrűsödnek a mű legfontosabb problémái. A Richárdok és Henrikek egymást követő sorában különböző morális szinteket képviselő, de nagy formátumú alakok kerülnek fókuszpontba, jellemük és cselekedeteik dinamikája képezi a drámák mozgatórugóját. Másféle hőstípust látunk a tragédiákban – *Rómeó és Júlia, Macbeth, Hamlet*, *Lear király*, *Othello* –, amelyekben a címszereplők az emberi lét egyetemes problémáit jelenítik meg: a szerelem, a hatalom, az emberi bűnök, a sors és a szabad döntés bonyolult összjátékának különféle változatait, melyek lényegüket, „filozófiájukat" tekintve a görög tragédiák, kiváltképpen Szophoklész műveinek világát idézik föl.[5] Goethe ugyan Shakespeare-t modern művésznek tartja, de az antik hagyomány „megszüntetve megőrzőjének" is, mert összeköti a régit és az újat a szükségszerű (a kötelesség) erkölcsivé tételével: „Talán senki sem ábrázolta nála fensége-sebben az akarás és a kötelesség első nagy összefonódását az emberi jellemben."[6] A „hős" az említett tragédiákban tisztán irodalmi alak, vagyis a költői invenció által megalkotott jelenség – még abban az esetben is, ha van mondai vagy krónikás alapja.[7] Külön csoportot képviselnek a tragédiákon belül az antik témákat feldolgozó művek – *Julius Caesar, Antonius és Kleopátra, Coriolanus, Athéni Timon* –, melyek történeti forrás(ok)ra (pl. Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok*) épülnek, s a hősök is történelmi szereplők, mint a királydrámák esetében láttuk. Ám mégis különböznek tőlük, mert Shakespeare határozottabban elmozdítja a hősök képviselte problematikát a bölcselet irányába, mivel nem a valamikori történelmi figura konkrét valósága, lejegyzett cselekedetei fontosak számára, hanem az ember tragikus

5 A szakirodalomban már egy évszázada tárgyalt kérdés a klasszikus görög dráma – Szophoklész – és Shakespeare egyes tragédiái közt kimutatható eszmei kapcsolat, ld. G. Murray, *Hamlet and Orestes: A Study in Traditional Types* (New York, 1914); E. Jones, *Hamlet and Oidipus* (New York, 1949. repr. 1954).

6 Goethe, „Shakespeare és se vége, se hossza" 496.

7 A *Hamlet* forrása például a XIII. századi dán történetíró, Saxo Grammaticus latin nyelvű krónikájára megy vissza, amelyben Amleth dán herceg történetét örökítette meg a krónikás, de valójában egy ennél jóval régebbi skandináv mítosz feldolgozásáról van szó.

helyzetei, a nagyság és a bukás, a szenvedélyek hatalma, az egyén, a közösség, a sors kiismerhetetlen szövevénye érdekli.

A „szép tettek" és „kiváló emberek" irodalmi megjelenítéseit – bármely műfajban – a világirodalom gazdag tárházából még hosszan lehetne sorolni, de nem önkényesen emeltük ki és hoztuk példának Shakespeare drámáit a „hős" témakörének elemzéséhez az orosz irodalom ugyancsak gazdag világára vonatkozóan. Meggyőződésünk szerint a XIX. századi orosz irodalom, ezen belül is Puskin, Lermontov, Dosztojevszkij és Tolsztoj művei sorakoztatnak föl olyan drámai erejű, nagy formátumú figurákat – „hősöket" –, akik hasonlóképp új korszakot, a közel egy évszázadon át érlelődő előzmények betetőzését jelentik nemcsak az orosz, hanem a világirodalomban is, mint a reneszánsz korban Shakespeare alkotásai. A görög tragédia eszmei lényege, az emberi sors és szabadság, az emberi lét korlátozott mivolta és a transzcendencia értelmezése az „orosz reneszánszban" is olyan alapvető kérdéssé válik, mint Shakespeare világában, és ugyanúgy megteremtődnek azok a „hősök" is, akik képesek hitelesen megjeleníteni e kérdéseket. A bőséges szakirodalomból ezúttal elegendő az orosz Ezüstkor alkotóinak, köztük Vjacseszlav Ivanovnak nagy horderejű esszéire[8] utalnunk, hogy a klasszikus orosz irodalom legnagyobb művészeinek a „nagy időben" feltáruló kapcsolódásait láthassuk.[9] Ivanov nemcsak esszéíró, hanem tragédiaköltő is volt, s a görög tragédiák fordítójaként különösen érzékeny filozófiai összefüggésrendszerben tárgyalta Puskin, Lermontov, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveit, kiemelkedő hőseit, Anyegint, Pecsorint, Raszkolnyikovot, Miskin herceget, Sztavrogint, Ivan Karamazovot.

Az ókori és reneszánsz kori példák után egy hatalmas ugrással térjünk át a XX. századi poétikákra, s közülük is a nagy irodalomtudósnak, Mihail Bahtyinnak a munkáira, aki Dosztojevszkij műveinek gyökeresen új szempontú megközelítésével, majd Rabelais és a reneszánsz nevetéskultúra értelmezésével új korszakot nyitott az irodalomtudományban. A hős és a szerző viszonyáról kifejtett gondolatai nemcsak kiegészítették a korábbi poétikák e kérdést érintő megállapításait, hanem új irányokat és

---

8 В. И. Иванов, «Достоевский и роман-трагедия»; «Достоевский. Трагедия – Миф – Мистика» в В. И. Иванов, *Собрание сочинений I–IV.* (Брюссель: Foyer Oriental Chrétien, 1987. T. IV), 399–437, 483–591.

9 A nemrég elhunyt orosz irodalomtudóst, Karen Sztyepanyant foglalkoztatta az időnek ez az áttetsző volta: minél kitartóbban és mélyebben próbálunk behatolni Dosztojevszkij világába, annál inkább fölsejlenek a mélységből ezek az örök emberi problémák és archetípusok; az időben távoli alkotók látomásai az Igazságról így erősítik és igazolják egymást. Карен Степанян, *Достоевский и Сервантес. Диалог в большом времени* (Москва: ЯСК, 2013).

új szemléletmódot tártak föl az irodalmi elemzés számára. A polifonikus regény poétikájának megvilágításához az első lépés a dosztojevszkiji hős egyediségének felmutatása. Bahtyin ezt így fogalmazza meg:

„Dosztojevszkijt a hős mindig úgy érdekli, mint a világnak és önmagának sajátos szemléleti módja, az ember meghatározott értelmezési és értékelési pozíciója, amelyből önmagát és a környező valóságot megítéli. Dosztojevszkij számára sosem az a fontos, hogy mi hőse a világban, hanem elsősorban az, hogy milyen a világ hősében, és milyen a hős önmaga szemében."[10]

Dosztojevszkijnél tehát – Bahtyin értelmezésében – a hős mint nézőpont jelenik meg, a szerzői szemlélet és az ábrázolás tárgya pedig az öntudat működése. Ez a hangsúlyáthelyezés azonban nem függeszti föl a föntebb idézett klasszikus példák érvényességét a dosztojevszkiji vagy a későbbi, modern irodalmi hősökkel kapcsolatban: nem mindegy ugyanis, hogy ez a bizonyos bensőség, a tudat működése, a benne megképződő jelentések a világra vonatkozóan, milyen alakban összpontosulnak, ki a hordozója ennek a tudatnak, ezért továbbra is van értelme a hősre rákérdezni: *kicsoda ő?* Makar Gyevuskin tudata, Raszkolnyikov tudata, Miskin herceg tudata – és sorolhatnánk még számos regényhőst – olyan költőileg megalkotott karakterhez tartozik, aki képes katartikus hatást gyakorolni az olvasóra, függetlenül a „pozitív" vagy „negatív" hősként való (külső) megjelenéstől. Nem véletlenül fogalmazódott meg a XX. század elején, elsősorban Vjacseszlav Ivanov írásaiban a regény-tragédia elnevezés Dosztojevszkij műveivel kapcsolatban: nemcsak drámaiságuk, hanem az az intenzív személyesség és metafizikai erőtér és is ezt igazolja, amely körülveszi e hősöket.

A konkrét példák említése előtt magyarázatot igényel az „antihős" fogalma is. Ez a fenomén nem az egyes művekben föllépteteett „negatív" szereplőket, a „hős" ellenlábasait jelenti, hanem olyan karaktert, amely ugyanúgy kristályosodási pontja a kérdéses műnek (regény, dráma, novella), mint más esetekben a „hős", de morálisan nem igazolható vagy erősen ambivalens filozófiát, világszemléletet képvisel. Példaként említhetjük Byron *Káin* (1821) című drámai költeményét, melyben a testvérgyilkos bibliai alak kerül a mű fókuszpontjába, s az ő nézőpontjából értelmeződik újra az ismert történet. Az olvasó nem tud egészen függetlenedni a grandiózus figura vívódásainak, benső világának, gyötrő kérdéseinek hatásától, s mivel nem gonosztevőként ábrázolja a szerző, ezért bizonyos mértékig a részvét és a szánalom is felébred iránta a befogadóban. Ám ugyanakkor ez

10 M. M. Bahtyin, „A hős és a szerző viszonya a hőshöz Dosztojevszkij művészetében", in *A szó esztétikája*, (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 83.

nem olyan részvét és szánalom, amilyent Oidipusz, Antigoné vagy Hamlet iránt érezhetünk, mert Káin nem a (vak) sors, a *kötelesség* vagy valamely végzetes tévedés, esetleg az isteni parancs téves értelmezése miatt válik testvérgyilkossá, hanem a saját nagyra nőtt Én-jének, önnön kételyeinek, az Isten rendje elleni lázadásnak minden mást eltakaró sürgetésére – vagyis ebben az esetben az *akarás* volt a tett hajtóereje. Az antihős egyik legfontosabb ismertető jegye ebből eredően a kozmikus boldogtalanság: a tagadás gesztusa abszolúttá válik, a teremtett világ „hibái" tűrhetetlennek mutatkoznak, s előre utalva Dosztojevszkij hősének, Ivan Karamazovnak mondatára, inkább visszaadná az Isten által teremtett világba szóló belépőjegyet. Ezt figyelhetjük meg Byron korábbi drámai költeményében, a *Manfred*ben is (1817), ám ott egy titokzatos bűn elkövetése utáni állapotban látjuk az „antihőst": a mérhetetlen vívódás, a világtól való elfordulás, a bűntudat gyötrelmei közt – de bűnbánat helyett a világmegvetés, önmaga elátkozott létének elfogadása marad számára. Byron teremti meg a romantika titáni lázadóinak irodalmi alakját, mely óriási hatást gyakorol az európai, s benne az orosz irodalomra. Puskin és Lermontov művészetében láthatunk erre nagyszerű példákat. Az 1830/40-es évek fordulójától, a Byron-hatás gyengülésétől kezdve pedig föltűnnek az orosz irodalomban a romantikus hősök és antihősök hétköznapi, „prózai" változatai, bár Lermontov Pecsorinja és a *Démon* című elbeszélő költemény címszereplője még magán hordozza a nagy formátumú, elátkozott hős szépségtől körüllengett vonásait. Ezért óvatosan kell bánnunk a kategorikus besorolásokkal a „hősök" és „antihősök" csoportjába, mert ha az egyes művek belső világát közelebbről vizsgáljuk, több esetben is észrevehetjük a két pólus egymásba játszó jellegét. Lermontov regényének címe – *Korunk hőse* – finom iróniával utal erre a jelenségre: végső soron alig lehet, de talán nincs is értelme Pecsorin alakját leegyszerűsítve besorolni valamelyik típusba, s erre nemcsak az egyes fejezetekben más-más nézőpontból ábrázolt „hős" alakja, hanem a mű elejére és a közepére beillesztett szerzői/elbeszélői előszavak is figyelmeztetnek.

A fenti megállapításokat a klasszikus orosz irodalomból vett példákkal igyekszünk alátámasztani, a gazdag választékból a legjellemzőbbeket kiemelni. Karamzin, Puskin, Lermontov, Gogol, Goncsarov, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov „hőseit" és „antihőseit" idézzük föl a kérdés megvilágításához, mégpedig figyelemmel arra a történelmi korszakra és társadalmi kontextusra, amelyben az adott művek megszülettek. Sem újabb hőstipológiák alkotására, sem elméleti, poétikai eszmefuttatásokra nem törekszünk, hanem azt vizsgáljuk, hogy az irodalmi avagy fiktív hős

alakja milyen módon és milyen mértékben kapcsolódik ehhez a tágabb kulturális közeghez, vagyis a korok és hősök egymást értelmező változatait tekintjük át.

II. A romantika kora: hőstípusok Karamzin, Puskin és Lermontov műveiben

Az orosz irodalom történetében Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826) életműve igen fontos mérföldkőnek tekinthető. Az irodalmi hős és antihős orosz változatának érdekes korai kezdeményeivel is találkozhatunk novelláiban, karcolataiban.[11] Különösen három írása[12] – *Gyónásom* (1802), *Korunk lovagja 1802–1803), Az érzelmes és a rideg – két jellem* (1803) – tartalmaz olyan jegyeket, amelyek valamilyen módon már megelőlegezik a későbbi évtizedekben kibontakozó típusokat. A *Gyónásom* című kis karcolat egy korai „antihős" önvallomásának tekinthető: Karamzin ebben a rövid jellemrajzban pedagógiai ideáljának fonákját mutatja be. A szatirikus portréban már fölsejlenek olyan tulajdonságok, amelyek nem sokkal később például Byron Don Juanjában és Puskin Anyeginjében erőteljesen megmutatkoznak: értékek keresése és elvétése, kalandvágy, tékozló élet, egocentrizmus, unalom, diszharmonikus viszony a környezettel stb. A következő, befejezetlenül maradt regénye (*Korunk lovagja* – Рыцарь нашего времени) Rousseau *Vallomásai* hatását tükrözi, a hős fejlődésrajzába – a gyermekkortól a kamaszkorig – az író belefoglalta saját életének néhány motívumát is. Ezúttal a „lovag" a „pozitív hősök" tulajdonságait kapta meg: külső szépség, nagylelkűség, érzékenység, intelligencia. A töredék ebben a formában is úttörő kezdeményezésre vall, s amint a szakirodalomból ismeretes, Lermontov regényének címe (*Korunk hőse*) reflektál a karamzini szöveg címére. Jurij Lotman az emberben rejlő nagyszerű lehetőségek megtestesítését látja Leonban, a főhősben: Karamzin világában nemcsak tévelygő, „tékozló fiú"-sorsok vannak, hanem pozitív kibontakozások is.[13]

Az érzelmes és a rideg – két jellem címet viselő karcolat ellentétesen párhuzamos jellemeket mutat be: Eraszt, az érzelmek embere, könnyen lelkesedő, a művészetet, irodalmat kedvelő, nyílt, de változékony kedélyű

11 Legújabb kérdésfelvetés ebben a témában Andrej Zorin monográfiája: Андрей Зорин, *Появление героя. Из истории русской эмоциональной культуры конца XVIII–начала XIX века, Новое литературное обозрение*, 2016.

12 Mindhárom szöveget magyarra fordította Horváth Iván, kiadásuk megjelenés előtt áll.

13 Юрий Лотман, «Карамзин, Николай Михайлович», в *Русские писатели 1800–1917. Биографический словарь*, ред. П. В. Николаев, т. 2 (Москва: Просвещение, 1992), 475.

„örök gyermek"; Leonyid az ellentéte: higgadt, kiegyensúlyozott, felelősen gondolkodó racionalista, akitől azonban idegen minden költői, érzelmekre ható dolog. S bár két szembenálló pólust képvisel a két alak, az olvasó mégis érzékeli az egymás felé közeledést és a belső mozgást az egyes típusokban: egyik sem tisztán tartalmazza a „hős" és „antihős" tulajdonságait, nincs sem tragikus, sem heroikus, sem démoni vonásuk, „csak" emberek, a jóra való törekvés és a tökéletlenség polaritásai között. A modern epika számára a köznapok világa jelent olyan terepet, amelyben meg tud mutatni emberléptékű „hősöket" s rajtuk keresztül mégis egyetemes érvényű igazságokat. Érdekes módon ez a Karamzin-mű is fölidéz későbbi irodalmi példákat: Anyegin és Lenszkij ellentétes természetét, majd Goncsarov első regényében, a *Hétköznapi történet*ben az idősebb és ifjabb Adujev alakját. Az *Oblomov*ban pedig a címszereplő és barátja, Stolc alakrajzában alkalmazza ezt az ellenpontozó jellemábrázolást, az irodalmi hős nem-hősies, sőt, időnként a komikum felé közelítő, mégis megrendítő, katarzist kiváltani képes megalkotását.[14]

Puskin művészete a hős-antihős téma tanulmányozására igazán gazdag anyagot kínál. Korai korszakában alkotott elbeszélő költeményeinek központi alakjai még a byroni mintát követik, majd fokozatosan el is távolodnak tőle. *A kaukázusi fogoly*ban és a *Cigányok*ban a költő a Byron-művekből ismert világfájdalmas, spleenes, magányos „hőst" jeleníti meg, mégpedig abban az átmeneti állapotban, ahogyan hősből éppen antihőssé válik. Mind a Fogoly, mind Aleko a képmutató, hamis világ számkivetettjének tekinti magát, de az önigazolás, én-központúság olyannyira elvakítja őket, hogy válságos pillanatban a másik ember iránti érzéketlenség vagy éppen az önző kisajátítás, illetve birtoklás ösztöne bűnös, felelőtlen cselekedetre viszi, melyben semmi heroikus mozzanat nincs. A Fogoly egyszerűen cserbenhagyja az őt kiszabadító cserkesz lányt, aki a saját törzsével dacolva vállalta a kockázatos tettet szerelméért, s a csalódás és megtorlás elől az öngyilkosságba menekült. Érdekes módon a hősiesség a lány önfeláldozó tettében, a Fogoly kiszabadításában mutatkozik meg, hozzá képest a címszereplő nem-hős vagy antihős. Aleko pedig féltékenységből megöli szerelmét, a szép cigánylányt, mert nem képes elviselni, hogy Zemfira már mást szeret. A szabadság „prófétái"-ról kiderült, hogy csak maguknak akarnak szabadságot, áldozatot vállalni, lemondani vagy a másik emberért

14 Az Ezüstkor kiváló esszéíróját, költőjét, Innokentyij Annyenszkijt foglalkoztatta mélyen Goncsarov művészete, kiváltképpen Oblomov alakja. Vö. Иннокентий Анненский, «Гончаров и его Обломов», в Иннокентий Анненский, *Избранные произведения* (Ленинград: Художественная литература, 1988), 641–667.

felelősséget érezni már nem tudnak. Mindkét poéma elégikus költői reflexióval zárul, nem a hős-antihős feletti ítélettel: a Költő mindkét esetben az elhibázott cselekedet s a lelket elvakító önzés és szenvedély tragédiába sodró erejét érzékelteti.

Bonyolultabb képet látunk a *Poltavá*ban (1828): az orosz–svéd háború, és benne az ukrán Mazepa történetére épülő elbeszélő költeményben a kalandos sorsú hetman már egyértelműen az „antihős" szerepében tűnik föl. Juliusz Słowacki, Victor Hugo és Byron is földolgozta ezt a szüzsét, de Mazepát igazi romantikus hőssé stilizálva. Byron *Mazeppa* című költeményében valójában maga az ukrán hetman mondja el ifjúkori kalandjának, hűbérura feleségének elcsábítását és az érte kirótt büntetés történetét, s ebből a nézőpontból a szerelemért elviselt szenvedés kerül előtérbe, nem az erkölcsileg problematikus csábítás. Puskin művében viszont Mazepa alakja nagyon is ambivalenssé válik: idősödő férfiként képes végzetesen magához láncolni keresztlányát, a fiatal és szép Mariát, s megnyerni a svédek oldalán az ukrán függetlenséget kivívni készülő hazafiak bizalmát, ám valójában saját becsvágyát és kéjvágyát követi, veszélyes játszmáiban föláldozza szerelmét és szövetségeseit, s végül őt magát is elsodorja a történelem vihara.[15] Puskin Mazepája szintén nem a valós történeti alak pontos másolata, hanem annak költőileg átértelmezett változata, csak éppen másképp, mint Byronnál; ebben a figurában egyszerre van jelen a merészség, a kegyetlenség, a ravaszság, a gyengédség, a hatalomvágy. Tervei meghiúsulását s bukását a *hübrisz* (kevélység, elbizakodottság – a görög tragédiákban is gyakran előforduló bűn) okozza: olyan történelmi szerepre tart igényt, amely nem illeti meg, olyan eszközökkel akarja elérni, amelyek erkölcsileg elítélendők, így tehetsége, személyes bátorsága ellenére bukás lesz a sorsa. Puskinnál Mazepa személyiségrajza lélektanilag árnyaltabb, mélyebb, műve történetfilozófiai szempontból súlyosabb, mint Byroné, de az esztétikai érték nem vitatható el az angol költeménytől sem. Puskin műve is igazolja Goethe idézett megállapítását: a modern hős a szabadság jegyében cselekszik, nem a sors kényszerítő hatalma alatt, és az elvétett (nagyot)*akarás* miatt szenved vereséget.

Puskin verses regényének, a *Jevgenyij Anyegin*nek (1833) a főhőse már a saját korában, majd a közvetlen utána következő nemzedék körében is komoly vitákat váltott ki: Anyegin alakrajzának bonyolultságát sokan negatív irányban interpretálták, „antihőst" láttak benne („szívtelen", „hideg",

15 Részletes elemzését ld. Dukkon Ágnes, „Történelem és személyiség Puskin elbeszélő költeményeiben (Poltava)", in *Modern Filológiai Közlemények*, 2000/1. 25–34.

„száraz", „önző" lény). Puskin első igazi értő kritikusa, Visszarion Belinszkij viszont éppen azt tartja a költő legnagyobb érdemének, hogy szakít a sablonos szembeállítással – elvetemült szörnyeteg versus gáncs nélküli hős – , és művében *embereket* ábrázol nagy lélektani hitelességgel. Péter Mihály *Pár tarka fejezet csupán...* című könyvében fölhívja a figyelmet arra, hogy Puskin műve nemcsak a bravúros lélekábrázolással, hanem bizonyos tekintetben regénypoétikai eljárásaival is messze előre mutat. A verses regényben a hőst különböző nézőpontokból, más-más szubjektumok szemszögéből jellemzi; láttatja belső motívumait, ellentmondásos érzelmeit, s ezzel az eljárással kiemeli a jó–rossz dichotómiájából.[16] Péter Mihály kérdése a főszereplőnek szentelt fejezetben – *Végül is: ki ő?* – pontosan arra az új hőstípusra vonatkozik, amely éppen Puskin műveivel lép be az orosz irodalomba: ki ez a nem-hősies hős, aki nem is démoni alak, s mégis, ahol megjelenik, minden figyelem rá irányul, mozgásba hozza a környezetét, vonzást és taszítást egyaránt kivált egyénisége? Puskin válaszát közvetve ismerjük meg: a szürkeséggel, középszerűséggel szembekerülő Anyegint éppen a szellemi értékek keresése, a tehetség különbözteti meg kisszerű környezetétől, ám kibontakozását béklyózza, akadályozza ez a közeg.[17] Puskin mégsem „menti föl" hősét a felelősség alól: Tatyjanával és Lenszkijjel szemben elkövetett vétkeinek belső motívumaira is rávillant, s így élheti át az olvasó újból azt az elégikus fájdalmat a sors és a jellem nehezen kiismerhető fordulatai és kapcsolatai láttán, amit az előző költemények is sugalltak.

Puskin művei közül témánk szempontjából fontos megemlítenünk a *Borisz Godunov* című drámát (1826) és *A kapitány lánya* (1836) című regényt. Ismeretes, hogy a dráma megírása időszakában a költő érdeklődése Shakespeare felé fordult, s amint egyik levele tanúsítja, ez a hatás alapvetően megváltoztatta a dramaturgiával kapcsolatos korábbi nézeteit.[18] Borisz cár alakját nem könnyű besorolni a két ellentétes típusba: poétikai megközelítésből természetesen „hős", a mű központi figurája, jellemét tekintve viszont közelebb van az „antihős" jelenségéhez: hatalomvágya bűnbe hajtja, s amikor fölébred benne a lelkiismeret, ennek hatása alatt

16 Péter Mihály, *„Pár tarka fejezet csupán...". Puskin „Jevgenyij Anyegin"-je a magyar fordítások tükrében.* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999), 21.

17 Lírájának is visszatérő témája az „ostobákkal", a „tömeggel" szembekerülő Költő, ld. *A költő és a tömeg*, *Az emlékmű*.

18 „Szilárd meggyőződésem lévén, hogy színházunk elavult formái átalakításokra szorulnak, tragédiámat atyánk, Shakespeare rendszere alapján szerkesztettem, s oltárán feláldoztam két klasszikus egységet, s épp hogy csak megtartottam az utolsót is. [...]. A. Puskin, *„Levél a Moszkovszkij vesztnyik kiadójának",* ford. Recski Ágnes, in *Alekszandr Puskin válogatott prózai művei* (Budapest: Európa Kiadó, 1972), 576.

összeroppan személyisége. Nem kisszerű, hitvány gazember tehát, van benne nagyság, méltóság, de a hatalomért folytatott harcban a kegyetlenség kerekedik fölül jellemében, lelkének sötét erői irányítják – amiért viszont megbűnhődik.

Az 1830-as években keletkezett prózai művekben (pl. *Néhai Ivan Petrovics Belkin elbeszélései*, *A pikk dáma*, *Dubrovszkij*) Puskin már eltávolodik a romantika kedvelt műfajainak, az elbeszélő költeménynek és a verses regénynek a hőstípusaitól. Regénye, *A kapitány lánya* kínál további érdekes megfigyelési szempontokat témánkhoz: Grinyov a központi figurája s egyben az elbeszélő, aki a Pugacsov-lázadás idején kerül olyan helyzetekbe, hogy a „hős" szónak nemcsak poétikai terminus technicus értelme, hanem első jelentése (helytállást, nagy lelki erőt, bátorságot, elszántságot tanúsító nemes jellem) is társul alakjához, a szó konkrét és átvitt értelemben egyszerre vonatkozik a szereplőre. A regényben a valós történelmi alak Pugacsov, de ezt a figurát sem lehet egyértelműen „hős"-nek vagy „antihős"-nek minősíteni: félelmetes, kivételes erejű, vakmerő, de kiismerhetetlen jellem. Puskin rendkívül árnyalt képet ad róla, többféle nézőpontból láttatja tetteit, viselkedését.[19]

Lermontov regényét, a *Korunk hőse*t kulcsfontosságú műnek tekinthetjük a hős és antihős értelmezéséhez: szerkezetét, koncepcióját és a főhős jellemét nagyfokú poétikai tudatossággal alkotta meg, amint a provokatívnak ható cím is érzékelteti. Pecsorin a fentebb elemzett byroni és puskini ambivalens „hősök" rokona, de kapcsolatba hozható Alfréd de Musset regényének, *A század gyermekének vallomása* (1836) „antihősével", Octave-val is, mégpedig a kor betegsége, a kiábrándultság életérzésében. Lermontov alkotói élete az 1830-as években teljesedik ki, amelyet a *bezvremenyje* évtizedének nevez az irodalomtörténet, a semmire nem jó idő korának: a dekabrista mozgalom vereséget szenvedett, az új társadalmi föllendülés pedig még messze van. Musset ugyanígy, két mozgalmas korszak közötti hullámvölgyben találja magát, ahol nincsenek hősök és hőstettek, s így az ifjaknak csak az „aranyifjú" dicstelen, kicsapongó életmódja marad. Pecsorint arisztokratizmusa, a magasabb minőséghez tartozás tudata eleve szembeállítja mindenkori környezetével, életeleme a veszély, a kihívás, a hódítás. Igazi „szép ragadozó". Lelke azonban megosztott: a nemes tulajdonságok mellett benne is megjelenik az a spleen (másképp unalom vagy

19 Kiváló elemzést közöl róla V. Ny. Kataszonov a regény 1999-es kiadásában: В. Н. Катасонов, «Хождение по водам (религиозно-нравственный смысл *Капитанской дочки* А. С. Пушкина», в А. С. Пушкин, *Капитанская дочка* (Kaluga: Изд. Н. Бочкаревой, 1999), 115–174.

csömör) és világidegenség, amelyet megismerhettünk Byron komor, magányos alakjaiban (Manfred, Káin), s részben Anyeginben is. Ezekhez a vonásokhoz társul még a fátum elfogadása: veszélyes kalandjaiban a sors kezét látja, saját magát mintegy a fátum eszközének tekinti, miközben e kalandoknak halálos (Bela, Grusnyickij) vagy tönkretett, érzelmileg megrablott áldozatai vannak (Makszim Makszimics, Mary hercegnő). A *Pecsorin naplója* című rész előtti ún. elbeszélői előszóból tudható, hogy ez a különös „hős" már nincs az élők sorában, elment meghalni Perzsiába; ez a tudás észrevétlenül tompítja az olvasó számára a fent említett, sok szempontból „antihősre" valló tulajdonságokat. Önreflexióiból mindvégig érződik, hogy magát valamiképp a „halál rokonának" tartja; a misztikum iránti érzékenysége, a magasabb rendű értékek utáni vágy, a keresés motívuma árnyalja a negatív képet, így találkoznak alakjában az ellentétes végletek. Pecsorin alakjában fölismerhetőek magának Lermontovnak bizonyos jellemvonásai is: a vonzás és taszítás érvényesült lényében, a titkok faggatása, a csábítás, a veszély keresése, a sorsszerűség érzése és mindezekkel együtt a tehetség, a szellemi fölény adománya. A kortársak közül Belinszkijt izgatta leginkább Lermontov provokatív egyénisége, folyamatosan „harcolt" vele a róla írt kritikáiban, miközben költői nagyságát elismerte. A másik hasonlóan érdekes, ambivalens értékelés a XIX. század végén Vlagyimir Szolovjovtól származik: a filozófus abban látja Lermontov „vétkét", hogy bár tehetsége megvolt a közönségestől a magasabb szférák, az „emberebb ember" (szverhcselovek) felé vezető úton előre haladni, művészetében ezt az átváltozást fölmutatni, mégsem vitte véghez a küldetését.[20] Szolovjov véleménye egybecseng Goethe megfogalmazásával a modern hős tragikumának eredőjéről: az alkotó élet, a kiválasztottság *kötelesség*ének teljesítése helyett az egyéni *akarás* útját járja, amelynek szükségszerűen vereség lesz a vége.

Ha Lermontov korábbi műveit, a korai elbeszélő költeményeket (pl. *Izmail bej*), s az ezek sorából kiemelkedő, tíz évig készülő *Démon*t s az *Álarcosbál* című drámát megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy szétválaszthatatlanul összefonódik a fő alakokban a „hős" és „antihős" jelleg. A nagy példaképek (Puskin, Byron) hatásán túl – akikhez ugyancsak ambivalens módon kapcsolódott – Lermontovot konkrét filozófiai problémák foglalkoztatták fiatal korától kezdve,[21] s ez a fölfokozott keresés, valamint a szerzői szubjektivitás alakjainak bonyolultságában nyer kifejezést. Érdemes

20 Владимир Соловьев, «Лермонтов», в Владимир Соловьев, *Литературная критика* (Москва: Современник, 1990), 274–291.

21 Borisz Eichenbaum, „Lermontov művészi problematikája", in Borisz Eichenbaum, *Az irodalmi elemzés* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1974), 266–297.

röviden utalnunk azokra az egybeesésekre, amelyek Lermontov regénye és Kierkegaard *Egy csábító naplója* (1843) című műve közt fölfedezhető. Mindössze két év választja el őket egymástól, filológiai értelemben semmilyen kapcsolat nincs a szerzők és műveik között, mégis, éppen az „antihősnek" is nevezhető főszereplőknek – Pecsorin, Johannes – sok közös vonása van.[22] Közös mozzanat a műfajválasztás is: mindhárom szerző – Musset, Lermontov, Kierkegaard – az egodokumentum (napló, vallomás) valamelyik változatát használja fel az önéletrajzi motívumokkal is fölruházott hőse ábrázolására, a belső, lelki pokoljárásuk bemutatására.

III. Változó idők, új hőstípusok: Hamlet- és Don Quijote-allúziók Turgenyev és Goncsarov regényvilágában

A XIX. század második felében újabb, és a korábbiaktól sok tekintetben eltérő hős-értelemzések jelennek meg az orosz irodalomban. Ha Turgenyev és Goncsarov műveinek központi szereplőit tekintjük, az tűnik föl legelőször, hogy lassan háttérbe kerül a romantika korának tragikus, lázadó vonulata, és hangsúlyosabbá válik az ún. közeg, a maga változó jellegével, társadalmi problémáival, s ebben mozognak a regények és elbeszélések szereplői. Turgenyev szándékosan „hősietleníti" hőseit: Rugyin alakját az azonos című korai regényében végig irónia lengi körül, aztán az epilógusban az író mégis hősi halállal ajándékozza meg ezt a „hamletkedő" figurát, ám az irónia – a sors iróniája! – itt is megjelenik, mert a francia barrikádokon teljesen fölöslegesen áldozza életét egy számára idegen ügyért. Turgenyevnél a se-nem-hős, se-nem-antihős jellemekben azért fölsejlenek az előző korszak nagy irodalmi alakjaiból ismerős vonások: a rutinnal, az önzéssel teli, hamis életformákkal szembeszegülő büszke tartás, kritikus alapállás visszafogottabb vagy élesebb formában. A *Nemesi fészek*ben

22 Erről a témáról az utóbbi évtizedekben több elemzés is készült. Vö.: Н. Б. Тетенков, В. В. Лашов, «Кьеркегор и Лермонтов: образ рефлексирующего героя, *Философия и общество,* Вып. № 4 (60), 2010; А. Сарафанова, «О силе "Мертвой буквы" (Комментарий к *Дневнику обольстителя*)», в С. Кьеркегор, *Дневник обольстителя,* пер. с дат. П. Ганзена (СПб: Азбука-классика, 2008), 225–237. Ágnes Dukkon, «"[...] не люблю женщин с характером: их ли это дело?" Проблематичность женского идеала эпохи романтизма» в Wanda Laszczak, Daria Ambroziak, Brygida Pudełko, Katarzyna Wysoczańska-Pająk (ред.) *Między tradycją a nowocyesnością. Tożsamość kobiety w przestrzeni domu, w historii, kulturze i na drogach emancypacji* (Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2014), 233–243.

Lavreckij, az *Apák és fiúk*ban Bazarov képviseli ezt a romantikából ismert, de már más ideológiára támaszkodó, másféle személyiségben megtestesülő „lázadást" vagy kritikai attitűdöt. Mindkettőjük alakjában benne rejlik a tragikum mozzanata is. Lavreckij az élet iskolájában keserű csalódás árán tanulja meg önmagát és embertársait reálisabban megismerni, de amikorra szert tesz erre a tudásra, és megtalálja igazi szerelmét, a múltból újra fölmerülő „tévedése" (csapodár felesége) megakadályozza a boldogságát. Bazarov látszólag a jövő embere: az álmodozó, „romantikus" nemesi életformát kigúnyolja, a tettek, a realitás szférájában tervezi életét, ám az el nem ismert szerelem hatalma ledönti ezt az akarással, erővel teli hőst.[23] Turgenyev szinte minden művében a fő konfliktus a sors és az egyéni akarat kereszteződéséből adódik, s legtöbb esetben a főhős vereségével (vagy halálával) végződik. Bazarovval kapcsolatban az író sokszor kényszerült magyarázkodásra, s egyik levelében így határozta meg hősét:

„Komor, szertelen, óriás alakot álmodtam, aki félig emelkedett ki a földből, aki erőteljes, dühös, becsületes, mégis bukásra van ítélve – mert a jövendőnek mégiscsak a küszöbén áll […]."[24]

Az írót már korábban is foglalkoztatta a tettre kész, igazán hősies alak, aki az általa sokféle látószögből ábrázolt hamleti típusokhoz, a töprengő, kételkedő „fölösleges emberekhez" képest a Don Quijote-i modell megtestesítője: önfeláldozás, bátorság, céltudatosság hajtja előre. Ilyennek szánta *A küszöbön* (1859) című regény főhősét, a bolgár Inszarovot, aki konkrét értelemben is hősies jellem. Turgenyev a regény cselekményét a krími háború kezdeti idejére teszi (1853), Inszarov pedig népe fölszabadításáért részt vesz a harcokban és föláldozza életét. Ez a regény kissé sablonosan, tézis-szerűen fogalmazza meg azt a problémát, amely a XIX. század derekára az orosz kultúra legfontosabb vitatémái közé tartozott: a változásra megérett idők milyen hősöket teremnek, kik lehetnek a társadalmi megújulás igazi zászlóvivői vagy harcosai, vannak-e, lesznek-e győzni képes nagy egyéniségek? Az 1860-ban keletkezett *Hamlet és Don Quijote* című esszéjében e két archetípusban élezi ki a gondolat és a tett ellentétét, pontosabban szakadékot lát e két pólus között, pedig az eredményes társadalmi változáshoz ezek harmóniájára lenne szükség. Turgenyev későbbi regényeiben (*Füst*, *Töretlen föld*) variálódnak ezek a problémák, de egyre távolabb kerül az író a Bazarov-szerű hőstípus ábrázolásától. A levélbeli vallomása

23 Jurij Mann elemzése széles kontextusben tárgyalja Bazarov alakját: Юрий Манн, «Базаров и другие», в Юрий Манн, *Тургенев и другие* (Москва: РГГУ, 2008), 46–82.

24 Levél K. Szlucsevszkijnek, 1862. ápr. 14. Idézi: Zöldhelyi Zsuzsa, *Turgenyev világa* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978), 174.

szerint nem jött még el ennek a hősnek az ideje, s Turgenyev késői korszakában nem az utópiák felé tájékozódott, hanem a líraiság, az érzelmek és a misztikum irányába – ahol a Bazarovhoz hasonló aktív, öntudatos ám földhöz láncolt jellemeknek nincs tere. A kortársak közül leginkább Csernisevszkijben volt meg az igény egy ilyen „új ember", egy másfajta „kor hőse" ábrázolására, amelyet a *Mit tegyünk?* (1863) című regényében, Lopuhov alakjában meg is valósított. Az ész, a szív, a tett és a gondolat itt szépen összhangba kerül, az érzelmek változása nem vezet tragédiához, a bonyolult élethelyzeteknek van racionális megoldása. A Turgenyev koncepciójával polemizáló regény „pozitív hősei" az utópiák világába vezetik az olvasót – ahol a valóság sokszor feloldhatatlan ellentmondásaitól, fájdalmaitól megpihenhet a lélek.

Turgenyevvel párhuzamosan ugyanezek a gondolatok foglalkoztatják Goncsarovot is. Fő problémája az eszmény és a valóság közti távolság áthidalása, az autentikus lét keresése, s két nagy regényének – *Oblomov* (1859), *Szakadék* (1869) – hősei, Oblomov és Rajszkij, életfeladatként kapják meg, vagy ismerik föl e távolság legyőzésének a szükségességét: a boldogság elérése, a szép, a jó és az igaz harmóniájának a megteremtése érdekében. Az *Oblomov*ban az író azt mutatja be, hogy miként szembesül a címszereplő ezzel a feladattal, vagyis azzal, hogy a boldogságról, az értelmes életről szőtt ábrándokból valóságot teremtsen, azaz, megtalálja önmagát. Ha a „hős" fogalmát nemcsak szűkebb értelemben, 'hőstettek végrehajtója' jelentésben értjük, s nem is csak irodalmi terminológiaként, hanem ahogy Kierkegaard[25] megfogalmazta: a lét magasabb, tisztultabb fokára eljutó, „önmagát megválasztó" embert, akkor Oblomovot olyan hősnek látjuk, aki megállt az ún. esztétikai stádiumnál, benne rekedt az érzéki-esztétikai lét közegében. Pedig a regényalakok közül őbenne ábrázolta Goncsarov azt az érzékenységi fokot, amely megkülönbözteti a többi szereplő szociálisan inkább behatárolt alakjától: az összes „pozitív" és negatív" figura ugyanis elfogadja önmagát úgy, ahogy van, még Stolc, a cselekvő, derék, jellemes

25 „De mit jelent esztétikailag élni, és mit jelent etikailag élni? Mi az esztétikai az emberben, és mi az etikai? Erre azt szeretném válaszolni: az esztétikai az emberben az, ami által az ember az lesz, ami lesz. Aki a benne levő esztétikaiban és az esztétikai által, aki az esztétikaiból és az esztétikaiért él, az esztétikailag él." [...] „Az etikai egyén megismeri önmagát, de ez a megismerés nem puszta kontempláció, mert így az egyén a maga szükségszerűsége szerint nyer meghatározást, hanem önmagára eszmélés, amely cselekvést jelent, ezért a 'megismerni önmagát' kifejezés helyett szándékosan az 'önmagát választani' kifejezést használtam. [...] Ha az egyén megismerte önmagát, és önmagát választotta, akkor kész önmagát megvalósítani [...]". S. Kierkegaard, *Vagy-vagy* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 792., 894., 895.

ember is, mivel neki eredendően nincsenek filozófiai kérdései az élettel és önmagával kapcsolatban. Oblomovról pedig a regény első száz oldalán kiderül, hogy a felszíni passzivitása rendkívüli belső, lelki-szellemi aktivitást takar, s csírájában ezt a kierkegaardi problémát rejti: önmaga „megszülésének" gondját, nehézségét. Oblomov mellett még Olgát ruházza fel az író az élet lényegének mélyebb *megérzésével*, s nem véletlen, hogy a szívével okos nő meglátja és megszereti Oblomovnak azt a „belső emberét", amelynek meg kellene születnie. Valójában kapcsolatukban ösztönösen egyfajta bába-szerepet teljesít, hogy segítse kibontakozni Oblomov „igazi" én-jét, de ez a kísérlet zátonyra fut. Innokentyij Annyenszkij értelemzése szerint[26] Oblomov számára nem azért van az eszmény, hogy elérje, nem cél, hanem a szemlélődés tárgya, lelkileg táplálkozik belőle. Az *Oblomov álma* című fejezetet (amely még az egész regény előtt, 1849-ben látott napvilágot), tekinthetjük egyfajta utópiának is: a hős álombeli visszatérése a gyermekkorba, az aranykor hajdan volt tökéletes világába, a harmónia és boldogság utáni vágyát szimbolizálja, egy olyan világot idéz föl, ahol nem kell küzdeni, *nem kell hősnek lenni*, mert minden megvan a teljességhez. A regényben előkerülő kulcsszó, az *oblomovizmus* – ami tkp. tautológia – mind a kortársi, mind a későbbi értelmezők nagy részét arra vezette, hogy csak társadalmi értelmet tulajdonítsanak a Goncsarov által fölvetett problémáknak s Oblomov alakjának. De ez az értelmezés – főként a XIX. századi forradalmi demokraták, Dobroljubovék felfogásában – nem tud mit kezdeni azzal a tragikus életérzéssel, amely eluralkodik a főhős lelkében, miközben azt a bizonyos választást elvéti. Visszahőköl Olgától, a szenvedélyes szerelem lehetőségétől, egy magasabb életminőségtől, az eszmény megvalósításának pillanatától, s visszaköltözik a lélek bensőségébe, ahol az ideálok szunnyadnak és el is hamvadnak, az „esztétikai lét" nagyon is múlandó világában. Ahogy a regény első részében, az oblomovkai élet jellemzésekor elhangzik: a lélek lassan belefullad a lágy testbe.

Goncsarov regényei, de főképp a harmadik, a *Szakadék* sajátos módosulást mutat a regény és a filozófiai vagy esztétikai tanulmány irányába, hasonlóképpen, mint Kierkegaard Don Juan-elemzései:[27] filozófia és műalkotás egyszerre. Goncsarov a műalkotás felől indul, de az esztétikum mibenlétének, egyáltalán, létének boncolgatása lassan megteremt egy másik szintet az epikum alatt vagy mögött. Ez a művészetfilozófiai szubtextus a regényhős, Rajszkij alakjának megformálását is irányítja, akit az író

26 Annyenszkij, «Гончаров и его Обломов», 661–662.

27 A *Vagy–vagy* című könyv egész első része – különböző szempontokból – a Don Juan-problémát járja körül.

később a regényhez írt megjegyzéseiben „Oblomov fiá”-nak nevez. Az „Álom regényének” értelmezett *Oblomov* után a *Szakadék*ot az „Ébredés regényének” tartja, a főhős alakjában az esztétikai és az etikai lét problémáinak középpontba állításával.[28] Rajszkij jellemrajzában az 1840-es évek szellemi föllendülése fontos szerepet játszik: a Pavel Annyenkov által „zamecsatyelnoje gyeszjatyiletyije”-nek[29] nevezett évtized (egyebek közt Dosztojevszkij, Turgenyev, Goncsarov, Nyekraszov írói pályájának kezdete, Belinszkij kritikusi működésének kiteljesedése) kulturális tapasztalatai tükröződnek benne. *Homo aestheticus*, művészlélek, s egyben a kor jellegzetes álmodozó-figuráival rokon jellem (mecstatyel – mint Dosztojevszkij korai regényeinek, pl. a *Fehér éjszakák*nak a hőse), aki az életben is és a művészetben is bizonyos értelemben dilettáns, kívülálló, szemlélődő, az alkotás kínjait, a „pokoljárás” kockázatát nem vállalja. A szépség Rajszkij számára olyan *idolum*, mint Don Juan számára: nem a személy eleven, megismételhetetlen csodája, hanem a bálvánnyá merevített eszmény gyakorol rá vonzást. Goncsarov nem tragikus felhangokkal ábrázolja ennek a hősnek a bizonytalanságát, az eszmény és valóság közti tétovázását, hanem epikus tehetségének megfelelően enyhén ironikusan, kis távolságtartással, de mégis megértően. Saját művészi gyakorlatában is megjelenik az a „képekben gondolkozó” magatartás, ami Rajszkijt is jellemzi: amikor belefeledkezik az alkotásba, az eszme ölt bizonyos *kép*et, külső formát, élő valósággá változik. A szerző beleéli magát, de nem okoskodik, hanem a *kép* belső törvényeit követi. Ez az esztétikai érzékenység a magyarázata, hogy Goncsarov több empátiával viszonyul a romantikus nemzedék – a „nagyszerű évtized” – tagjaihoz, az „álmodozókhoz” és „fölösleges emberekhez”, mint Dosztojevszkij az *Ördögök* című regényben, Sztyepan Trofimovics Verhovenszkij alakjának ábrázolásakor.

---

28 *А Лучше поздно чем никогда* (*Jobb későn, mint soha*) címmel írt kritikai jegyzeteiben az író bővebben kifejti a két regény hátterében rejlő esztétikai szempontokat. In *Антология по истории русской критики второй половины XIX века, ред.* Мария Рев (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993), 106–137.

29 P. Annyenkov (1813–1887) kritikus, memoáríró, Puskin összegyűjtött műveinek első kiadója, az 1840-es évek nagy nemzedékének egyik kiemelkedő alkotója. П. В. Анненков, *Литературные воспоминания,* ред. Н. К. Гей (Москва: Художественная литература, 1983).

IV. Az Ember problémája Dosztojevszkij és Tolsztoj műveiben, avagy az irodalmi hősök metafizikai távlatai

Dosztojevszkij regényhőseiről az elmúlt másfélszáz évben hatalmas mennyiségű szakirodalom keletkezett, de mégsem lehet azt mondani, hogy a téma kimerült, nincs több hozzátennivaló az eddigiekhez.[30] Ahogy a megelőző időszakból Anyegin, Pecsorin, Oblomov felvétetett az örök archetípusok pantheonjába, Hamlet, Don Quijote, Don Juan társaságába, úgy Dosztojevszkij nagyregényeinek hősei közül Raszkolnyikov, Miskin herceg, Sztavrogin, Ivan és Aljosa Karamazov is bekerült arra a helyre. De meg kell jegyeznünk, hogy a többi regényalakja közt is sok olyan eredeti figurát találunk, amelyek az emberi lét végső kérdéseit feszegető nyugtalanság és a művészi zsenialitás teremtményei. Közülük ezúttal különösen jelentős számunkra a *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregény „antihősének", az odúlakónak az alakja. Eleve a fogalom – antihős – leginkább vele kapcsolatban rögzült az orosz irodalmi beszédben, ő a par excellence antihős, a paradoxonok embere, ahogy az író nevezi. A műhöz fűzött szerzői megjegyzés szerint ez a figura a „közelmúlt egyik jellegzetes típusa", belső monológjából pedig fény derül azokra az okokra, amelyek miatt megjelent a társadalomban. A mű azonban sokkal bonyolultabb poétikai és eszmei mélységeket rejt, legfőképp az író és hőse kapcsolatának természetéről. Lev Sesztov már a XX. század elején[31] foglalkozott e kapcsolat ambivalens jellegével, megállapítva, hogy Dosztojevszkij korántsem egy társadalmi típus „objektív" képét ábrázolja az Odúlakó alakjában, hanem saját lelkének, tudatának mélyén élő problémáit vetíti bele, ez magyarázza a mű vallomásos, szubjektív hangvételét.[32] Röviden összefoglalva: ebben az antihősben végső soron az

30 Megemlítjük V. Tóth László kis kötetét, amelynek témája a Dosztojevszkij-hősök tipologizációja, V. Tóth László, *Dosztojevszkij-hőstípusok* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993). A szerző a „hőst" elsősorban irodalmi fogalomként, általános jelentésben, poétikai szempontból értelmezi.

31 Лев Шестов, *Достоевский и Нитше. Философия трагедии* (Санкт-Петербург, 1903). Magyarul: Lev Sesztov, *Dosztojevszkij és Nietzsche.* Ford. Patkós Éva (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991)

32 A szerzői szubjektum és a hős belső világának közelségéről, filozófiai és filológiai hátteréről is napvilágot láttak hosszabb tanulmányok és könyvek, itt most hármat említünk: Jackson, R. L.: *The Art of Dostoevsky. Deliriums and Nocturnes* (Princeton, New Yersey, 1981); Dukkon Ágnes, *Arcok és álarcok. Dosztojevszkij és Belinszkij* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1992); Агнеш Дуккон, «Диалог текстов: "голос" В. Г. Белинскогов в *Записках из подполья* Ф. М. Достоевского», в *Культура и текст* (2013) № 1 (14), 4–29. http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1130115).

író az Istenkeresés negatív (apofatikus) útját mutatja föl. A „paradoxonok embere" izolációjában és tétova, elvétett kitörési kísérletében a modern ember útvesztését és kétségbeesését ismerhetjük föl. Míg a romantikus antihősök világfájdalma és magánya a művekben sokszor valóban „kozmikus" terekben ábrázolódik (pl. *Káin, Démon*), addig a Dosztojevszkij-művek hősei a város, a mindennapi realitás, a kőrengeteg fogságában vívják harcukat önmagukkal, külső és belső „démonaikkal". Az odúlakó-tulajdonságok – szeretethiány, én-központúság, nagyot akarás, sértett önérzet, az igazi értékek utáni vágy és cselekvésképtelenség – az 1865 utáni korszak alkotásaiban, a nagyregények szinte mindegyik hősében megtalálhatóak. Miskin hercegben és Aljosa Karamazovban azt a bizonyos „pozitívan szép" figurát igyekezett megtestesíteni az író, amely régóta izgatta, nagy művészi kihívásnak érezte, s ha megfigyeljük, mindkét szereplőből hiányoznak is az odúlakó-attribútumok! Vjacseszlav Ivanov Miskint fentről *alászálló* (angyali) hősnek nevezi, ellentétben Raszkolnyikovval, a bűntől a megváltás felé irányuló, *felszálló* hőssel.[33] Ám sem az „angyali", sem a „démoni" vagy lázadó jelleg nem lesz végeredmény, valamifajta minősítés, hanem a hősök útjának átmeneti jelölése, ki honnan hová tart: az emberi zűrzavarból Isten felé, vagy Isten világából az emberi élet bonyodalmai közé. Visszautalva Goethe meghatározására az antik és a modern hősre vonatkozóan, azt láthatjuk, hogy az *akarás* momentuma mennyire erőteljesen jelen van Raszkolnyikov, Sztavrogin, Arkagyij Dolgorukij, Verszilov (*A kamasz* hősei) és Ivan Karamazov alakjában, s végül mindegyikük „filozófiája" vereséget szenved. Már az Odúlakóval kimondatja Dosztojevszkij, hogy az embernek semmi sem olyan drága, mint a *saját akarása* (szobsztvennoje hotyenyije), még ha ez pillanatnyi érdekei ellen szól is. Az is új mozzanat a Dosztojevszkij-hősökben, hogy a tragikum árnyéka ugyan rávetül alakjukra, de mégsem igazolja őket úgy, mint pl. az antik tragédiahősökét vagy a nagy Shakespeare-karaktereké (Hamlet, Lear, Othello). Raszkolnyikov esetében az *Epilógus*ban ábrázolt megtérés, Sztavroginnál a tökéletlen bűnbánat s ezután az öngyilkosság, Ivan Karamazov sorsában az őrület felé sodró meghasadtság csökkenti a tragikum fenségességét, s közben fény derül arra a gőgös *akarás*-motívumra és kiválasztottság-tudatra is, amely tetteiket mozgatta. Verszilov esetében a rezignáció, Arkagyijnál a belátás téríti el a tragikus kifejletet. Ugyanakkor megvilágító erejűnek tartjuk Vjacseszlav Ivanov gondolatait a Dosztojevszkij-regények és az antik tragédiák közös jellemzőiről, illetve az eltérések okairól. Egy közelmúltban megjelent tanulmány, Viktor Dudkin munkája

33 Иванов, «Достоевский. Трагедия – Миф – Мистика», 540.

visszatér az ivanovi kérdésfelvetésekhez, s két Szophoklész-tragédia – *Oidipusz király*, *Oidipusz Kolónoszban* – és a *Bűn és bűnhődés* összehasonlító elemzésével rámutat a két, időben egymástól távoli író eszmei közelségére, s műveikben a bonyodalom felépítésének hasonlóságára.[34] Annak ellenére, hogy konkrét filológiai tények nem állnak a kutatás rendelkezésére Dosztojevszkij Szophoklész-ismeretéről, a cikk szerzője a párhuzamos elemzés során megtalálja a vitán felüli összekötő motívumokat, amelyek mind a Szophoklész-tragédiák, mind a *Bűn és bűnhődés* értelemzéskor korábban figyelmen kívül maradt aspektusokat világítanak meg:

„Таким образом, только при сравнительно-историческом сопоставлении – в данном случае, Софокла и Достоевского, – и возникает сама проблема «сходного» в «несходном». То есть при сравнении их Достоевский открывает нечто ранее незамеченное у Софокла и наоборот, у Достоевского в его романе «Преступление и наказание» открывается иная перспектива видения."[35] [Ilyen módon, csak a történeti-összehasonlító elemzéskor – adott esetben Szophoklész és Dosztojevszkij egybevetésekor – keletkezik maga a probléma, a „hasonló" a „különbözőben". Vagyis az összehasonlításuk során Dosztojevszkij megvilágít valami eddig észre nem vett dolgot Szophoklészben, és fordítva, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényében megnyílik egy másfajta perspektíva.]

Végső soron Dudkin is arra a következtetésre jut, hogy Szophoklész és Dosztojevszkij örök kortársak, az őket elválasztó hatalmas időbeli távolság ellenére, mert mindegyikük az Ember titkának folyamatosan időszerű megfejtésére törekszik művészetében. A már többször hivatkozott Ezüstkor filozófusai és irodalmárai számára különösen fontosak voltak a fent elemzett Dosztojevszkij-hősök, mert részben Vlagyimir Szolovjov, részben a XIX. század végén kibontakozó Nietzsche-recepció hatására bennük vált megragadhatóvá az Übermensch orosz változata, a *szverhcselovek* (az „emberebb ember", másképp „felsőbbrendű ember").[36] Az Istenember (Bogocselovek) ellenében az Emberisten (Cselovekobog) felülkerekedése fejezte ki a társadalomban végbemenő szellemi változás jellegét: a szekularizáció előrehaladását, az új bálványok megjelenését, s ennek következtében azt

34 В. В. Дудкин, «Софокл и Достоевский: сходное в несходном», в *Достоевский. Материалы и исследования,* ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова (Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016), 3–16.

35 Дудкин, 7.

36 Részletesebben ld.: Агнеш Дуккон, «Концепт "сверхчеловек" и демонические герои Достоевского в русской эссеистике Серебряного века», *Studia Slavica Hung.* 63/1 (2018) 19–28. DOI: 10.1556/060.2018.63.1.3

a hatalmas értékválságot, amely az első világháború előtti évtizedeket jellemezte.

Tolsztoj regényvilágának hősei más természetűek, mint Dosztojevszkijéi, mert más művészi és filozófiai látásmód alkotta őket. Rousseau és a Felvilágosodás értékrendje, az ész és az erkölcs mint legfőbb irányító elvek áthatják Tolsztoj egész életművét, korszakonként más hatásokkal átszíneződve. Az első csúcspont ebben az életműben a *Háború és béke*, a hatalmas regény-eposz (1869),[37] mely önmagában is rendkívül gazdag forrásanyagot kínál a *hős* és *hősiesség* témakörének kibontásához. Már maga a műfaj – történelmi regény – lehetővé teszi, hogy ezek a fogalmak sokféle árnyalatban jelenjenek meg: a valós szereplők közül Kutuzov alakja válik kimagaslóvá a műben, a fiktív hősök közül pedig Andrej Bolkonszkij és Pierre Bezuhov jellemében koncentrálódnak azok a tulajdonságok, amelyek a *hős* szó konkrét és elvont, irodalmi jelentésében egyaránt érvényesek rájuk. Ebben a regényben megfigyelhetjük, hogyan szövi egybe Tolsztoj – kicsit a „párhuzamos életrajzok" mintájára – az egymással dialógusban lévő „párhuzamos hősök" sorsát a többivel, hogyan alakítja a cselekményt, és mindezek hátterében hogyan bontakozik ki az író filozófiája: emberi sorsról, történelemről, a sorsokat és történelmet mozgató erőkről. Andrej Bolkonszkij és Pierre Bezuhov alakja is a nagy irodalmi „párosok" közé tartozik, mint Oblomov és Stolc, csak az ellenpontozás élessége Tolsztoj zseniális lélekábrázoló művészete által jobban feloldódik az élet hétköznapi és heroikus eseményei között. A két főhős két fókuszpontnak is tekinthető a regényben, egyenrangúak, azonos szellemi súlycsoportba tartoznak. Ez elmondható Oblomovról és Stolcról is, azzal a megjegyzéssel, hogy Goncsarovnál érvényesül egy bizonyos lírai attitűd, a komikum és tragikum árnyalatai sajátos fényben mutatják meg Oblomovot. A tolsztoji hősöknél a köztük lévő különbség helyzetükből adódik: Pierre a fiatalabb, akinek be kell járnia egy fejlődési, nevelődési folyamatot, s ha ezt a szálat kiemelnénk a mű egészéből, akkor egy fejlődési regényt kapnánk – rousseau-i reminiszcenciákkal. Tolsztoj fiatalkori műveiben sorra előkerülnek az útkereső, fejlődésben lévő hősök, amint ezt az életrajzi trilógiája (*Gyermekkor*, *Serdülőkor*, *Ifjúság*) és regénye, a *Családi boldogság* bizonyítja. Andrej belső útja pedig egy arisztokratikus, a napóleoni, a tehetsége által magasra jutott világhódító „hős" mintáját maga elé tűző, céltudatos magatartásmódtól halad, megpróbáltatások, kudarcok során át a megvilágosodásig. A borogyinói csatában

37 A regény poétikai sajátosságairól Szergej Bocsarov (1929–2017) könyvében olvashatunk kiváló elemzést: Сергей Георгиевич Бочаров, Роман Л. Толстого *«Война и мир»*, 3-е изд. (Москва: Художественная литература), 1978.

szerzett halálos sebe és a haldoklás folyamata, az „itt" és „túl" világa közti lebegés hozza el neki ezt a kegyelmi ajándékot, az élet lezáródási pillanatában a mögötte lévő életküzdelmeket is bevilágító, megbékélést adó fényt. Tolsztoj későbbi műveiben újra és újra megjelenik a halál előtt, az utolsó pillanatban értelmet nyert küzdés és élet – s benne a hiábavalóságok – megértése: Anna Karenina halálakor az ellobbanó gyertyafény metaforája, az *Ivan Iljics halála* című kisregényben a főhős agóniája emlékeztet Andrej Bolkonszkij búcsúzására. Az ifjúkori hőseszmény összeomlása után (Napóleon „kicsiségének" meglátása az austerlitzi csatamezőn) Andrejt új életcélok és eszmények, új szerelem emeli föl, melyek ismét megsérülnek, s a nagy nemzeti katasztrófában most már nem a saját ideáljait, dicsőségét keresi, hanem a közösségért, a nemzetért vállalt áldozathozatalban találja meg a hősi halált és általa a megbékélést.

Pierre útja hasonlóképpen tévedéseken, útvesztőkön át halad, ő is az élet értelmét keresi, mint Andrej herceg, s a világ érzéki csábításain átvergődve szintén a katasztrófa, Moszkva égése, a francia fogságba kerülés halálos veszedelme, a fizikai szenvedések megtapasztalása során jut el arra a mélyebb életismeretre, amelyet a spirituális (ld. szabadkőművesség) és hedonisztikus kísérletei nem adtak meg neki. A műben Andrej megkapja a boldog halál, Pierre pedig az Epilógusban a boldog élet ajándékát – az Olvasó pedig a szerzőtől azt a teljesség-élményt, amely az örök értékek szemléletéből adódik.

Az *Anna Kareniná*ban Tolsztoj *hősnője* az igazi központi szereplő, annak ellenére, hogy ez a regény is a párhuzamos szerkesztés elve szerint épül föl. Az Anna–Vronszkij történettel párhuzamosan fut a Levin–Kitty szál, s már a regény kezdetétől látható a párok aszimmetriája: az elsőben a nőalak, a másodikban a férfi karakter az igazán erős „irodalmi hős", ők hordozzák a nagy problémákat, amelyek Tolsztoj személyes és művészi problémái is egyszerre. Anna Karenina alakjával kapcsolatban pedig fölmerülhet az az igény, hogy a hősök mellett megvizsgáljuk az orosz irodalom hősnőit, *heroidáit*, az ovidiusi mű – *Hősnők levelei* – példáját szem előtt tartva,[38] ugyanis izgalmas kultúrtörténeti részletekre is fény vetülne egy ilyen arcképcsarnok összeállításakor. A regény keletkezéstörténete, majd pedig számos értelmezése foglalkozik azzal a ténnyel, hogy Levin alakjának megalkotásakor az író saját arcképének vonásait is beleszőtte hőse portréjába. A nevét a Lev becézett alakjából – Ljova (Лёва) – képezte, ez is a szerző és hőse közötti

38 Erre tettünk már egy kísérletet, ld. Dukkon Ágnes, „Ovidius, a «szerelem dalnoka» és Puskin költészete", *Antik tanulmányok* XLV (2001), 199–216. DOI: 10.1556/092.2001.45.1.1

kapcsolatra utal. A korábbi, részben önéletrajzi motívumokkal fölruházott szereplőihez hasonlóan Levin is a „fejlődő", útkereső hősök közé tartozik, aki számára létfontosságú az élet értelmének, az Igazságnak, vagyis az Istennel való kapcsolatnak a megtalálása. A regény nem juttatja el Levint valamilyen végleges, megnyugtató válaszig, nyitva marad továbbra is sok kérdése, ami arra utal, hogy Tolsztoj számára egy újabb szinten, s még hevesebben, mind eddig, folytatódik a küzdelem az értelemkeresésért, az etikai és vallási szempontok egyeztetéséért – amint azt az 1880-as évek elejétől kezdődő írói korszaka mutatja. Naplójából s unokanővérével, Alekszandra Tolsztajával folytatott több évtizedes levelezéséből[39] összeállítható egy olyan portré, amely akár fiktív regényhősé is lehetne: adva van egy rendkívül aprólékos lélekrajz, a levelekben az eltérő világnézetek ütközése és az érzelmi közelség sajátos feszültsége, sok személyes részlettel egybefonva. Úgy gondoljuk, hogy Tolsztojra, és sok más művészre is érvényes Babits Mihály lírai vallomása: „Csak én bírok versemnek hőse lenni". Az epikus, a prózaíró sem tud menekülni saját legszemélyesebb, legnyugtalanítóbb kérdéseitől, amelyeket végül egy-egy hősébe vetít bele, de a „játék" halálig folytatódhat, mert mindig újabb kérdések merülnek föl. Ahogy Dosztojevszkij megfogalmazta: az Ember titok – s a megfejtés, a faggatás feladata elől a művész nem térhet ki.

Tolsztoj utolsó regényében, a *Feltámadás*ban Nyehljudov herceg alakja szintén az ambivalens irodalmi hősök közé sorolható: ifjúkori erkölcsi vétségének későbbi következményeivel találkozva kénytelen önmagával szembenézni, ítéletet mondani és a belső megújulás útjára lépni. Tolsztoj ebben a regényben is „úton lévőként", fejlődési folyamatban ábrázolja a főszereplőt: a bűntől a megtisztulás felé halad, de nem „hősies" módon. Nyehljudov alakját a regény végéig kísérik azok az író (és hőse) által kritikusan látott nagyvilági, hamis társadalmi jelenségek (konformizmus, látszat, közömbösség), majd a politikai foglyok doktrinér s ugyancsak hiú világa, amelyek megfosztják a tragikum „szép és fenséges" légkörétől. Végül az Evangéliummal való találkozás emeli ki Nyehljudovot ebből a reménytelen helyzetből, de ez a művészi megoldás már a késői Tolsztoj távolodását mutatja a pszichológiai ábrázolástól a példabeszédszerű tanításig. Ennek az utolsó korszaknak azonban van még egy olyan kiemelkedő alkotása, a *Hadzsi Murat* című kisregény (1905), amely a hősies karakter mibenlétéről

39 Л. Н. Толстой и А. А. Толстая. Переписка (1857–1903) (Москва: Наука, 2011. (Литературные памятники) http://coollib.com/b/259246 (Hozzáférés: 2020. 01. 20.)

ad megrendítő képet.[40] A nemes jellem és kiváló személyes tulajdonságok (bátorság, okosság, bajtársi szolidaritás) ellenére a főhős vereséget szenved a képmutató, hamis világ – a civilizáció – képviselőitől: a saját, csecsen közegéből származó gonosz ellenlábasától és a csecsenekkel harcban álló, idegen – orosz – ellenségtől. Olyan csapdába kerül társaival, amelyből csak a halálba vezet út, s itt már az ellenséges orosz közegben megnyilvánuló együttérzés, a Hadzsi Murat iránti rokonszenv sem tud segíteni. Az a fölismerés fogalmazódik meg ebben a műben, hogy a világ természetéből adódóan kiveti magából az Igazsághoz hű, a szellemi létben részesülő nemesebb jellemeket. Ahogy Szigethi András összefoglalja a Tolsztoj „hattyúdalának" is tekinthető mű üzenetét:

„[Hadzsi Murat] …személyisége – érzelmei, dilemmái és választásai révén – kiemelkedik a testi élet metafizikájának panteisztikus káoszából, és objektíve szembekerül a kultúratagadó civilizáció elszemélytelenítő erőivel, így axiológiai kifejezőjévé válik a természeti élet szépségének és az emberi lét igazságának.[41]

Jelen tanulmányban eddig egy szorosan összefüggő probléma-láncolatot követtünk: az első „páros" tagjai, Puskin és Lermontov a romantika nagy lázadóit, a konvenciókkal szembeszálló, saját útjukat kereső, individualista hősöket állították műveik középpontjába. S bár hatottak rájuk az európai irodalmi minták, de túl is haladták ezeket a kezdeti inspirációkat: szembetűnő az a lélektani realizmus, amely Anyegin és Pecsorin jellemrajzában megfigyelhető, a belső vívódások ábrázolása összefonódik a külső világ, a társadalom szintén nem sematikus bemutatásával, továbbá a nőalakok is sokkal árnyaltabb kidolgozást kapnak. A második „páros", Turgenyev és Goncsarov, távolodóban a romantikától, a hősök és antihősök megjelenítésében nagyobb szerepet szánnak a közegnek, annak a hétköznapi világnak, amelyben „nem-hősies", de mégis jelentős művészi értéket képviselő egyéniségek mozognak. A hamleti és Don Quijote-i végletek közt felsorakozó Turgenyev- és Goncsarov-szereplők közös gondja a szűkebb és tágabb értelemben vett társadalom szolgálatának lehetősége, képessége, a tett és az eszmény összhangjának megteremtése, vagy ennek kudarca. Dosztojevszkij és Tolsztoj művészi univerzumában pedig, mint valami hatalmas szimfónia-sorozatban, a fenti kérdések újabbakkal kiegészülve – az individuum,

---

40 Mély és invenciózus elemzés olvasható a műről: Szigethi András, „Hadzsi Murat – a tolsztoji pneumatológia ómega-pontja", in Szigethi András, *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickajáig / Rogyinki duha – ot Lermontova do Ulickoj* (Budapest: Protea Kiadó, 2017), 41–47.

41 Szigethi, „Hadzsi Murat – a tolsztoji pneumatológia ómega-pontja", 46.

a személy, a közösség és mindennek erkölcsi és metafizikai összefüggései – nyernek halhatatlan megfogalmazást. A hősök és antihősök világirodalmi arcképcsarnokába felvétetett alakjaik – a saját történelmi idejükből kilépve – mindenkor érvényes antropológiai sajátosságokat tárnak föl, azt mondhatjuk, hogy az Ember örök és legégetőbb problémáira ismerünk rá ezekben a hősökben.

V. Küzdelem az értékekért: Gogol és Csehov hősei a Világ labirintusában

Ezek után föl kell tennünk a kérdést: vajon Gogol és Csehov „hősei" hol helyezkednek el ebben az összefüggésrendszerben? Úgy látjuk, hogy e két írót a fent megrajzolt ívbe nehéz beleilleszteni. A puskini-lermontovi hőstípusokból van jól érzékelhető átmenet a következő korszak, Turgenyev és Goncsarov „hősietlen" hőseihez: a romantikus, „titáni" lázadók trónfosztásával, a magasból a hétköznapi világba leszállításával megmutatják ezek emberléptékű változatait. Tolsztoj és Dosztojevszkij hőseinél pedig rejtett kapcsolatok figyelhetők meg a jellemrajzokban, főként ott, ahol a bűn, az *akarás*, az ego föltétlen érvényesítése kerül előtérbe. Ilyen például a „szép ragadozó" Pecsorin alakjának fölvillantása Raszkolnyikovban vagy Sztavroginban. A „nagy útkeresők" (Andrej Bolkonszkij, Pierre Bezuhov) és „nagy bűnösök" (Sztavrogin, Fjodor Karamazov), továbbá a „tévelygők" (Raszkolnyikov, Ivan Karamazov), valamint az „áldozatvállalók" (Miskin, Aljosa Karamazov) alakjában az ábrázolás realizmusa mellett, mögött, megjelenik a romantika magasba emelő szenvedélyessége, a határok áthágásának kérdése, a láthatón túli dolgok „látása", a metafizikai távlatokba emelt létkérdések faggatása. Irodalomtörténeti tények is erősítik e kapcsolatokat: mind Tolsztojnál, mind Dosztojevszkijnél sokszor kifejeződik a puskini és lermontovi hősök és problémák iránti érdeklődés, akár a művekben megjelenő allúziók formájában, akár publicisztikai jellegű írásaikban, polemikusan, vagy egyetértően. Elegendő itt Dosztojevszkij híres *Puskin*-emlékbeszédére utalnunk (1880), hogy lássuk ennek a szoros és mélyen tudatos kapcsolatnak a természetét.

Gogol és Csehov ugyanúgy örök érvényű tudást közvetít az emberről, mint a fent tárgyalt alkotók, de az ő „hőseik" kissé másféle rendszert alkotnak, amelyet célszerű nem a hagyományos irodalomtörténeti kronológia szerint, hanem külön tárgyalni. Ha szélesebb kontextusban szemléljük a klasszikus orosz irodalom hőstípusait, akkor természetesen a gogoli és

csehovi alakok közt is találunk összekapcsoló motívumokat az elődökkel vagy kortársakkal. Ezek értelemzéséhez Gogol esetében a romantikus vallásosság és hitélmény, valamint az ábrázolásmódban megjelenő groteszkség elemzése, a fantasztikum iránti vonzódása, a folklorizmus hatásának figyelembe vétele, Csehovnál pedig az egzisztenciális filozófiához közelítő látás- és gondolkodásmód fontosabb jellemzőinek feltárása szükséges, mert ezek azok a jegyek, amelyek markánsan megkülönböztetik őket az elődöktől és kortársaktól.

Gogolnál leginkább a *Tarasz Bulba* (1835) világában lehet föllelni a „hős" jelenségét, mert valóban eposzi mintákat követ a mű főszereplői – Tarasz és két fia – sorsának ábrázolásában, s a téma maga is összefüggésben van a hősiességnek konkrét, történelmi formáival. Bár a mű prózában íródott, mégis a XIX. század első harmadában Közép- és Kelet-Európában fölvirágzó nemzeti eposzok közé lehet sorolni: a zaporozsi kozákok harcairól szól az „ének" (a gogoli prózaritmus közel van az énekmondás régi irodalmi és folklorisztikus előadásmódjához), melyben megrendítő módon bontakozik ki a főhősök tragédiája. A kritikák már közvetlen a mű megjelenése után emlegették a homéroszi eposzhoz, az *Iliá*szhoz hasonlítható jelentőségét. Belinszkij szerint a *Tarasz Bulba* „egy fejezet abból a hősköltemény̋ből, amely egy egész nép életét felöleli. Ha manapság lehetne homéroszi eposzt írni, akkor itt van nekünk a legremekebb minta, példa és eszménykép ehhez."[42] A kortársak közül még Konsztantyin Akszakov[43] foglalkozott 1842-ben írt kritikájában a gogoli alkotások, elsősorban a *Holt lelkek* „homéroszi" vonásaival. Gogol korai elbeszélései, az *Esték egy gyikanykai tanyán* (1831–32) ciklus egyes darabjaival kapcsolatban szintén fölvethető a „hős" mibenlétének kérdése. Három elbeszélésben találkozunk olyan szereplőkkel, akiket a népmesék hőseihez lehet hasonlítani: a *Szorocsinci vásár*ban a talpraesett, furfangos Gricko, a *Karácsony éj*ben Vakula, az istenfélő, derék kovácslegény, a *Május éjszaka avagy a vízbe fúlt lány története*ben pedig Levko, a jámbor, becsületes kozák ifjú az események mozgatója, és a sötét erők legyőzője. A *Szent Iván éj*ben és a *Szörnyű bosszú*ban a gonosz kerekedik fölül, s csupán az utóbbi novellában van olyan szereplő, aki jelleme, vitézsége alapján hős lehetne – Danyilo kozák, – de a sors felülírja

42 В. Г. Белинский, «О русской повести и повестях г. Гоголя» в В. Г. Белинский, *Собрание сочинений в трех томах,* т. 1 (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1948), 144.

43 Константин Аксаков, «Несколько слов о поэме Гоголя: *Похождение Чичикова или Мертвые души*», в Аксаков К. С., Аксаков И. С., *Литературная критика,* сост., вступит. статья и коммент. А. С. Курилова (Москва: Современник, 1981).

a személyes kiválóságot, s ő is áldozatul esik a többi szereplővel együtt a démoni hatalmaktól megszállt varázslónak. Ebben a korai korszakban a mesei, mondai fantasztikum és az európai romantika ún. sötét vonulatának hatása tükröződik Gogol műveiben, s ez a hősválasztásában is meghatározó mozzanat lesz.

A gogoli antihősökhöz oda lehetne sorolni Hlesztakovot, *A revizor* főszereplőjét, és Csicsikovot a *Holt lelkek*ből – ám ezek a figurák egészen más paradigmához tartoznak, mint a korábban elemzett, romantikus vagy realista felfogásban ábrázolt „antihősök". Térjünk vissza ismét Arisztotelész állításához, miszerint a komolyabb költők a szép tetteket és jellemeket utánozzák, a „közönségesebbek" pedig a hitványakét, melyeket gúnydalokban fogalmaznak meg. Súlyos igazságtalanság lenne Gogolt az arisztotelészi idézet alapján szó szerint a „közönséges" költők sorába utalni; azon kevés zseniális alkotó közé tartozott, akik a közönségességet és a hitvány alakokat szinte kozmikus méretekben voltak képesek meglátni és láttatni. Oximoron-szerű képpel azt mondhatjuk, hogy a kisszerűséget, az erények teljes hiányát a maga „nagyságában" mutatja be az említett két karakterben. A köznapiságban észreveszi a démoni, félelmetes, rontó erőt, mely ha lelepleződik is, mégsem pusztul el, hanem alakot vált, elrejtőzik, hogy újra folytathassa kísértői tevékenységét – amint *Az arckép* című elbeszélés tanúsítja, Csartkov festő kísértésbe esésének és pusztulásának történetében. Gogol egy kifordított világban, „antivilágban" mozgatja szereplőit, amelyben a Bahtyin által megfogalmazott karneválisag törvényei uralkodnak, s itt nincsenek klasszikus értelemben vett hősök, sem antihősök. Az a tény, hogy az író az 1840-es évek közepétől egészen haláláig küszködött a *Holt lelkek* második kötetének, a „pozitív" folytatásnak a megírásával, amelyben valódi „hőst" szeretett volna ábrázolni, azt bizonyítja, hogy nem lelte örömét a Rossz leleplezésében, mint más szatíraírók Gogol előtt és után. S bár tehetsége ebben mutatkozott meg a maga teljességében, de vallási keresései, az Igazság (Isztyina) meglelésének vágya hajtotta abba az irányba, hogy a dantei értelemben vett infernó – a holt lelkek világa – után megalkossa a purgatórium és a paradicsom modern irodalmi változatát, benne olyan hőssel, aki a fölemelkedés, megtisztulás útját járta volna be. Ez a törekvése hajótörést szenvedett, ami egyben azt is megvilágítja, hogy a modern regény nem abban a vertikális szférában mozog, mint Dante hatalmas költeménye: az emberi világ horizontális síkján élve és botladozva csak rámutatni lehet a magasba emelő eszményre, a „mennyek országára", de annak megközelítésére, elérésére a művészet eszközei kevésnek bizonyulnak, az esztétikum önmagában nem elégséges a transzcendens megragadására, s nem is

ez a feladata. Gogol végül is nem szépirodalmi formában, hanem személyes műfajban, a *Válogatás barátaimmal folytatott levelezésemből* címmel 1847-ben publikált kötetében fejti ki ideálját: a lelki újjászületés, a hiteles keresztény magatartás megvalósítását, a szellemi értékek előtérbe helyezését sürgeti annak érdekében, hogy a társadalomban ne a torz, erkölcstelen, sötét tendenciák, hanem az evangéliumi szellem uralkodjék.

Végül megválaszolásra vár az a kérdés, hogy Csehov világában vannak-e hősök és antihősök? Van-e értelme az eddigiek mintájára a novellák, kisregények és színművek szereplői közt ilyeneket keresnünk? Irodalmi értelemben természetesen a „hős" mint terminus technicus Csehov alkotásaira vonatkozóan is releváns fogalom, hiszen sok esetben a címszereplő köré sűrűsödnek a művek fő problémái (pl. *Platonov, Ivanov*, *Ványa bácsi*, *Jonics* stb.), illetve a történeteknek vannak jelentős, érdekes, értékes (fő)szereplői. Úgy gondoljuk, Csehovnál is azzal a művészi megoldással találkozunk, mint számos Turgenyev-műben: a *nem-hősies hős*sel, de azzal a különbséggel, hogy alakjukat nem lengi körül semmiféle líraiság, még akkor sem, amikor a szerzői részvét valahol a mélyben, a szöveg mögötti tartományban érzékelhető. Ilyen például az *Unalmas történet*ben a professzor alakja, akiben a pályája végén, a halál előérzetében támad föl az igény és a késztetés az élet értelmének keresésére. Környezetéhez képest ő képviseli a hiteles magatartást, a szembenézés kategorikus imperatívuszát a lét – és saját élete – nagy kérdéseivel. A csehovi „hősök" új megkülönböztető jegye a válságban, gondban lét: Ivanov, Ványa bácsi, vagy *A 6-os számú kórterem* Ragin doktora és a lelki beteg Ivan Gromov (és még sorolhatnánk a szereplőket) beleütköznek az elkerülhetetlen számadásba életüket, filozófiájukat illetően, s a végeredmény lehangoló vagy egyenesen kétségbeejtő. Lev Sesztov *Teremtés a semmiből* című írásában[44] így fogalmazza meg a csehovi alakok összetörtségének problémáját:

„[...] igen gyakran az ember tovább él akkor is, ha már képtelen elvenni az élettől azt, amiben az élet lényegét és értelmét szoktuk látni. S még döbbenetesebb, hogy az összetört embertől rendszerint minden elvétetik, csak egyvalami nem: az a képessége, hogy felfogja és átérezze helyzetét. [...] Gyakran egy középszerű, átlagos, banális ember a felismerhetetlenségig megváltozik, ha Ivanov vagy az öreg professzor helyzetébe kerül. Kiütköznek rajta a tehetség, a talentum, sőt, a zsenialitás jegyei."[45]

---

44 Lev Sesztov, *Teremtés a semmiből*. Ford. Patkós Éva (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 7–49.
45 Sesztov, Teremtés a semmiből, 12.

A nagyobb elbeszélésekben, mint például a *Három év* (1895) szinte lépésről lépésre követhetjük a főszereplők minőségi „előrelépését", a Sesztov-idézet szerinti „tehetség kiütközését" bennük, miközben életük félreértésekkel, csalódásokkal, elveszett illúziókkal van tele. Ez a tehetség nem más, mint az elrontott-elromlott élettel való szembenézés képességének elnyerése, és bátorság, bizalom az illúziók és a kiábrándultság nélküli folytatáshoz, bár az író érzékelteti, hogy a jövőben sincs garancia a dolgok kiegyensúlyozott, végleges elrendeződésére. Főként Julia, a hősnő jellemében mutatkozik meg ez a belső átalakulás, az emberségben gyarapodás, ami a felszínen alig érzékelhető, mégis újjáteremtő hatása van, a *félelem*től való megszabadulás folyamatában. Csehov „hőseiben" – akiket általában csak megszorításokkal, szigorúan irodalmi értelemben lehet így nevezni – gyakran találkozunk a *félelem* és *szorongás* motívumával, a korai írásaitól kezdve egészen a késői novellákig, színművekig. Az oktatásban elnyűtt, agyonelemzett, de csak felszínesen megértett kis groteszk mű, a *Csinovnyik halála* (1883) is mélyebb rétegekhez juttat el bennünket, ha a szöveg mögötti jelentéseket követni tudjuk. Cservjakov „beszélő neve" (férgecske) a spiritualitás nélküli lét jelképeként értelmezhető, de ehhez említhetünk még egy motívumot, mely oldaná, s talán árnyalná ezt az elsődleges és egyértelműen negatív nyelvi konnotációt. Az Ószövetségben Ézsaiás könyve 41/14. versében az Úr Jákóbot szólítja meg ezzel a szóval „Не бойся червь Иаков**,** малолюдный Израиль – я помогаю тебе …/ Ne félj, *férgecske* Jákób, maroknyi Izrael, én megsegítlek, szól az Úr […]" (Kiemelés: D.Á). Itt nem az az érdekes, hogy Csehov gondolt-e egyáltalán erre a bibliai helyre (nem tudhatjuk – bár a „Cserv Jakov" egybeolvasásából könnyen adódik a Cservjakov név), hanem az, hogy az ember-férgecske sorsában benne van, hogy *fél*, amíg meg nem hallja Isten bíztató szavát. A Bibliában egyébként sarkalatos kérdés a félelemtől való megszabadulás, az Újszövetségben többször elhangzik a „ne féljetek!" és a „nem a *félelem lelkét* kaptátok" figyelmeztetés Krisztus követői számára (pl. Mk 16:6,). Csehov nem ítélkezik Cservjakov fölött, „csak" azt ábrázolja, hogy az ember-férgecskét elpusztította a félelem, mert testi-természeti létezését nem hatotta át a Lélek, sötét maradt. Ugyancsak megrendítő a *félelem* ábrázolása *A 6-os számú kórterem* egyik „hőse", Ivan Gromov alakjában: ahogy elhatalmasodik rajta, olyan mértékben veszti el előbb a belső szabadságát, a félelemnek ugyanis megkötöző, megbénító hatása van; majd a külső szabadsága is elvész, beviszik a börtön-szerű 6-os számú kórterembe. Itt kerül sor az elbeszélés két „hősének" Ragin doktornak és Gromovnak a filozófiai összeütközésére: az orvos, a korábbi „fogva tartó" és a beteg, azaz, „fogoly" vitájában, részigazságaikban

lassan megfogalmazódik annak a „Valaminek” a hiánya, ami az emberi állapotot az ő személyes sorsukban, és általában is, valóban emberivé tehetné. Mindketten az életük árán küzdötték ki ezt a tudást, ezt a *negatívumot*, végleg elhatárolódva az önbecsapástól és a világ hamisságától. Miközben az elbeszélés felszíni rétegében mint áldozatok ábrázolódnak, a mögöttes tartományban pedig a környezettel fölvállalt esélytelen harcban hőssé magasztosulnak, bár fájdalmasan groteszk, abszurd módon.

Csehov poétikájának egyik legfőbb sajátossága az, hogy az orvos elfogulatlanságával vizsgálja az embert, nem ítélkezik – ám úgy ábrázolja alakjait, hogy azok pontosan *megítélhetők* legyenek, hogy világossá véljék: *kik* is ők? Az attribútumok, tulajdonságok burkából kibontakozó, belső ember érdekli Csehovot, függetlenül attól, hogy amikor lehullanak a külső leplek és átláthatóvá válik a belső mag, ez „jó embert” vagy gyarló, szánalmas figurát mutat-e. Általában nem is lehet élesen elkülöníteni, mint például a *Három nővér* című színműben, mert akiket a „jók” csoportjába sorolhatunk (a többiekhez képest), azok is sajnálatra méltó, esendő lények, de a „rosszak” – a számító, önző Natalja és pipogya férje, Andrej – is szánalmasak, csak ideig-óráig igyekeznek eltakarni önmaguk elől is a boldogtalanságot, a félrecsúszott élet keservét. Csehov színműveiben gyakran ez a folyamat játszódik le: a látszat lelepleződése, a jó hiányának fölismerése, és a szereplők által erre adott válaszok. Van, aki megérti, és elkeseredik, mint például Ványa bácsi vagy Ivanov; megérti, és nem változtat az életén, mint Asztrov orvos, vagy nem érti meg, nem is akarja megérteni (a *Cseresznyéskert*ben Ranyevszkaja és fivére). Tekinthetünk különböző érzelmekkel a csehovi alakok *hősietlenségére*, a bennük kiábrázolódó negatívumokra, vagy más szavakkal, arra az állapotra, amelyet a *János Jelenésekről* így jellemez: „[…] és nem tudod, hogy te vagy a nyomorult és a nyavalyás és szegény és vak és mezítelen.” (Jn 3:17), ám jó, ha tudatosítjuk, hogy a hiány, a csorbaság mindannyiunkban benne van, de ahány ember, ahány sors, annyiféle viszonyulás lehetséges ehhez a létállapothoz. Fölfigyelhetünk arra, hogy milyen sok Csehov-műben látjuk a „hősöket” éppen ebben az állapotban: az elkerülhetetlen reveláció állapotában, amikor szembe kell nézniük önmagukkal. Ebben a gesztusban érhető tetten Csehov sajátos „zapregyelnaja” poétikája,[46] azaz, a művek mögöttes tartományában rejlő,

46 A „zapregyelnaja poétika” fogalma a XX. század egyik legnagyobb Csehov-kutatójának, A. P. Csudakovnak az írásaiból került a szakirodalomba, mint a csehovi művészet lényeges sajátossága. Alapvető munkáinak legújabb kiadása: А. П. Чудаков, *Поэтика Чехова. Мир Чехова: Возникновение и утверждение* (Санкт-Петербург: Азбука: Азбука-Аттикус, 2016).

s onnan a felszíni történéseket, az egyes figurákat megvilágító jelrendszer. A fenti Sesztov-idézet rávilágít a csehovi művészet egy másik fontos sajátosságára: a hétköznapiban, a kisszerűben meglelni és megmutatni a nagyságot, a megrendítőt. Az utóbbi évtizedekben sorra jelentek meg olyan könyvek, tanulmányok, amelyek Csehov és az egzisztenciális filozófia kapcsolatával foglalkoznak.[47] Éppen a nem-hősies hősök jellemrajzában mutatkozik meg, hogy az író milyen mélyen megértette és megragadta az emberi lét sarkalatos kérdését: a hiteles, „belső" ember megszületésének, a *metanoia* (megtérés, újjászületés) végbemenetelének vagy elmaradásának sorsdöntő jelentőségét. A boldogtalan, összetört „hősök" legtöbbször ezen a gyökeres megforduláson buknak el (pl. a *Sirály*ban Konsztantyin), illetve akinek sikerül ezt a lépést végrehajtania (*A menyasszony* Nágyája, a *Rotschild hegedűjé*ben a koporsókészítő), megleli önmagát, lelki békére jut – függetlenül a külső élet további alakulásától. Ezek a Csehov-művek sem happy enddel fejeződnek be: ott rejlik bennük az a mögöttes tudás, hogy a kiküzdött, meglelt igazság nem birtokolható egyszer s mindenkorra, mint valami tárgy, hanem ezzel élni kell, a léleknek és szellemnek folyamatosan dolgozni, küzdeni kell érte; vagy amikor bekövetkezik ez az átfordulás, az életük is véget ér. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Csehov univerzumának is vannak hősei, olyan karakterei, amelyek az érett Tolsztoj válságban lévő szereplőivel tartanak rokonságot (mint amilyen Ivan Iljics, Levin); a többlet, az egyedülállóan csehovi pedig a „via negatíva" útján az igazságot kereső „hősietlen hősök" sok árnyalatban, változatban történő ábrázolása, a részvét fölkeltése az elbukottak, zátonyra futottak sorsa iránt. A tragikum tehát Csehov gondban lévő alakjaihoz is hozzátársul, a katarzis élményét közvetítve az ember számára, időtől és tértől függetlenül.

Ágnes Dukkon – D.Sc. in Literature, Professor Emeritus, Department of Russian Language and Literature, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 4/D).
E-mail: dukkonagnes@gmail.com

---

47 Néhány munka e témáról: Regéczi Ildikó, *Csehov és a korai egzisztenciabölcselet* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000); T. B. Zajceva két cikke: Т. Б. Зайцева *«Этический» и «Эстетический» способы существования в повести А. П. Чехова "Моя жизнь"*, 2008 в https://cyberleninka.ru/article/n/eticheskiy-i-esteticheskiy-sposoby-suschestvovaniya-v-povesti-a-p-chehova-moya-zhizn (Hozzáférés: 2020. 01. 18.)
Чехов и Киркегор: к вопросу о типологических и генетических связях,. 2012, в https://cyberleninka.ru/article/n/chehov-i-kirkegor-k-voprosu-o-tipologicheskih-i-geneticheskih-svyazyah (Hozzáférés: 2020. 01. 18.)
Megemlítendő még e kérdéskörhöz Komjáti Diána *A szubtextus poétikája és antropológiája A. P. Csehov prózájában* című, 2018-ban megvédett PhD-disszertációja (Pécsi Egyetem).

GYULA SZVÁK
Hungarian and Russian Pantheons

TAMÁS KRAUSZ
The Connections between Historiography and Memory Politics

GÁBOR GYÓNI
The Controversy Surrounding 1941 in Russian Historiography

ÁDÁM FARKAS
From the Inner Circle to Prison: Gyula Háy's Career in Hungary, 1945–1965

ENDRE SASHALMI
Withdrawal from the Public and Increased Ruler Visibility during the Reign of Tsar Alexander III (1881–1894)

ANDRÁS BENCZE
Kirill Khlebnikov, the Historian of Russian America and the Chief Manager of the Russian-American Company

ANDREI YURYEVICH DVORNICHENKO
The Ancient Russian Crimea in the Works of George Vernadsky

BÁLINT MEZEI
Micro-Communities and Oral History: Transcarpathian Hungarian Veterans of the Soviet Union's War in Afghanistan

ÁGNES DUKKON
Heroes and Anti-Heroes in Classic Russian Literature